

**T.C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**KIRAAT İLMİNİN ENDÜLÜS'E İNTİKALİNDE
MISIR KIRAAT ÂLİMLERİNİN ETKİSİ
(Yüksek Lisans Tezi)**

Nur Kübra DEMİRCİ

**Doç. Dr. Muhammet YILMAZ
Danışman**

**RİZE
2019**

KABUL VE ONAY

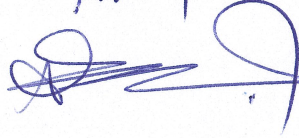
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalında, Nur Kübra DEMİRCİ tarafından hazırlanan “*Kıraat İlminin Endülüs’e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi*” başlıklı bu çalışma, 05.04.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği başarıyla bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Muhammet YILMAZ

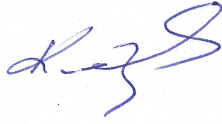
Kabul/Red)

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Kadir TAŞPINAR

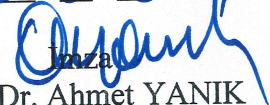
Kabul/Red)

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Kerim ÖZMEN

Kabul/Red)

15 5 / 2019

Doç. Dr. Ahmet YANIK
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Bu tezdeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildiririm. İfade ettiklerimin aksi ortaya çıktığında ise her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim. 25 / 04 /2019

Nur Kübra DEMİRCİ

ÖN SÖZ

Endülüs coğrafyası, İslâmî ilimler sahasında oldukça dikkat çekici bir konumda bulunmaktadır. Özellikle kıraat sahası söz konusu olduğunda, bu ilme dair telif edilmiş temel eserlerin birçoğunun bu coğrafyada kaleme alındığı bilinmektedir. Bu ilmin Endülüs'e girişi ve buradaki gelişimi ise doğu İslâm coğrafyasından oldukça uzak bir konumda bulunması sebebiyle genellikle rihleler aracılığı ile mümkün olmuştur. Bu manada bölgeye kıraat alanında en çok etkisi bulunan coğrafya da Mısır'dır. Bu yönüyle kıraat sahasında Mısır coğrafyasının Endülüs'e olan etkisi bir yüksek lisans çalışması kapsamında ele alınmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın konusunun belirlenmesi, planlaması ve takibi noktasında beni yönlendiren ve teşvik eden danışman hocam Doç. Dr. Muhammet Yılmaz'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tezi, kıraat mütehasısı titizliği ile okuyarak olgunlaştıran hocalarım Dr. Öğr. Üyesi Kadir Taşpınar ve Dr. Öğr. Üyesi Kerim Özmen'e de müteşekkirim. Son olarak da çalışmanın farklı aşamalarında bana destek olan ve katkıda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Selim Demirci'ye ve teknik konulardaki yardımları sebebiyle Öğr. Gör. Ahmet Cevdet Karaca'ya teşekkür ederim.

Nur Kübra DEMİRCİ

Trabzon

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	2
ETİK BEYAN	3
ÖN SÖZ.....	4
İÇİNDEKİLER	5
ÖZET.....	10
ABSTRACT	11
KISALTMALAR.....	12
GİRİŞ	13
I. Araştırmanın Konusu ve Amacı	14
II. Araştırmanın Yöntemi, Kaynakları ve Sınırlılıkları.....	15
III. Kıraat İlmi Tarihi	18

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE SİYASÎ VE İLMÎ HAYAT

1.1. ENDÜLÜS VE SİYASÎ TARİHİ.....	26
1.1.1. İsmi Ve Coğrafi Sınırları	26
1.1.2. Müslümanlar Fethetmeden Önceki Genel Durumu	28
1.1.3. Emevîler Tarafından Fethi	29
1.1.4. Fetih Sonrası Dönem	32
1.1.4.1. Valiler Dönemi (714 – 755).....	32
1.1.4.2. Endülüs Emevîleri Dönemi (756 - 1031).....	33
1.1.4.3. Mülûkü't-tavâif Dönemi (1031-1090).....	37
1.1.4.4. Murâbitlar Dönemi (1090-1147)	38
1.1.4.5. Muvahhidler Dönemi (1147-1229).....	39
1.1.4.6. Gırnata Benî Ahmer Emirliği Dönemi (1238-1492).....	40
1.2. GENEL OLARAK ENDÜLÜS'TE İLMÎ HAYAT VE KIRAAT.....	41
1.2.1. Endülüs'te İlmî Hayat	41
1.2.2. Endülüs ve Kıraat İlmi.....	54
1.2.2.1. Endülüs'te Kıraat İlminin Doğuşu	54
1.2.2.2. Ekolleşme ve Eser Telifi Dönemi	62

1.2.2.3. Endülüs'te Kıraat İlminin Gelişimine Etki Eden Faktörler.....	64
1.2.2.4. Endülüs'ün Kıraat Sahasında Öne Çıkmasının Sebepleri.....	66

İKİNCİ BÖLÜM

KIRAAT İLMİNİN İNTİKALİNDE MİSİR-ENDÜLÜS ETKİLEŞİMİ

2.1. GENEL OLARAK MİSİR'DA KIRAAT İLMİNİN GELİŞİM SEYRİ	70
2.2. MİSİR COĞRAFYASININ ENDÜLÜS KIRAATİNE KATKISI	76
2.2.1. İki Bölge Arasındaki Etkileşime Dair Genel Bilgiler	76
2.2.2. Endülüs Üzerinde Etkisi olan Mısır Kıraat Âlimleri	80
2.2.2.1. Verş	81
2.2.2.2. Ebü'l-Ezher Abdüssamed b. Abdurrahman	82
2.2.2.3. el-Enmâtî	83
2.2.2.4. en-Nehhâs	83
2.2.2.5. İbn Seyf	84
2.2.2.6. Muzaffer b. Ahmed	84
2.2.2.7. Ebû Ca'fer en-Nehhâs	85
2.2.2.8. Ebû Bekir el-Meâfirî	86
2.2.2.9. İbn Eşte	87
2.2.2.10. Ebû Adiy	87
2.2.2.11. es-Sâmirî	89
2.2.2.12. el-Üdfüvî	90
2.2.2.13. Ömer b. Muhammed b. Arrâk	91
2.2.2.14. Ebü't-Tayyib İbn Galbûn	91
2.2.2.15. Ebü'l-Hasan İbn Galbûn	93
2.2.2.16. Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed b. Ali	94
2.2.2.17. Fâris b. Ahmed	94
2.2.2.18. Halef b. İbrâhim	95
2.2.2.19. et-Tarsûsî	95
2.2.2.20. İsmâil b. Amr el-Haddâd	96
2.2.2.21. Hasan b. Muhammed b. İbrâhim	96
2.2.2.22. Tâcü'l-Eimme	97
2.2.2.23. Abdülbâkî b. Fâris b. Ahmed	97

2.2.2.24. İbnü'n-Nefîs	97
2.2.2.25. Nasr b. Abdülazîz	98
2.2.2.26. İbn Bellîme	98
2.2.2.27. İbnü'l-Fahhâm	99
2.2.2.28. Şâtıbî	101
2.2.2.29. Alemüddîn es-Sehâvî	103
2.2.2.30. Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Ca'fer b. Ahmed el-Ğâfikî	103
2.2.3. Mısır'dan Kiraatin İntikali Noktasında Öne Çıkan Endülüslü	
Âlimler	104
2.2.3.1. Muhammed b. Abdullah	104
2.2.3.2. Muhammed b. Vaddâh	104
2.2.3.3. İbrâhim b. Muhammed b. Bâzî	105
2.2.3.4. İbn Hayrûn el-Endelüsî	105
2.2.3.5 Muhammed b. Süleyman el-Ensârî	108
2.2.3.6. Ubeydullah b. Ömer b. Ahmed	108
2.2.3.7. Abdülkebîr b. Muhammed	109
2.2.3.8. Yahyâ b. Mücâhid b. Avâne	109
2.2.3.9. Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed	109
2.2.3.10. Hakem b. Muhammed b. Hişam	110
2.2.3.11. Ali b. Mûsâ b. Ziyâd	110
2.2.3.12. Antâkî	111
2.2.3.13. İbnü'n-Nu'mân	112
2.2.3.14. Abdullah b. Muhammed el-Kudâî el-Endelüsî	113
2.2.3.15. Abdüsselam b. Semh b. Nâbil el-Hevvârî	114
2.2.3.16. İsâ b. Saîd	114
2.2.3.17. İbnü'd-Debbâğ	114
2.2.3.18. İbnü'l-Ğammâz	115
2.2.3.19. Ubeydullah b. Seleme b. Hazm	115
2.2.3.20. Muhammed b. Yûsuf b. Yûsuf	115
2.2.3.21. Atryye b. Saîd	116
2.2.3.22. el-Kanâzi'î	116
2.2.3.23. Saîd b. İdris	116

2.2.3.24. Ebû Ömer et-Talemenkî.....	117
2.2.3.25. en-Neccâd	117
2.2.3.26. Mekkî b. Ebû Tâlib	118
2.2.3.27. Verrâk	120
2.2.3.28. Süleyman b. Ahmed et-Tancî	120
2.2.3.29. Ebû Amr ed-Dânî.....	120
2.2.3.30. Ebü'l-Velîd el-Osmânî.....	122
2.2.3.31. İbn Ebî Rebî'	122
2.2.3.32. Abdurrahman b. Hasan el-Hazrecî.....	122
2.2.3.33. İbnü's-Sannâ'	123
2.2.3.34. İsmâil b. Halef.....	123
2.2.3.35. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Kurtubî.....	124
2.2.3.36. İbn Abdülber en-Nemerî	124
2.2.3.37. Ebü'l-Hasan el-Husarî	125
2.2.3.38. Muhammed b. Şüreyh.....	125
2.2.3.39. Abdullah b. Sehl	127
2.2.3.40. es-Sarakustî.....	127
2.2.3.41. Halef b. Mervân	128
2.2.3.42. Batalyevsî.....	128
2.2.3.43. İbnü'l-Beyyâz	129
2.2.3.44. el-Absî.....	129
2.2.3.45. İbn Müzâhim.....	129
2.2.3.46. İbn Kûta	130
2.2.3.47. İbnü'n-Nehhâs Halef b. İbrâhim.....	130
2.2.3.48. İbrâhim b. Ali.....	131
2.2.3.49. en-Nakkâş	131
2.2.3.50. İbnü'l-Bâziş	131
2.2.3.51. Beyyâsî.....	132
2.2.3.52. İbn Azîme	132
2.2.3.53. İbn Ğulâmü'l-Feras.....	133
2.2.3.54. İbn Muâz	133
2.2.3.55. İbn Sa'dûn el-Kurtubî.....	134

2.2.3.56. el-Kinânî	134
2.2.3.57. Ebû Muhammed ed-Dânî	135
2.2.3.58. İbn Hayr el-İşbîlî.....	135
2.2.3.59. Elyesa' b. Hazm el-Ğâfikî	139
2.2.3.60. İbnü'l-Hulûf	140
2.2.3.61. İbn Kevser.....	140
2.2.3.62. Feth b. Halef	140
2.2.4. İkincil Katkıya Sahip İsimler	141
SONUÇ.....	143
KAYNAKLAR	146
EKLER.....	155
Ek 1. Medine < Mısır < Endülüs Kıraat Akışı.....	155
Ek 2. Mısır'da Verş Rivayetini Nakilde Otorite Kabul Edilen Bazı Üstadlar ve Endülüslü Talebeleri	156
Ek 3. Endülüs Kıraatinin Teşekkülünde Etkili Diğer Bazı Otoriteler.....	157
ÖZ GEÇMİŞ.....	158

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Tez Türü : Yüksek Lisans Tezi
Danışman : Doç. Dr. Muhammet YILMAZ
Hazırlayan : Nur Kübra DEMİRCİ
Yıl : 2019
Sayfa : 158

ÖZET

**KIRAAT İLMİNİN ENDÜLÜS'E İNTİKALİNDE MİSİR KIRAAT
ÂLİMLERİNİN ETKİSİ**

Müslüman idaresindeki Endülüs; ortaya çıktığı tarihî dönem, varlığını sürdürdüğü coğrafî saha, siyasî hâkimiyeti ve tarih sahnesinden fiilen çekilişi/çöküşü gibi birçok açıdan ilmî çalışmalarda ilgi çekici olma vasfını muhafaza etmektedir. Bu ilgide hiç şüphesiz siyasî tarihi yanında geride bıraktığı kültürel ve ilmî birikimin katkısı büyüktür. Endülüs özellikle kıraat, tefsir ve hadis başta olmak üzere İslâmî ilimler sahasında sonraki dönemlerde istifade edilen temel birçok kaynağın telif edildiği bir bölge olmasıyla da kendisinden söz ettirmiştir. Bunlar arasında kıraat ilminin özel bir yeri olduğunu söylemek mübâlağa olmayacaktır. Çünkü meşhur birçok kurrâyı yetiştiren bölgede, önemli kıraat eserleri de telif edilmiştir.

Bu çalışmada Endülüs kıraat birikiminin ortaya çıkışı, Mısır bölgesinin etkisi üzerinden ele alınacaktır. Çünkü kıraat ilminin intikalinde bölgeler arasında dikkat çekici bir etkileşim bulunmaktadır. Bundan dolayı bazı isimler ve bunlar arasında var olan şeyh-talebe ilişkisi üzerinden mesele ele alınmaya çalışılmıştır. Yeri geldikçe benzer hususlardan hareketle bazı değerlendirmeler ve analizler de yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat İlmi, Endülüs, Mısır, İlmî Etkileşim, Rihle.

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Social Sciences

Department : Basic Islamic Sciences

Thesis Type : Master's Thesis

Supervisor : Associate Professor Muhammet YILMAZ

Author : Nur Kübra DEMİRCİ

Year : 2019

Page : 158

ABSTRACT

THE INFLUENCE OF EGYPTIAN SCHOLARS IN THE TRANSITION OF ILM AL-QIRAAT TO ANDALUS

al-Andalus under the domination of Muslims has preserved its intriguing character from many aspects like the historical period in which it arised, the geographical area that it continued to exist in, its political dominance and the time of collapse. In additon to the political history, the cultural and scientific background of al-Andalus has a contribution to this concern. al-Andalus, particularly in recitation (ilm al-qira'ah), tafseer and hadith, had made impression in so far as being a region for Islamic sciences that became influential in subsequent periods. It is not overstatement to say that ilm al-qira'ah has a special position among the aforementioned sciences. Because some treatises had been compiled in this region.

In this article, the emergence of ilm al-qira'at in al-Andalus will be evaluated on through the region of Egypt. Because there is a very remarkable interaction between these regions. Therefore, the issue had been evaluated in terms of some people and master-disciple relation among them. As the occasion arised, some considerations and reviews had been made because of similar issues.

Key Words: İlm al-qira'ah, al-Andalus, Egypt, Scientific Interaction, Rihla.

KISALTMALAR

age.	:	Adı geçen eser
b.	:	İbn, bin
bk.	:	Bakınız
b.y.	:	Basım yeri yok
çev.	:	Çeviren
Doç.	:	Doçent
Dr.	:	Doktor
H.	:	Hicrî
Hz.	:	Hazret, Hazreti
İSAM	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
krş.	:	Karşılaştırınız
M.	:	Milâdî
nşr.	:	Neşreden
öl.	:	Ölüm tarihi
s.a.v.	:	Sallallâhu aleyhi ve sellem
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	:	Basım tarihi yok
vd.	:	Ve diğerleri

GİRİŞ

İslâmî ilimlerde, yakın dönemde yapılan araştırmalarda bölge merkezli çalışmalar dikkat çekici bir konumda bulunmaktadır. Bu çalışmaların daha ziyade Şam/Dımaşk, Mısır/Kahire, Mâverâünnehir, İran, Anadolu ve Hicaz gibi bölgeler ve bölgelerin önemli otoriteleri üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu durum söz konusu bölgelerin tarihî ve coğrafi durumları açısından pek tabiidir. Bununla birlikte İslâmî ilimlerin her biri açısından önemli bir aşamayı ifade eden Endülüs, gerek coğrafya gerekse de ilmî ve kültürel katkıları ve tesirleri açısından farklı yönleriyle ele alınması gereken bir bölgedir. Bölgenin İslâm coğrafyasının batı sınırını teşkil etmesi sebebiyle, dinî ilimlerin Endülüs'e aktarımı merkez konumda olan doğu coğrafyasından çeşitli vesilelerle mümkün olabilmıştır. Meselâ bazı ilimlerin öğrenilmesinde hac farızasının yerine getirilmesi için Hicaz'a yapılan yolculukların dikkate değer katkısı söz konusudur. Endülüslü âlimler, kendileri için oldukça heyecan uyandırıcı olduğu düşünülebilecek olan bu yolculuklarda hem dinî sorumluluklarını yerine getirmişler hem de hac güzergâhı üzerinde bulunan ilmî merkezlerdeki âlimlerle ve de hac sorumluluğunu yerine getirmek üzere Hicaz'da bulunan ulemâ ile bir araya gelerek ilmî müzakerelerde bulunmuşlardır. Netice itibariyle de tahsil etmiş oldukları dinî ilimleri Endülüs'e taşımışlardır. Bu nakilde Endülüs'ten Hicaz'a giden güzergâhta bulunan Mısır coğrafyası önemli bir paya sahip olmuştur. Zira doğu İslâm coğrafyasının batı sınırı kabul edilen Mısır, Hicaz'a da yakın bir coğrafyada bulunması sebebiyle Mağrib¹ denilen batı İslâm coğrafyasına dinî ilimlerin naklinde önemli bir konuma sahiptir.

Söz konusu durum Endülüs'te kıraat ilminin gelişimi açısından değerlendirildiğinde de kendisi için benzer şeylerin söylenebileceği bir vakıdır. Zira muhtelif çalışmalarda, Endülüs'te bu ilmin teşekkülünde Mısır coğrafyasının

¹ Mağrib, "İslâm dünyasının doğu sınırı kabul edilen Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahrâ"ya verilen isimdir. Mısır'ın batısında yer alması sebebiyle bazı kaynaklarda Endülüs de Mağrib coğrafyası dâhilinde değerlendirilmiştir. Bilgi için bk. İbrâhim Harekât, "Mağrib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV yayımları, 2003), 27: 314; Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012-2015), 1: 379.

katkısının büyük olduğuna farklı vesilelerle yer verilmiştir. Bununla birlikte meseleyi hoca-talebe ve Mısır-Endülüs münasebeti çerçevesinde detaylı şekilde ortaya koymuş akademik bir çalışma görüldüğü kadarıyla yapılmamıştır.

I. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Endülüs, özellikle kıraat ilmi açısından dikkat çekici bir konumda bulunmaktadır. Çünkü kıraat ilminin temel kaynakları arasında zikredilen eserlerin büyük bir kısmı Endülüs coğrafyasında kaleme alınmış ve tüm İslâm coğrafyasına yayılarak yüzyıllarca bu alanda okutulmuş, ezberletilmiş ve hala da okutulmaya devam etmektedir. Bu yönüyle Endülüs kıraatinin teşekkülüne etki eden âmiller son derece önem arz etmektedir. Bu âmillerin başında ise bizzat Endülüs'ün ilmî birikimi ve Mısır coğrafyasındaki kıraat geleneğinin etkisi gelmektedir. Bundan dolayı, Endülüs'te kıraat ilminin teşekkülüne Mısır coğrafyasının etkisi bir yüksek lisans çalışması sınırları ve imkânları çerçevesinde araştırma konusu yapılmıştır. Buradaki çalışmanın konu ile ilgili bir giriş çalışması olduğu ve ortaya koymaya çalıştığı malumatın daha kapsamlı ve nitelikli çalışmalar tarafından belirginleşeceği en başından belirtilmelidir. Bu ihtiyacı da konuyu ele alacak olan spesifik çalışmalar giderecektir.

Kıraat İlminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi başlığı ile hazırlanan çalışma bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır:

Çalışmanın giriş kısmında, çalışmanın konusu, amacı, yöntemi, temel kaynakları, sınırlılıkları ve kısaca kıraat ilminin tarihine değinilmiştir. Kıraat tarihine değinmekle, Endülüslü ve Mısırlı kıraat âlimlerinin bu ana dönemlerin hangisine tekabül ettiğinin yani kronolojik olarak kıraatin gelişimi dikkate alındığında bu bölgelerin nerede durduğunun ortaya konulması amaçlanmıştır. Zira bu manada ilmin gelişimine göre kronolojik veya dikey bir tarihlendirme yapılmadığında, Endülüs ve Mısır gibi iki merkez arasında yakın tarihsel dönemlerde yatay bir mukayese zor yapılacaktır.

Birinci bölümde Endülüs siyasî tarihi İslâm tarihine bakan yönüyle genel olarak özetlenmiş, akabinde ise bölgedeki ilmî hayat ve eğitim merhalelerine kısaca değinilmiştir. Endülüs'teki ilmî canlılığın kıraat ilminin gelişimine katkısı

açısından bu husus önemli görülmüş ve yeri geldikçe bu irtibata da değinilmiştir. Akabinde ise Endülüs'te kıraat ilminin teşekkülü ve genel seyri ele alınmıştır.

Mısır coğrafyasının Endülüs kıraatinin teşekkülüne etkisinin inceleneceği ikinci ve ana bölümde ise önce kıraat ilminin Mısır'a girişine değinilmiş; ardından 'Endülüslü talebesi bulunan Mısır kıraat âlimleri' ve 'Mısırlı hocası bulunan Endülüs kıraat âlimleri' çerçevesinde iki coğrafyanın karşılıklı etkileşimi ortaya koyulmuştur.

Endülüs'te kıraat ilminin teşekkülüne Mısır coğrafyasının etkisini ele alacak olan çalışmanın temel amacı, Endülüs'te kıraat ilmi alanında talebe yetiştirip eser telif etmiş âlimlerin Mısır coğrafyası ile bağlantı yollarını tespit ederek, bu alanda iki coğrafi bölgenin etkileşiminin boyutlarını ortaya koymaktır.

II. Araştırmanın Yöntemi, Kaynakları ve Sınırlılıkları

Çalışmada tabakât türü eserler merkeze alınarak yapılan genel taramalarda hem Endülüs hem de Mısır coğrafyası ile doğrudan ve bazı durumlarda da dolaylı ilgisi bulunan kıraat âlimleri tespit edilmiş ve belirlenen isimler tek tek ele alınarak tasnif edilmiştir. Şu durumda Endülüs-Mısır etkileşimi çalışmada, genel itibarıyla tasvirî yöntem nispeten de tümevarım yöntemiyle incelenmiştir. Yani hoca-talebe bağı merkeze alınarak belirlenmiş isimlerden yola çıkarak bazı ortak noktaların ve genel çerçevenin belirlenmesi şeklinde bir usûl takip edilmiştir.

Çalışmada sırasıyla ele alınan konuların işlenme şekli ve kaynaklarına değinilecek olursa; ilk bölümde Endülüs'ün coğrafi konumu, fetih öncesi ve özellikle de fetih sonrası, tarihî-idarî süreçleriyle kısaca ele alınmıştır. Bu kısmın çalışmada yer almasının aşağıda zikredilecek iki temel sebebi vardır.

1. Kıraat ilminin coğrafyaya girişi bölümünde kendilerinden bahsedilecek olan kıraat üstatlarının yaşadıkları zaman dilimini, siyasî ortamı ve bazı hadiseleri tespit etmek.

2. Kıraatin Endülüs coğrafyasındaki seyri bağlamında zikredilecek tarihî bilgilerin tekabül ettiği siyasî-ilmî ortamı kendi şartları içinde anlamlandırmak.

Bu bölümde istifade edilmiş olan temel kaynaklar, Endülüs'e dair TDV İslâm Ansiklopedisi maddeleri, Endülüs tarihi konusunda telif edilmiş bazı Türkçe akademik eserler ve farklı dillerden Türkçe'ye yapılmış çevirilerdir. Bu kısımda

şu iki eserden çokça istifade edildiği özellikle belirtilmelidir. İlki, ülkemizde Endülüs üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınan Mehmet Özdemir'in *Endülüs* başlıklı eseridir.² Çalışmanın zaman açısından sınırlı olması, doğrudan Endülüs tarihi ile ilgili bir çalışma olmaması; eserin de konu çerçevesindeki birikimi yansıtması ve bu konuda yapılan akademik çalışmalarda kendisine sıkça müracaat edilmesi sebebiyle burada da söz konusu esere sıkça başvurulmuştur. İkinci çalışma ise Endülüs coğrafyasını ihtisas sahası olarak seçmiş Abdurrahman Ali Haccî'nin *Endülüs Tarihi* adlı eseridir. Haccî de -Mehmet Özdemir gibi- kaynaklarda yer alan geniş malumatı tafsilattan uzak bir şekilde aktarmıştır. Eser, Endülüs'e dair siyasî, ilmî, sosyal ve kültürel birçok sahada doyurucu malumat içermektedir.

Yine ilk bölümde yer alan bölgedeki ilmî durumun, tedriste uygulanan metodların ele alındığı kısımda ise Mehmet Özdemir ve Haccî'nin eserlerinin yanı sıra şu eserlerden istifade edilmiştir:

-Sa'd Abdullah Sâlih el-Beşirî; *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Asri'l-Hilâfe fi'l-Endülüs* ve *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Asri Mülûki't-Tevâif fi'l-Endülüs*.

-Muhammed Abdülhamîd Îsâ; *Târîhu't-Ta'lim fi'l-Endülüs*.

Beşirî ve Îsâ'nın eserlerinin Endülüs'teki ilmî hayat, tâlim ve tedris faaliyetleri konusunda detaylı bilgiler veren akademik çalışmalar olduğu belirtilmelidir. Bu yönüyle de çalışmamızda farklı açılardan bu eserlerden istifade edilmiştir.

İlk bölümün en son başlığı olan Endülüs'te kıraat ilminin genel seyrinin ele alınacağı kısımda; ülkemiz akademik çevrelerinde kıraat ilmine dair çalışmaları ile tanınan İsmail Karaçam, Mehmet Emin Maşalı, Abdurrahman Çetin ve Abdulhamit Birişik gibi akademisyenlerin eserlerinden istifade edilmiştir. Bunlara ilave olarak, Nebil b. Muhammed İbrâhim Âl-i İsmâil'in *İlmü'l-Kirâât: Neş'etuhû Etvâruhû Eseruhû fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye*; Muhammed Muhtar Veled Ebbâh'ın *Târîhu'l-Kirâât fi'l-Meşrik ve'l-Mağrib* ve Abdulhâdî

² Eser ilk olarak Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları tarafından *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet* adlarıyla farklı yönleriyle birkaç ayrı kitap şeklinde, sonrasında ise İSAM yayınları tarafından birleştirilmiş olarak *Endülüs* adıyla basılmıştır.

Hamîtu'nun *Kırâetü'l-Îmâm Nâfi'* 'inde'l-Meğâribe min Rivâyeti Ebî Saîd Vers adlı eserlerine de yeri geldikçe başvurulmuştur.

Çalışmanın ana kısmı olan Mısır-Endülüs etkileşiminin incelendiği ikinci bölümde ise bazı tabakat kaynaklarına başvurulmuştur. Yeri gelmişken biyografik kaynakların veya tabakat kitaplarının tümünün tafsilatlı incelenmesinin çalışmanın sınırları ve süresi açısından mümkün olmadığı belirtilmelidir. Bundan dolayı kıraat merkezli bazı tabakat kaynakları esas alınmıştır. İstifade edilen tabakat türü eserler kronolojik olarak şöyle sıralanabilir:

-İbnü'l-Faradî'nin (öl. 403/1013) Endülüs âlimlerine dair telif etmiş olduğu *Târîhu Ulemâi'l-Endülüis* adlı eseri.

-Hadis ilminde özellikle rical değerlendirmesinde otorite, tarihçi ve aynı zamanda kıraat mütehasısı olan Zehebî'nin (öl. 748/1348) *Ma'rîfetü'l-Kurrâi'l-Kibâr* isimli eseri.

-Meşhur kıraat âlimi İbnü'l-Cezerî'nin (öl. 833/1429) *Ğâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ* adlı eseri.

-Farklı sahalardaki eserleri ile tanınan meşhur müellif Celâleddin es-Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lüğaviyyîn ve'n-Nühât ve Hüsnü'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire* adlı eserleri.

-Şemsüddîn ed-Dâvûdî'nin (öl. 945/1539) *Tabakâtü'l-Müfessirîn* isimli eseri.

Eserler taranırken, çalışmanın konusunun Endülüs kıraatinin teşekkülüne Mısır coğrafyasının etkisi olması sebebiyle 'teşekkül devri' olarak adlandırılabilir. Ancak önemli âlimlerin hoca-talebe ağı münasebetiyle ya da tüm İslâm coğrafyasında büyük etkilerinin söz konusu olması sebebiyle sonraki dönemlere intikaller de söz konusu olmuştur.

Ayrıca doğrudan tefsir ilmi ile alakalı olmakla birlikte kıraat ilmine dair bilgiler de ihtiva eden yakın dönem çalışmalarından Mustafa İbrâhim el-Meşînî'nin *Medresetü't-Tefsîr fî'l-Endelüs* ve Abdüsselâm Ahmed el-Kenûnî'nin *el-Medresetü'l-Kur'âniyye fî'l-Mağrib* adlı eserlerine de müracaat edilmiştir. Yine tefsir sahasında kaleme alınmış olmakla birlikte kıraate dair malumata da genişçe yer vermiş olan Mustafa Kemal Atik'in "Endülüs ve Kur'an İlimlerindeki Yeri"

ve Mustafa Şentürk'ün “Endülüs Tefsir Kültürü” başlıklı makalelerinden istifade edilmiştir.

Burada yeri gelmişken çalışma açısından söz konusu bazı sınırlılıklardan bahsedilmesi gerekmektedir. Bunlardan ilki, kıraat âlimlerinin biyografileri hakkında bilgi veren tabakât kitaplarında hoca-talebe ilişkisi zikredilirken kullanılan ifadelerin mahiyetinin problem teşkil etmesidir. Şöyle ki, iki kişi arasındaki ilim akışını ifade eden “ehaze/aldı”, “karae/okudu”, “semi‘a/işitti/dinledi” gibi ifadeler, hem kıraat hem de hadis ilminin elde edilmesini ifade edebilecek olan sîgalarlardır. Bir talebenin herhangi bir hocadan istifadesini belirtmek için kullanılan bu ifadeler, hoca kıraat ve hadis alanlarından her ikisinde de öne çıkan bir isim ise istifadenin alanını tespit etmeyi güçleştirmektedir. Bu durumun en bariz örneği Endülüs kıraatinin önde gelen ismi Ebû Amr ed-Dânî'dir (öl. 444/1053). Zira Dânî, hem kıraat hem de hadis sahasında ihtisas sahibi olup; tabakat kitaplarında eser adı ve saha belirtilmeksizin kendisinin birçok hocası zikredilmektedir. Bunun bir sonucu olarak zikredilen hocalarından hangi alanda istifade ettiğini tespit etmek bir problemdir. Söz konusu durumda İslâm âlimlerinin sadece bir alanda değil; birçok ilimde söz sahibi olmalarının payı büyüktür. Burada doğrudan hocanın belli bir sahayı, kitabı okutmakla meşhur olması veya talebenin eser ve saha belirterek sarih bir izah yapması dışında ortaya konulacak değerlendirmeler tartışmaya açık olacaktır.

Zikredilebilecek bir diğer sınırlılık ise âlimlerin, ilmî etkileşiminin konu edildiği coğrafyaların sadece birinde değil farklı birçok yerinde dönem dönem bulunmuş olmalarıdır. Bu da söz konusu etkinin yönünün tespitini güçleştirmektedir. Ayrıca âlimlerin hangi coğrafya âlimleri kısmında zikredileceği hususunu da belirsizleştirmektedir. Çalışmada âlimler, en yoğun ilmî faaliyette buldukları coğrafyalar tespit edilmeye çalışılarak oraya nisbet edilmişlerdir.

III. Kıraat İlmî Tarihi

Kıraat tarihi, Hz. Peygamberin (s.a.v.) milâdî 610 yılı Ramazan ayında peygamberlik görevini üstlendiği ilk vahyi almasıyla birlikte başlatılabilir. Nitekim O (s.a.v.), nâzil olan ayetleri ashaba tilaveti ihtiva edecek bir şekilde tebliğ etmiştir. Bu tebliğin ilk muhatapları da 23 yıllık peygamberlik süresince

Hz. Peygamberden duydukları her ayeti büyük bir gayretle muhafaza etmişlerdir. Nazil olan Kur'an ayetleri hem kemik, yaprak gibi cisimler üzerine yazılmak suretiyle "satırlarda" hem de ashabın ezberlemesiyle "sadırlarda" muhafaza edilmiştir.³ Sahâbe-i kiramdan Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634), Hz. Ömer (öl. 23/644), Hz. Osman (öl. 35/656), Hz. Ali (öl. 40/661), Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53), Mus'ab b. Umeyr (öl. 3/625), Ebü'd-Derdâ (öl. 32/652 [?]), Übey b. Ka'b (öl. 33/654 [?]), Zeyd b. Sâbit (öl. 45/665 [?]), Muaz b. Cebel (öl. 17/638) ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî (öl. 42/662-63) gibi isimler Kur'an-ı Kerîm'i her yönüyle koruma gayretiyle ön plana çıkmış olan ve "kurrâ" olarak tavsif edilmiş kimselerdir.⁴

Kur'an-ı Kerîm'in muhafazası ile ilgili en önemli aşamalardan birisi, mushaf haline getirilmesi olmuştur. Müslümanların ilk halifesi Hz. Ebû Bekir döneminde yani Hz. Peygamber'in vefatını izleyen bir süreçte gerçekleşen bu hadisenin sebebi olarak Yemâme savaşında kurrâ sahâbîlerden bir kısmının şehit olması zikredilir. Kur'an-ı Kerîm'in mushaf haline gelmesinde sonradan Müslümanların ikinci halifesi olacak olan Hz. Ömer'in de teşviki olmuştur. Bu mushaf Hz. Ebû Bekir'in hilafeti sonrasında Hz. Ömer'in yanında, onun vefatıyla da kızı Hz. Hafsa'nın (öl. 45/665 [?]) yanında muhafaza edilmiştir. Bu süre boyunca ana mushaf yanında sahâbelerin yanlarında da kendileri için Hz. Peygamber döneminde yazdıkları mushafları olagelmıştır.⁵ Hz. Osman dönemine geldiğinde ise İslâm coğrafyasının fetihlerle genişlemesine bağlı olarak farklı ihtiyaçlar ortaya çıkmıştır. Mesela çeşitli beldelerde meydana gelen kıraat ihtilaflarının söz konusu olması, Hz. Hafsa'nın yanında bulunan ana mushafın çoğaltılarak belli merkezlere gönderilmesine sebep olmuştur. Bu faaliyet, Hz. Peygamberin vahiy kâtiplerinden olan Zeyd b. Sâbit'in (öl. 45/665 [?]) riyasetinde bir heyet tarafından gerçekleştirilmiştir. Ana Mushaf dışında bazı sahâbîlerin kendileri için yazdıkları metinler ise yakılarak imha edilmiştir. Böylece meydana

³ Abdurrahman Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 215; Abdulhamit Birişik, *Kıraat İlmî ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2014), 50-54; Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 43-48; Muhammed Muhtar Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kirâât fi'l-Meşrik ve'l-Mağrib* (Mağrib: İSESCO, 1422/2001), 9.

⁴ Mustafa el-A'zami, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi*, çev. Ömer Türker-Fatih Serenli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 101-102; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 216; Birişik, *Kıraat İlmî ve Tarihi*, 53; Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kirâât*, 9.

⁵ A'zami, *Kur'an Tarihi*, 118-127; Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 49-59; Birişik, *Kıraat İlmî ve Tarihi*, 55-58; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 217; Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kirâât*, 9.

gelen/gelebilecek olan muhtemel kıraat ihtilaflarının önüne geçilmiştir. Her bir mushafla birlikte onu okutup öğretecek bir sahâbî de Mekke, Medine, Kûfe, Basra ve Şam gibi söz konusu beldelere gitmek üzere vazifelendirilmiştir. Böylelikle beldelerin kıraat medreselerinin oluşum zemini de ortaya çıkmıştır.⁶

Kıraat merkezleri olarak sayılabilecek bu beldelerden Medine’de Zeyd b. Sâbit ve Übey b. Ka’b kıraat alanında ön plana çıkmış; İbn Abbas, Ebû Hureyre (öl. 58/678) gibi sahâbîler de her ikisinden birden okumuşlardır. Bu beldede ön plana çıkan bir diğer sahâbî Abdullah b. Ayyâş (öl. 64 veya 70 sonrası[?]), kıraati arz yoluyla Übey b. Ka’b’dan, semâ yoluyla da Hz. Ömer’den öğrenmiş olup Medine kıraat üstadlarının ortak hocasıdır. Tâbiîn neslinden Medine kıraatinde ön plana çıkmış öncü isimler ise Ebû Ca’fer (öl. 130/747-48), Yezîd b. Rumân (öl. 130[?]), Şeybe b. Nisâh (öl. 130/747-748), Müslim b. Cündeb (öl. 106/724) ve Abdurrahman b. Hürmüz el-A’rec’dir (öl. 117/735). Medine kıraat otoritesi Nâfi’ ise kıraati bu isimlerden tahsil etmiştir.⁷

İslâmî ilimler açısından bir diğer önemli merkez olan Mekke’de ise kıraat sahasında öne çıkan isim Abdullah b. Ebü’s-Sâib el-Mahzûmî’dir (öl. 70/689-90). Kendisi Übey b. Ka’b’a okumuş ve Hz. Ömer’den rivayette bulunmuştur. Mekke kıraat otoritesi İbn Kesîr (öl. 120/738) ve Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721) kıraati Abdullah b. Ebü’s-Sâib el-Mahzûmî’den tahsil etmişlerdir. İbn Kesîr kıraati ayrıca Mücâhid b. Cebr’den almıştır.⁸

Şam kıraatinde ise Dımaşk kadısı olan sahâbî Ebü’d-Derdâ ön plana çıkmıştır. Kendisi Şam kıraat imamı İbn Âmir’in (öl. 118/736) hocasıdır.⁹ İbn Âmir, kıraati ayrıca Muğîre b. Şihâb’dan (o da Osman b. Affân’dan) tahsil etmiştir. Kaynaklarda İbn Âmir’in ashâbdan Fedâle b. Ubeyd ve Muaz b.

⁶ Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 217-219; Veled Ebbâh, *Târihu’l-Kirâât*, 10; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 60-64; Maşalı, *Kur’an’ın Metin Yapısı*, 60-73.

⁷ Veled Ebbâh, *Târihu’l-Kirâât*, 12-13; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 237-238; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 116.

⁸ Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 240; Veled Ebbâh, *Târihu’l-Kirâât*, 13.

⁹ Veled Ebbâh, *Târihu’l-Kirâât*, 13; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 125.

Cebel'den kıraat tahsil ettiği ayrıca Hz. Osman'ı Kur'an okurken işittiği de nakledilmiştir.¹⁰

Basra'da ise kıraat ilminde öncü Ebû Amr b. Alâ'dır (öl. 154/771). Kıraat ilmini Mücâhid b. Cebr, İkrime, İbn Kesîr, Hasan Basrî, Yahyâ b. Ya'mer gibi tâbiîn neslinin ileri gelenlerinden almıştır. Mezkûr isimler de kıraat ilmini Osman b. Affân, Ali b. Ebû Tâlib, Übey b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit gibi sahâbenin kurrâsından tahsil etmişlerdir.¹¹

Kûfe kıraatinin öncü sahâbîleri de Ali b. Ebû Tâlib ve Abdullah b. Mes'ûd'dur. Bu iki sahâbîden Ebû Abdurrahman Abdullah es-Sülemî (öl. 73/692 [?]) kıraat tahsil etmiştir. Ayrıca İbn Mes'ûd'dan kıraat konusunda Zirr b. Hubeyş (öl. 82/701), Esved b. Yezîd (öl. 75/694) ve Alkame b. Kays (öl. 62/682) gibi meşhur isimler istifade etmiştir. Bu coğrafyanın kıraat imamları olan Âsım b. Ebi'n-Necûd (öl. 127/745) ve Hamza b. Habîb ez-Zeyyât (öl. 156/773) kıraat ilmini Ebû Abdurrahman Abdullah es-Sülemî ve Zirr b. Hubeyş gibi mezkûr kıraat öncülerinden tahsil etmişlerdir. Kûfe kıraatinin üçüncü imamı sayılan Ali b. Hamza el-Kisâî (öl. 189/805) ise kıraatini esas itibariyle Hamza b. Habîb'den almıştır.¹²

İlk nesillerin etkisiyle hem pratik hem de teorik anlamda alt yapısı oluşan kıraat ilmi, neticede farklı kriterlerle sistemleşmiştir. Yukarıda da zikredilen bilgiler dikkate alındığında kıraat sahasında merkez konumda olan İslâm beldeleri ve bu beldelerde öne çıkmış olan kıraat imamları özetle şöyle sıralanabilir:

Medine'de İmam Nâfi' (öl. 169/785) ve İmam Ebû Cafer el-Kârî (öl. 130/747-48); Mekke'de İmam İbn Kesîr (öl. 120/738); Basra'da İmam Ebû Amr b. Alâ (öl. 154/771) ve Yakub el-Hadramî (öl. 205/821); Şam'da İbn Âmir (öl. 118/736); Kûfe'de İmam Âsım (öl. 127/745), İmam Hamza (öl. 156/773), İmam Kisâî (öl. 189/805) ve İmam Halef (öl. 229/844).¹³

¹⁰ Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, nşr. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1431/2010), 1: 591-592; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 243; Birişik, *Kıraat İlmî ve Tarihi*, 125.

¹¹ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 401; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 241.

¹² Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 245-250.

¹³ İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1995), 313-323; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 237-255; Abdülhamit Birişik, "Kıraat", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV yayınları, 2002), 25: 428; Birişik, *Kıraat İlmî ve*

Beldelerde meşhur olan bu kıraatler arasında zamanla sadece dört tanesi yaygın olarak okunmaya devam etmiştir. Bu durum varlığını günümüzde de sürdürmektedir. Bunlar, Nâfi'in Verş (öl. 197/812) ve Kâlûn (öl. 220/835) rivayetleri; Âsım'ın Hafs (öl. 180/796) rivayeti ve Ebû Amr b. Alâ'nın Dûrî (öl. 248/862 [?]) rivayetleridir.¹⁴

İslâm dünyasının önemli ilim merkezlerinde bulunan bu kıraat otoritelerinin şöhret bulmaları sonrasında sistematik anlamda “kıraat-i seb'a” ve “kıraat-i aşere” gibi tasnifler neş'et etmiş ve zamanla bu alanda birçok eser telif edilmiştir. Burada çalışma açısından zikredilmesi gereken bir husus da, yedi kıraat şeklindeki tasnifi ilk kez İbn Mücahid (ö. 324/936) ortaya koymuşken bu sistemin İslâm âleminde şöhret bulmasında esas rolün Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045), Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) ve Şâtübî (ö. 590/1194) gibi Endülüs âlimlerine aidiyetidir.¹⁵

Öte yandan mezkûr kıraat imamları kanalıyla aktarılan on kıraat cumhura göre “sahih” olarak vasıflandırılmıştır. Bu on kıraat ve diğer bazı kıraat otoritelerinden nakledilen kıraatler sahih olarak vasıflandırılırken; her birinin muttasıl bir senedle Hz. Peygamber'e ulaşması, resm-i mushafa uygun olması ve Arap gramerine bir vecihle bile uygun olması şartları belirleyici olmuştur.¹⁶ Bunların yanı sıra buradaki vasıflar dikkate alınarak kıraatler, mütevatir (yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayan bir kalabalığın naklettiği kıraat rivayeti), meşhur (tevatür derecesine ulaşmamış kıraat rivayeti), âhad (sahih olmakla beraber diğer iki şarttan birini taşımayan kıraat rivayeti), şaz (senedi sahih

Tarihi, 115-142. Kıraat-i Aşere İmamları ve kıraatleri hakkında detaylı bilgi için bk. Sirâceddin Öztoprak, *Kur'an Kıraatı* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012).

¹⁴ Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kirâât*, 15; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 222. Bu başlıkta çalışmanın gerektirdiği kadar özet bilgi verilmekle yetinilmiştir. Kıraat ilmi tarihi konusunda detaylı bilgi için ayrıca bk. Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-Aşr*, nşr. Şeyh Zekerriyya Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 1: 12-15; Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraatı*, 143-252; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 215-222; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 29-77; A'zami, *Kur'an Tarihi*, 91-152; Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 43-105; Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kirâât*, 9-15.

¹⁵ Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 102-103.

¹⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 15; Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraatı*, 265; İsmail Karaçam, *Kıraat İlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1996), 83-84; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 226-229; Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 86.

olmayan kıraat rivayeti) ve mevzu (asılsız olarak bir kişiye nisbet edilen kıraat rivayeti) gibi muhtelif şekillerde taksim edilmiştir.¹⁷

Burada yeri gelmişken, kıraat ilminin târihî seyri ve geçirdiği merhaleler açısından Muhammed Muhtar Veled Ebbâh'ın yapmış olduğu tasnifin kaydedilmesi konu açısından önem arz etmektedir. Konuyu genel olarak çerçeveleyici mahiyette olan bu tasnif şöyledir:

1: Vahiy ve Tenzil Dönemi: Hz. Peygamber'e vahyin geldiği yirmi üç yıllık zaman dilimi.

2: Tesis Dönemi: Kur'an'ın Mushaf haline getirilip çoğaltılmasından her beldenin kıraat mektebinin tesis edilip imam ve râvîlerinin şöhret bulduğu hicrî ikinci asrın ortasına kadar olan dönem.

3: Tedvin ve Ta'lıl Dönemi: Rivayetlerin bir araya getirildiği, tasnif edilerek aralarındaki yakınlık ve ihtilafların ortaya konduğu dönemdir. Bu merhalelerden ilki olan tedvin, Basra dil mektebi kurucularından Abdullah b. Ebû İshak el-Hadramî (öl. 117/735)¹⁸ ile başlayıp İbn Mücâhid (öl. 324/936) ile son bulmuştur. Ta'lıl dönemi ise Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987),¹⁹ İbn Cinnî (öl. 392/1002)²⁰ ve Ebû Ca'fer en-Nehhâs (öl. 338/950) gibi nahiv âlimlerinin

¹⁷ Kavramlara ve taksime dair bilgi için bk. Birişik, "Kıraat", 429-430; Birişik, *Kıraat İlmî ve Tarihi*, 85-100; Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati*, 265-267; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 230-234.

¹⁸ Hadramî, kıraat ilmini Yahyâ b. Ya'mer (öl. 129/746) ve Nasr b. Âsım (89/707) gibi Kur'an-ı Kerim'in noktalanmasında büyük hizmetleri olan zevâtın almıştır. Yedi kıraat imamından Ebû Amr b. Alâ talebeleri arasındadır. Kıyası nahiv ilmüne ilk uygulayanlardan olup bu ilmin tarihinde önemli bir yere sahiptir. Kendisi nahvin diğer lisan ilimlerinden ayrılarak müstakil hale gelmesinde büyük paya sahiptir. Hakkında detaylı bilgi için bk. Hulusi Kılıç, "İbn Ebû İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1999), 19: 435; Süreyyâ Abdullah İdris, "Abdullah b. Ebî İshak el-Hadramî hayâtühû ve ârâ'ühû" (Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1400-1401/1980-1981). Bu kısımda dipnotlarda kendisi hakkında özet bilgi verilen isimler bağlamında şu hususa işaret edilmelidir: Bu âlimler, kıraat sahasında tanınırlıkları olmakla birlikte "eşher" düzeyinde bir şöhrete sahip olmayan kimselerdir. Yani burada tamamıyla tanınırlık düzeyinden kaynaklı bir notlandırma yapılmıştır.

¹⁹ Basra mektebine mensup meşhur nahiv âlimlerindendir. Kıraat ilmini, Müslümanlar nezdinde büyük kabul gören *Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kirâât* adlı eseri telif etmiş olan Ebû Bekir İbn Mücâhid'den tahsil etmiştir. Çoğu dil ve gramere dair otuzdan fazla eser telif etmiştir. Hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Reşit Özbalkıç, "Ebû Ali el-Fârisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1994), 10: 88-90; Sevim Özdemir, "Ebû Ali el-Fârisî ve Nahiv İlmindeki Yeri", (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 1996).

²⁰ Hicri dördüncü asrın en önemli dil âlimlerindendir. Meşhur nahiv âlimi Ebû Ali el-Fârisî'nin kırk yıl süreyle talebeliğini yapmıştır. Çalışmalarının hemen hepsi dil ilimlerine dairdir. Dilde icmâ meselesini ilk kez gündeme getirerek sınırlarını tayin etmiştir. Dil meselelerine mektepler üstü bir yaklaşımı tercih etmiş, kendi metoduyla ulaştığı sonuçları doğru kabul etmiştir. Kıraat

çalışmalarıyla sona ermiştir. Bu dönemin uzantıları ise Endülüs coğrafyası âlimleri olan Mekkî el-Kaysî (öl. 437/1045) ve Mehdevî (öl. 440/1048-49 [?])²¹ gibi âlimlerin yaşadığı ve bu sahada çalışmalar yaptığı hicrî dördüncü asrın sonları ve beşinci asrın başlarına kadar devam etmiştir.

4: Beyan ve Tahsil dönemi: Bu dönem, hicrî beşinci asırla başlatılabilir.²² Dönemin öne çıkan bölgeleri, çalışmamıza konu olan Endülüs ve Kayrevan olmak üzere batı İslâm coğrafyasıdır. Dönemin meşhur âlimleri ise Mekkî b. Ebû Tâlib (öl. 437/1045), Ebû Abdullah b. Şüreyh ve Ebü'l-Abbas el-Mehdevî gibi âlimlerdir. Bu dönemde doğu ve batı İslâm coğrafyaları arası rihleler yoğunlaşıp; özellikle Endülüs'te kıraat ilminde zirve denebilecek eserler telif edilmiştir.

5: Tespit ve Tekmil Dönemi: Hicrî yedinci asra gelindiğinde ise bu ilmin gelişiminin son merhalesi olan aşamaya girilmiştir. Bu dönemde ilk olarak İbn Mücâhid'in tercih ettiği ve Şâtîbî'nin *Hirzû'l-Emânî* adlı eseriyle tüm İslâm âleminde şöhret bulan yedi kıraat ve rivayetleri İbnü'l-Cezerî'nin bu tasnife üç kıraat daha eklemesiyle on kıraat şeklini almıştır. Ayrıca Mağriblilerin İmam Nâfi' kıraatini benimsemeleri sebebiyle, Nâfi' kıraati ve rivayetlerini ele alan çok sayıda eser telif edilmiştir.²³

Bu kıraat ilmi tarihi tablosunda Endülüs coğrafyasının konumuna gelinecek olursa; bu coğrafyanın kıraat alanında zikredilmeye başlanması ta'lil döneminin uzantısı sayılmış olan hicrî dördüncü asrın sonu ve beşinci asrın

ilminde telif ettiği eserler daha ziyade kıraatlerin i'rab yönü üzerine yapılmış çalışmalardır. Hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1999), 19: 397-400; Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî: Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996).

²¹ Endülüs'ün meşhur tefsir ve kıraat âlimlerindendir. Aslen Kayrevan yakınlarındaki Mehdiye'den olup hicrî 430 yılı dolaylarında Endülüs'e yerleşmiştir. Kıraat alanında telif ettiği eserler İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr* adlı telifinin kaynakları arasındadır. Kayrevan etkisini Endülüs'e taşımış olması sebebiyle çalışmanın ilerleyen kısımlarında kendisinden ayrıca bahsedilecektir. Hakkında detaylı bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, "Mehdevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV yayınları, 2003), 28: 367-368.

²² Dipnotta zikredilecek eserin müellifi olan araştırmacı, buradaki "beyan" ve "tahsil" kavramları ile ne kastettiğine dair teorik bir bilgi vermemiştir. Ancak burada kıraat ilminin yaygın bir şekilde öğrenildiği ve geniş İslâm coğrafyasında karşılıklı rihlelerle öğreniminin yerleştiği dönemin kavramsal olarak kastedildiği düşünülebilir.

²³ Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kirâât*, 16-18. Farklı bir tasnif için ayrıca bk. Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: Otto, 2016), 28-96. Ayrıca İmam Nâfi' ve kıraati hakkında detaylı bilgi için bk. Abdulhâdî Hamîtu, *Kirâetu'l-İmâm Nâfi' 'inde'l-Meğâribe min Rivâyeti Ebî Saîd Verş* (Mağrib: Menşûratü Vezâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1424/2003); Tayyar Altıkulaç, "Nâfi' b. Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2006), 32: 287-289.

başına; özellikle de hicrî beşinci asırla başlayan beyan ve tahsil dönemine tekabül etmektedir. Kıraat alanında zirve denebilecek eserlerin telif edildiği bu coğrafyanın, bu alanda bu kadar geç bir dönemde zikredilmeye başlanmasının çeşitli sebepleri mevcuttur. Bunların başında ise fethinin hicrî 92-96 yılları arası gibi geç bir döneme tekâbül etmesi ve İslâm coğrafyasının ilmî merkezleri sayılabilecek Hicaz, Şam, Kûfe gibi merkezlere olan coğrafi uzaklığı zikredilebilir. Nitekim çalışmada da konu edileceği üzere bölgeye kıraat ilminin girişi daha çok doğuya gerçekleşen ilmî seyahatler vesilesiyle gerçekleşmiştir. Bu kadar geç bir dönemde zikredilmeye başlanmasına rağmen beyan ve tahsil döneminde özellikle Endülüs âlimlerinin eserlerinin ön plana çıkmasında ise Endülüs'ün genel itibariyle ilmî-kültürel-medenî olarak yüksek bir seviyede olmasının payı büyüktür.

Sonuç olarak denilebilir ki; Endülüs'te kıraat ilminin teşekkül devresi, genel olarak kıraat tarihinin gelişim devrine tekabül etmiştir. Ve özellikle bu devrede Endülüs'te yetişmiş âlimlerin ve telif ettikleri eserlerin, kıraat ilminin gelişimine çok büyük katkısı olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE SİYASÎ VE İLMÎ HAYAT

İlimlerin herhangi bir coğrafi bölgede ortaya çıkarak teşekkül etmesinde; siyasî, sosyal ve kültürel birçok durumun etkisi söz konusudur. Bu durum Endülüs coğrafyası özelinde ele alındığında da, bölgede hüküm süren devletlerin yönetim şekli, ilme ve ilim adamlarına bakışı bölgedeki ilmî seyri şekillendirmiştir, denilebilir. Bunun yanı sıra İslâmî fetihle beraber coğrafyaya yerleşen Arap unsurların ya da din olarak İslâm'ı seçen yerli toplulukların kültürel durumları da ilmî tekâmülü doğrudan etkilemiştir. Her bir ilim için söz konusu olabilecek bu durum, tabîi olarak kıraat ilmi için de söz konusudur. Bundan dolayı, bu kısımda Endülüs'te kıraat ilminin teşekkül süreci bağlamında, coğrafyadaki siyasî ve ilmî ortama genel hatlarıyla değinilecektir.

1.1. ENDÜLÜS VE SİYASÎ TARİHİ

1.1.1. İsmi Ve Coğrafi Sınırları

Genel olarak Müslümanların idaresi altında bulunan İspanya topraklarının, Araplar-Müslümanlar tarafından yönetildiği dönemi/coğrafyayı ifade etmek için kullanılan Endülüs kelimesinin kökeni net bir şekilde tespit edilebilmiş değildir. Mesela bu lafzın, milâdî V. yüzyılda Kuzey Afrika'ya bu coğrafya üzerinden geçip İspanya'nın güneyinde 18 yıl kalan Vandallar'a nisbetle "Vandalucia" (Vandalların ülkesi) kelimesinden türetilmiş olabileceği söylenmiştir.²⁴ Ayrıca bazı çalışmalarda Vandalların bölgede üç, dört ve beşinci yüzyıllar civarında kalıp

²⁴ Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul, Çağ Yayınları, 1987), 4: 25; Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1995), 11: 211; C. F. Seybold, "Endülüs", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 4: 270; Mehmet Özdemir, *Endülüs* (Ankara: İSAM Yayınları, 2016), 29. 'Endülüs' isminin hem ötreli dâl harfîyle bu şekilde hem de dâl'in üstün hareketli haliyle 'Endelüs' şeklinde kullanıldığı bilgisi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, nşr. Ferîd Abdülazîz el-Cündî (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 1: 311.

buraya hâkim oldukları da zikredilmiştir.²⁵ Endülüs isminin kaynağı konusunda zikredilen bir başka görüşe göre ise daha farklı bir anlatım söz konusudur. Buna göre, Platon'un efsanelerde bulunan büyük bir ada için kullandığı Atlantico kelimesi Arap ve Süryânî kaynaklarına Atlantis şeklinde geçmiş, uzak ve büyük bir yarımada olan İberya'ya da buradan esinlenerek Endülüs şeklinde ad olmuştur.²⁶ Öte yandan bazı Müslüman coğrafyacıların kelimenin kökeni çerçevesinde ifade etmiş oldukları; Nuh tufanından sonra İspanya'ya yerleşen, Hz. Nuh'un torunlarından çoğalan 'el-Endeliş' adlı bir kabilenin isminden alınmış olduğu şeklindeki rivayet ise,²⁷ daha ziyade bir yakıştırma olarak yorumlanmıştır.²⁸

Tarihçiler ve coğrafyacılar tarafından Endülüs kelimesi, Avrupa kıtasının güney batısında bulunan, kuzeyindeki Pirene Dağları ile Fransa'nın güneyinden ayrılan ve bugün İspanya ve Portekiz'i de içine alan İberya Yarımadası'nın hepsini ifade etmek üzere kullanılmıştır.²⁹ Her ne kadar bu kullanım tarihçiler ve coğrafyacılar nezdinde bilinse de Endülüs daha ziyade Müslümanların hâkim oldukları İspanya topraklarını ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu kelimenin ifade sahası, Hıristiyanların Endülüs'ü geri alma hareketine (reconquista) bağlı olarak giderek daralmış ve nihayet sadece Benî Ahmer Emirliği'ni ifade eden sınırlı bir alanın coğrafi ifadesi olmuştur.³⁰ Günümüzde ise Andalucia (Endülüs) ifadesi, İspanya'da Almaria, Granada, Jaen, Cordoba, Seville, Huelva, Malaga ve Cadiz vilayetlerini kapsayan bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır.³¹

Bununla birlikte, Müslümanlar söz konusu coğrafyayı yönetirken, yarımadanın kuzeyinde bulunan Hıristiyan devletler bu ismi hiç bilmiyorlar hatta Arapların idaresi altındaki güney bölgeyi, buranın eski adı olan Hispania yahut Spania şeklinde isimlendiriyorlardı. Kendi yaşadıkları kuzey bölgeye ise genel bir

²⁵ Abdurrahman Ali Haccî, *Endülüs Tarihi*, çev. Kadir Kınar (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2017), 46.

²⁶ Özdemir, *Endülüs*, 29.

²⁷ İbnü'l-Esîr İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.), 5: 205; Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968), 1: 125, 133.

²⁸ Özdemir, *Endülüs*, 29.

²⁹ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 46-47.

³⁰ Özdemir, "Endülüs", 211; C. F. Seybold, "Endülüs", 270; Özdemir, *Endülüs*, 28-29.

³¹ Özdemir, "Endülüs", 211.

isim vermemişler, her bölgeyi ayrı isimlendirmeyi tercih etmişlerdir.³² Müslüman fatihler ise fetihle beraber ilk iş olarak bu ismi değiştirmişler ve hâkim oldukları coğrafyaya ‘Endülüs’ demişlerdir.³³

Bölgenin sınırları hususunda ise genel olarak Batlamyus’un çizdiği harita belirleyici olmuştur. Çünkü genel itibariyle onun zikrettiği çizimin dışına çıkılmamış ve İspanya muntazam olmayan bir üçgen şeklinde tasvir edilmiştir. Bu üçgenin uçlarında ise güneyde Cebelitarık Boğazı, güneybatıda Finisterre, güneydoğuda Creus Burnu ile Port Vendres yer almış; istikameti kuzey güney olarak tasavvur edilmiş olan Pirene silsilesi doğu sınırı sayılmıştır. Akdeniz üzerindeki batı sınırı ise Tarifa ile Saint Vincent Burnu arasında yahut Tarifa ile Lisbonne önünde Rica Burnu arasında bulunmaktadır.³⁴

Şu durumda kökeni hakkında farklı şeyler söylene de Endülüs, Müslümanların hâkimiyeti dönemindeki bir toprak parçasını ifade eden bir kelimedir, denilebilir. Ele alınan çalışma doğrudan Müslüman âlimlerin, bölge İslâm hâkimiyetinde iken yaptığı ilmî çalışmaları konu edindiği için Endülüs de çalışma açısından aynı tarihî dönemi ve coğrafi bölgeyi ifade eden bir kavramdır.

1.1.2. Müslümanlar Fethetmeden Önceki Genel Durumu

Afrika ve Avrupa kıtaları arasında bir köprü konumunda olan Endülüs, tarih boyunca Fenikeliler, Grekler, Romalılar ve Franklar gibi birçok devletin hâkimiyetine girmiştir. Ayrıca milattan önce ikinci yüzyıl itibariyle Roma imparatorluğunun bir vilayeti haline gelmiş olan Endülüs; milattan sonra beşinci yüzyılın başlarından itibaren ismine de kaynaklık eden Vandallar, Süevler, Alanlar gibi Barbarlar olarak bilinen çeşitli toplulukların akınına uğramıştır. Nihayet Endülüs, aynı yüzyılın ortalarında Germen boylarından biri olan Vizigotların hâkimiyetine girmiştir.³⁵

³² C. F. Seybold, “Endülüs”, 270.

³³ Özdemir, *Endülüs*, 28.

³⁴ C. F. Seybold, “Endülüs”, 270.

³⁵ Özdemir, *Endülüs*, 17; Haccî, *Endülüs Tarihi*, 35. Müslüman hâkimiyetinden önce İspanya’nın durumu hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü’l-Esrî, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, 5: 205-208; Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 4: 25-28.

1.1.3. Emevîler Tarafından Fethi

Yarımadanın Müslümanlar tarafından fethinden³⁶ önce Endülüs'e hâkim olan Vizigotlar siyasi birliği sağlamak için Katolik Hıristiyanlığı resmî din ilan etmişlerdir.³⁷ Bu hamleden sonra onlar açısından, Yahudiler din birliğinin önündeki tek engel olarak görülmeye başlanmıştır. Bu olumsuz bakış açısının ortaya çıkışında Yahudilerin bölge ticaretinde etkin rol oynamalarının etkisi de büyüktür. Bu problem ve çözümü olarak görülen anlayışın bir sonucu olarak Yahudiler zorla hıristiyanlaştırılmak veya ülkeden kovulmak gibi iki tercihten biri ile karşı karşıya bırakılmışlardır. Yahudilere karşı uygulanan bu siyaset, onları maruz kaldıkları bu baskılardan kurtaracak İspanya dışından bir yardım eli beklemeye sevk etmiştir.³⁸

Bunun yanında yardım bekleyen bir diğer grup da taht mağduru Vizigot asilzadeleri olmuştur. Bu dönemde İspanya'da taht babadan oğula geçmeyip, tahtın sahibi seçim yoluyla belirleniyordu. Bu durum da idareyi ele geçirebilecek güçte olduğunu düşünen herkesin kendisini yöneticiliğe ehil görmesine ve bu sebeple birçok çekişmenin meydana gelmesine sebep oluyordu. Bu durum karşısında mağduriyet yaşayanların sonuncusu olan Kral Witiza (m. 702-709)'nın oğulları da tıpkı Yahudiler gibi dışarıdan gelecek bir yardım arayışındaydılar. Onlar için beklenen yardım Kuzey Afrika'yı henüz fethetmiş olan Müslümanlardı.³⁹

Tüm bu yardım çağrıları ve oluşan şartlar üzerine Şam Emevî Devleti'nin Kuzey Afrika valisi Mûsâ b. Nusayr,⁴⁰ milâdî 710 yılında Berberî komutan Tarîf

³⁶ Endülüs'ün fethine dair Belâzurî'nin kaydettiği bilgiler için bk. Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda (Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 330-337. Endülüs'ün fethinin sadece askerî bir zafer ve fetih olmayıp İspanyalıların hayatlarına muhtelif alanlarda ve derin tesirleri olan köklü ve sosyo-kültürel bir hadise olduğu hakkındaki tespit ve değerlendirmeler için bk. Mustafa İbrâhim el-Meşîni, *Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1406/1986), 19-20.

³⁷ Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 4: 27.

³⁸ Philip K. Hitti, *İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 2: 784; Özdemir, *Endülüs*, 18-19.

³⁹ Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 4: 27-30; Özdemir, *Endülüs*, 20-21. Vizigot hâkimiyetindeki İspanya hakkında detaylı bilgi için bk. W. Montgomery Watt-Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhuriyet Ersin Adıgüzel-Qiyas Şükürov (İstanbul: Küre Yayınları, 2011), 15-18.

⁴⁰ Hakkında detaylı bilgi için bk. Câsim el-Ubûdî, "Mûsâ b. Nusayr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2006), 31: 224-225.

b. Mâlik'i⁴¹ 400⁴² kişilik bir birlikle keşif için göndermiştir. Olumlu haberlerle dönülmesi üzerine de bir diğer Berberî komutan Târik b. Ziyâd'ı⁴³ milâdî 711 yılında 7000 kişilik bir orduyla, fetih amacıyla İspanya'ya sevk etmiştir.⁴⁴

Müslüman ordunun gelişinden haberdar olan dönemin Vizigot hükümdarı Kral Rodrigo, önce küçük birliklerle durumu savmaya çalışsa da İslâm ordusunun Şezûne'ye kadar gelmesi üzerine kırk binden yüz bine kadar farklı rakamlar verilen kalabalık bir ordu ile aynı mevkiye yönelmiştir. Diğer taraftan Müslüman komutan Târik b. Ziyâd, Mûsâ b. Nusayr'dan destek talep etmiş; bunun üzerine 5000 kişilik bir destek kuvveti daha gönderilmiş ve Müslüman ordusunun sayısı 12000'e ulaşmıştır.⁴⁵

İki ordu Lekke vadisi kıyısında La Tanda'da karşılaşmışlar; eski kral Witiza'nın taht mağduru oğulları Sisbert ve Oppa'nın kendilerine bağlı ordularla birlikte Vizigot ordusunun sağ ve sol kanatlarından çekilmeleri üzerine Müslümanlar bu kanatları kısa sürede çökererek Vizigot ordusunun büyük bölümünü imha etmişler ve büyük bir zafer kazanmışlardır.⁴⁶

Müslüman kumandan Târik b. Ziyâd, Vizigotların toparlanmasına fırsat vermemek için ordusunu bölümlere ayırmış, bir grubu Kurtuba'ya, bir grubu İlbîre'ye göndermiş kendisi de bir diğer grupla başkent Toledo'ya hareket etmiştir.⁴⁷

Diğer taraftan ise Kuzey Afrika valisi Mûsâ b. Nusayr fethin güven içinde tamamlanabilmesi için milâdî 712 yılında 18000 kişilik başka bir ordu ile İspanya'ya geçmiştir. O, Târik'tan farklı bir güzergâh kullanarak Karmûne,

⁴¹ Hakkında bilgi için bk. İsmail Hakkı Atçeken, "Tarîf b. Mâlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2011), 40: 29.

⁴² Mehmet Özdemir'in eserinde 400 olarak zikredilen sayı Abdurrahman Ali Haccî'nin eserinde ve *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* adlı eserde 500 olarak zikredilmiştir. Mezkûr malumatın mukayesesi için bk. Özdemir, *Endülüs*, 22; Haccî, *Endülüs Tarihi*, 58-59; Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 4: 31.

⁴³ Hakkında bilgi için bk. İsmail Hakkı Atçeken, "Târik b. Ziyâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2011), 40: 24-25.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 5: 209; Hitti, *İslâm Tarihi*, 2: 776; Özdemir, *Endülüs*, 22; Özdemir, "Endülüs", 211; İsmail Hakkı Atçeken, "Endülüs Fâtihlerinden Mûsâ b. Nusayr'ın Akibeti", *Milel ve Nihal* 1/12 (Ocak-Haziran 2015): 14-15; Watt-Cachia, *Endülüs Tarihi*, 19. Detaylı bilgi için bk. Haccî, *Endülüs Tarihi*, 58-61.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 5: 210; Makkarî, *Nefh*, 1: 231-232; Özdemir, *Endülüs*, 23; Özdemir, "Endülüs", 211. Detaylı bilgi için bk. Haccî, *Endülüs Tarihi*, 67-69.

⁴⁶ Özdemir, *Endülüs*, 23-24.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 5: 210; Heyet, *Büyük İslâm Tarihi*, 4: 46; Özdemir, *Endülüs*, 26.

İşbîliye ve Mârîde şehirlerini fethetmiş ve Târık'la buluşmak üzere Toledo (Tuleytula)'ya hareket etmiştir.⁴⁸ İki kumandan 713-714 yılı kışını Tuleytula'da geçirdikten sonra iki farklı güzergâh üzerinden İspanya'nın kuzey bölgelerinin fethine başlamışlardır. Bir sene veya daha az bir süre zarfında Müslümanlardan kaçan Vizigot asker ve idarecilerin üs haline getirdikleri Cillîkiye/Galicia bölgesinin bazı yüksek kesimleri dışında kuzey fetihlerini tamamlamışlardır. Bölgede bu fetih hareketlerinin ardından Müslümanların hâkimiyeti dışında sadece doğuda Tüdmir, batıda Lusitania (bugünkü Portekiz) ve en kuzeydeki dağlık Asturias bölgesi kalmıştır. Bu esnada Emevî Halifesi Velîd b. Abdülmelik'in Şam'a dönme emrini alan komutanlar Mûsâ b. Nusayr ve Târık b. Ziyâd 714 yılında doğuya doğru hareket etmişlerdir.⁴⁹ Mûsâ b. Nusayr Şam'a dönerken İspanya topraklarının idaresini oğlu Abdülazîz'e bırakmış; Abdülazîz de Tüdmir, Tarrakûne, Arbûne, Mâleka, İlbîre, Mürsiye ve daha birçok bölgeyi hâkimiyeti altına alarak sınırları oldukça genişletmiştir.⁵⁰

Endülüs'ün fethi yukarıda da anahatlarıyla işaret edildiği üzere yakın dönemde yazılmış kaynaklarda ve ansiklopedik eserlerde aktarıldığı gibi yer almıştır. Buna mukabil bu fethi Hz. Osman dönemine kadar götüren bir yaklaşım da bulunmaktadır. Buna göre Hz. Osman, Afrika fethedildiğinde Abdullah b. Nâfi' b. Abdülkays ve Abdullah b. Nâfi' el-Hüseyin komutasındaki bir orduyu Endülüs'ün fethi için görevlendirmiş ve ordu da bu toprakları fethetmiştir. Onlar, Mûsâ b. Nusayr ve Târık b. Ziyâd fethi tamamlayıncaya dek bu topraklarda kalmışlardır. Bu görüş Taberî, İbn Esîr, Zehebî gibi İslâm tarihçilerine dayandırılmıştır.⁵¹

Endülüs'ün fethinin eğitim hayatına özellikle de kıraat eğitimine bakan yönüne değinilecek olursa; fethedilen topraklara inşa edilen camiler, coğrafyada

⁴⁸ Hitti, *İslâm Tarihi*, 2: 780; Heyet, *Büyük İslâm Tarihi*, 4: 48-54; Özdemir, *Endülüs*, 26; Özdemir, "Endülüs", 212; Atçeken, "Endülüs Fâtiplerinden Mûsâ b. Nusayr", 12: 15-16. Hitti'nin eserinde ordudaki asker sayısı 10.000 olarak zikredilmiştir.

⁴⁹ Özdemir, *Endülüs*, 27.

⁵⁰ Watt-Cachia, *Endülüs Tarihi*, 21; Özdemir, *Endülüs*, 28; Özdemir, "Endülüs", 212.

⁵¹ M. Kemal Atik, "Endülüs ve Kur'an ilimlerindeki yeri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1985): 265-266. Bu görüşe Abdurrahman Ali Haccî'nin *Endülüs Tarihi* adlı eserinde 'İberyâ Yarımadasının fethi düşüncesinin Hz. Osman dönemine kadar dayanan eski bir İslâmî düşünce' olduğu şeklinde temas edilmiş, komutan Ukbe b. Nâfi el-Fihri yapabilseydi boğazdan Endülüs'e geçmeyi düşünmüştü, denilmiştir. Aktarılan bilgi için bk. Haccî, *Endülüs Tarihi*, 56-57.

kıraat eğitiminin çekirdeğini teşkil etmiştir, denilebilir. Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'te fethettiği ilk yer olan Cezîretü'l-Hadrâ'ya hemen fethin ardından bir cami inşa etmesi de bu durumun dikkat çekici ilk örneği olarak⁵² görülebilir.

1.1.4. Fetih Sonrası Dönem

Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Endülüs'ün yönetim süreci genel olarak altı ayrı başlıkta ele alınmaktadır.⁵³ Bu ayırmadan hareketle dönemlere dair kısa bilgiler aktarılacaktır.

1.1.4.1. Valiler Dönemi (714 – 755)

Endülüs fâtipleri Mûsâ b. Nusayr ve Târik b. Ziyâd'ın Şam'a dönmeleri üzerine fethedilen bölgenin idaresi Mûsâ b. Nusayr tarafından oğlu Abdülazîz'e bırakılmış ve böylece Endülüs, Emevî Devleti'ne bağlı bir vilayet haline gelmiştir. Bu süreçte iş başına gelen yirmi bir⁵⁴ valinin bir kısmı Şam'daki halife tarafından, bir kısmı da halife adına Kuzey Afrika valisi tarafından tayin edilmiş; bazen de Endülüslü askerler tarafından seçilmiştir.⁵⁵ Bu dönemin en önemli yönü, fetih hareketinin Avrupa içlerine kadar götürülmeye çalışılmasıdır. Özellikle kuzeyde yer alan Frank topraklarına akınlar düzenlenmiş fakat 732 yılında gerçekleşen Belâtüşşühedâ savaşında uğranan yenilgi sonrası daha çok iç çekişmelerle uğraşmış, dışa açılım politikası nisbeten terk edilmiştir.⁵⁶

Endülüs toprakları bu iç çekişmelere sahne olurken diğer taraftan Abbâsîler, Emevî hanedanına son vermişler ve hanedan mensubu kişileri takip edip öldürmeye başlamışlardır. Bu takipten kurtulmayı çok az sayıda kişi başarabilmiştir.⁵⁷

⁵² Muhammed Abdülhamîd Îsâ, *Târîhu't-Ta'lim fi'l-Endülüs* (b.y.: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982), 268.

⁵³ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 51-52; Özdemir, "Endülüs", 211-16.

⁵⁴ Bu sayı Haccî'nin eserinde 20, Hitti'nin eserinde ise 'en az 23' olarak kaydedilmiştir. Mezkûr malumatın mukayesesi için bk. Haccî, *Endülüs Tarihi*, 171; Hitti, *İslâm Tarihi*, 2: 791.

⁵⁵ Hitti, *İslâm Tarihi*, 2: 792; Özdemir, "Endülüs", 212; Haccî, *Endülüs Tarihi*, 179.

⁵⁶ Özdemir, "Endülüs", 212. Tafsilat için bk. Özdemir, *Endülüs*, 33-39; Heyet, *Büyük İslâm Tarihi*, 4: 63-116; Lütfi Şeyban, *Mudejares & Sefarades Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 30-31.

⁵⁷ Özdemir, "Endülüs", 212; Özdemir, *Endülüs*, 41. Valiler dönemi detaylı bilgi için bk. Watt-Cachia, *Endülüs Tarihi*, 23-34.

Ayrıca bu dönem, meyveleri zaman içinde olgunlaşan çeşitli ilimlerin doğuşunun başlangıcı olarak vasıflandırılmıştır.⁵⁸ Bu değerlendirmeden hareketle bu dönemi, Endülüs ilim geleneğinin doğuş dönemi olarak isimlendirmek mümkündür.

1.1.4.2. Endülüs Emevîleri Dönemi (756 - 1031)

Abbâsîlerin, Emevî hanedanına yaptığı baskılardan kaçarak kurtulmayı başaran Emevî hanedanı mensuplarından biri de Hişam b. Abdülmelik'in torunlarından Abdurrahman b. Muâviye'dir.⁵⁹ Abdurrahman, Filistin ve Mısır üzerinden Kuzey Afrika'ya kaçmış fakat burada da rahat bırakılmayınca milâdî 755 yılında Endülüs'e geçmiştir. Burada gerekli desteği de sağlayarak, kendisini bağımsız bir emîr olarak ilan etmiştir.⁶⁰ Böylece Endülüs coğrafyasında I. Abdurrahman'la (756-788) birlikte Endülüs Emevî Emirliği dönemi başlamıştır. I. Abdurrahman döneminde en çok, iç karışıklıkların giderilmesi için uğraşmış ve kuzeydoğudan İspanya'ya giren Franklarla mücadele edilmiştir. Ayrıca Hıristiyan hâkimiyetine geçen bazı şehirlerin geri alınması için çaba gösterilmiş ancak bunda başarılı olunamamıştır.⁶¹

Emirliğin kurucusu I. Abdurrahman'dan sonra yerine I. Hişam (788-796) geçmiştir. Onun döneminde Mâlikîlik, devletin resmî mezhebi olmuştur.⁶² Bu durumda, hac vazifesini yerine getirmek üzere Hicaz'a gidip orada İmam Mâlik'in görüşlerini benimseyerek vatanına dönen Endülüslü talebelerinin rolü büyüktür.⁶³ I. Hişam döneminde, ulemâya gösterilen yoğun alaka sonucu bu zümrenin siyasî

⁵⁸ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 178.

⁵⁹ Hitti, *İslâm Tarihi*, 2: 795. Hakkında detaylı bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1988), 1: 147-150.

⁶⁰ Hitti, *İslâm Tarihi*, 2: 795-797; Özdemir, "Endülüs", 212. Detaylı bilgi için bk. Haccî, *Endülüs Tarihi*, 281-284.

⁶¹ Özdemir, "Endülüs", 212. I. Abdurrahman dönemi siyasî ve sosyal olayları için bk. Özdemir, *Endülüs*, 41-48; Heyet, *Büyük İslâm Tarihi*, 4: 117-157.

⁶² Heyet, *Büyük İslâm Tarihi*, 4: 486; Özdemir, "Endülüs", 212-213. Bazı kaynaklarda yer alan Mâlikîliğin I. Hakem döneminde resmî mezhep haline geldiği bilgisi için bk. Watt-Cachia, *Endülüs Tarihi*, 70. Mâlikîliğin II. Abdurrahman döneminde (230/844 yılında) resmî mezhep haline geldiği bilgisi için bk. Salim Ögüt, "Evzâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1995), 11: 546. Mâlikî mezhebine geçişin kimin dönemine rastladığı hususu araştırmacı ve tarihçiler arasında ihtilâflıdır. Konu için bk. İsa, *Târîhu 't-Ta'lim*, 197.

⁶³ Mehmet Özdemir, "Hişam I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1998), 18: 145-146.

işlerdeki etkinliği de artmıştır. Bölgede İslâm'ın yayılışına gösterilen ehemmiyet sebebiyle bu dönemde ihtida edenlerin sayısı da çok fazla olmuştur.⁶⁴ I. Hişam, dikkat çekici şahsiyeti ile halkın özellikle de İslâm'a yeni girenlerin sempatisini kazanmış, bu itibar sebebiyle de döneminde birkaç küçük isyan dışında herhangi bir iç karışıklık söz konusu olmamıştır.⁶⁵

Hişam'ın yerine geçen oğlu I. Hakem⁶⁶ devri (796-822) iç ayaklanmaların yoğun bir biçimde patlak verdiği bir dönem olmuştur. İç ayaklanmaların temel nedeni ulemâya gereken ehemmiyetin verilmeyip güçlerinin kırılmaya çalışılması ve emîrin babasının tersine dinî vecibeleri ihmal edip keyfi tasarruflarda bulunması olmuştur. Bu ayaklanmalarda Arap ve Berberîlerle beraber hatta onlardan daha fazla muvelledûn (yeni Müslüman olanlar) ön planda yer almıştır. Ancak I. Hakem çok farklı grupların içinde yer aldığı bu ayaklanmaları büyük ölçüde bastırmayı başarmıştır.⁶⁷ Bu isyanlarda ulemâdan da birçok kişi yer almış; sert müdahalelerle karşılık verilmesi üzerine Endülüs'ü terk ederek Kuzey Afrika topraklarına göç etmiştir. Bu âlimler gittikleri coğrafyalara ilmî birikimlerini de taşıyarak hadis, fıkıh ve kıraat gibi birçok ilim dalının bu coğrafyalardaki tekâmülünde pay sahibi olmuşlardır. Bu durum kıraat ilmi özelinde değerlendirilecek olursa; bu dönemde Endülüs'te yaygın olarak okunan Nâfi' kıraatinin Gâzî b. Kays rivayetinin bu âlimler aracılığı ile Kuzey Afrika topraklarına intikal etmiş olması muhtemeldir, denilebilir.⁶⁸

I.Hakem'den sonra yerine oğlu II. Abdurrahman⁶⁹ (822-852) geçmiştir. Bu dönem emirliğin en parlak dönemi olmuş, ülke uzun süreli bir iç istikrar sürecine girmiştir. Bu dönemde devlet idaresi Abbâsîler örnek alınarak düzenlenmiş, ülke iktisadî olarak gelişmiş, lisan olarak Arapça ve din olarak İslâm büyük bir hızla yayılmıştır. Bu dönemde Endülüs'ün Müslüman nüfusunun çoğunluğunu

⁶⁴ Özdemir, "Endülüs", 213.

⁶⁵ Özdemir, *Endülüs*, 49. I. Hişam dönemi hakkında detaylı bilgi için bk. Heyet, *Büyük İslâm Tarihi*, 4: 158-165; Özdemir, *Endülüs*, 48-50.

⁶⁶ Hakkında bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "Hakem I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1997), 15: 173-174.

⁶⁷ Hitti, *İslâm Tarihi*, 2: 807-808; Özdemir, "Endülüs", 213. I. Hakem dönemi hakkında detaylı bilgi için bk. Heyet, *Büyük İslâm Tarihi*, 4: 166-192; Özdemir, *Endülüs*, 50-52.

⁶⁸ Hamîtü, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 143-144.

⁶⁹ Hakkında detaylı bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1988), 1: 150-152.

müvelledûn teşkil etmiştir. Büyük şehirlerde yaşayan Hıristiyan halk özellikle de gençler din adamlarının şiddetli tepkilerine rağmen Arapça'yı ana dillerinden daha iyi düzeyde öğrenmişlerdir.⁷⁰ Dış ilişkilerde de devletin kendisini ispat ettiği bu dönem, *eyyâmu'l-arûs/düğün günleri* olarak anılmıştır.⁷¹

Dönemin iktisadî ve idarî gelişmelerinin bir sonucu ve tezahürü olarak ilmî, mimarî ve kültürel alanda da kayda değer bir ilerleme söz konusu olmuş, doğunun bu sahalardaki birikimi Endülüs coğrafyasına taşınmıştır. Ülkenin hemen her şehrine bir merkezî cami, birçok da ufak çaplı mahallî cami inşa edilmiştir.⁷²

II. Abdurrahman'dan sonra yerine geçen oğlu Muhammed (852-886) ilk dönemde babasının başarılarını devam ettirmiş, isyanları başarılı şekilde bastırıp İspanyol krallıklarına karşı başarılı seferler tertip etmiştir. Fakat idareciliğinin son on beş yılında yönetimi genç ve tecrübesiz kişilere teslim ettiği için devlet düzeni bozulmaya başlamıştır. Özellikle Arapların ve Berberîlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde büyük isyanlar yaşanmıştır.⁷³

I. Muhammed döneminde başlayan isyan hareketleri, takibeden yıllarda başa geçen Münzir (886-888) ve Abdullah (888-912) dönemlerinde de şiddetini artırarak devam etmiştir. Devlet otoritesi diğer bölgelerde tamamen ortadan kalkmış sadece başşehir Kurtuba'da görülebilir bir hal almıştır. Bu çalkantılar neticesinde beytülmâl zayıflamış, kuzeydeki Hıristiyan saldırılarına mukavemet gösterilememiştir.⁷⁴

Dedesî Abdullah'ın yerine geçen III. Abdurrahman⁷⁵ (912-961) Endülüs coğrafyasını bu kriz ortamından kurtarmak için öncelikle merkezî otoriteyi elinde toplamış ve isyancıların üzerine yürümüştür. Endülüs'ün dağılan bütünlüğünü sağlamasının ardından Kuzey Afrika'da hızlı bir şekilde yayılan Şîî Fâtımî Devleti ile uğraşabilmek ve kurduğu siyasî birliği idâme ettirebilmek için Nâsır-Lidînillâh

⁷⁰ Bu duruma örnek teşkil eden bir metin için bk. Watt-Cachia, *Endülüs Tarihi*, 61.

⁷¹ Özdemir, "Endülüs", 213.

⁵⁵ Detaylı bilgi için bk. Özdemir, *Endülüs*, 53-56.

⁷³ Özdemir, "Endülüs", 213. I. Muhammed dönemi detayı için bk. Özdemir, *Endülüs*, 58-61.

⁷⁴ Özdemir, "Endülüs", 213; Hitti, *İslâm Tarihi*, 2: 816-819. Münzir ve Abdullah dönemi detayları için bk. Özdemir, *Endülüs*, 61-62. Abdullah dönemi detaylı bilgi için ayrıca bk. Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit vd. (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985), 3: 77-79.

⁷⁵ Hakkında detaylı bilgi için bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1988), 1: 152-155.

unvanını alarak kendini halife ilan etmiştir.⁷⁶ Böylece Endülüs Emevî Emirliği bir halifelik olmuştur. Kurtuba'nın batının diploması merkezi haline gelmesi, Hıristiyan krallıkların Emevî Halifeliği'nin otoritesini kabul etmesi, Fâtımî Devleti'nin nüfuzunun geriletilmesi bu dönemin temel gelişmeleri olmuştur.⁷⁷

Bunların yanında Arap kabileleri arasındaki rekabet kaldırılarak 'tek bir ümmet' oluşturmak amacıyla devlet kapıları her zümreye açılmıştır. Eğitimin yaygınlaşmasına özellikle ehemmiyet gösterilmiş, Kurtuba birçok mimarî eserle donatılmıştır. Bu dönemde beytül-mâl gelirleri önceki dönemlerde görülmemiş bir şekilde artmıştır.⁷⁸

Emevîler'in en büyük hükümdarı olduğu belirtilen III. Abdurrahman'ın vefatından sonra yerine oğlu II. Hakem (961-976) geçmiştir. Bu dönemde daha önce sağlanan iç istikrar devam etmiş, İspanyol krallıklara karşı elde edilmiş üstünlük korunmuştur. II. Hakem döneminin en önemli özelliği ilim ve sanat alanında büyük gelişmelerin kaydedilmiş olmasıdır. Endülüs bu dönemde İslâm medeniyetinin en faal merkezi haline gelmiş;⁷⁹ ilim meclisleri, üniversiteler ve halk kütüphaneleriyle dolup taşmıştır.⁸⁰ Ayrıca İbnü'l-Faradî'nin Endülüs âlimlerine dair telif etmiş olduğu meşhur eserinde yer alan, II. Hakem'in bizzat kendi hattı ile Endülüs kadılarına dair telif ettiği eserinde gördüklerini aktaran ibareler Endülüs Halifesi'nin bizzat kendisinin âlimler sınıfında yer aldığına ispatı mesabesinde dir.⁸¹ Bu dönemin çalışma açısından en dikkat çekici yönü; ilim adamlarının halife II. Hakem tarafından Endülüs topraklarına davet edilip çeşitli vazifelerde istihdam edilmeleridir. Kıraat alanında bu durumun en önemli örneği

⁷⁶ H. İbrâhim, *İslâm Tarihi*, 3: 80-84; Hitti, *İslâm Tarihi*, 2: 821-826; Özdemir, "Endülüs", 213. Bu hususta tarihî bir vesika için bk. Haccî, *Endülüs Tarihi*, 390.

⁷⁷ Özdemir, *Endülüs*, 71.

⁷⁸ Özdemir, "Endülüs", 213. III. Abdurrahman dönemine ait detaylı bilgi için bk. H. İbrâhim, *İslâm Tarihi*, 3: 79-85; Özdemir, *Endülüs*, 69-79.

⁷⁹ Özdemir, "Endülüs", 213. II. Hakem dönemine ait ayrıntılı bilgi için bk. H. İbrâhim, *İslâm Tarihi*, 3: 86-88; Özdemir, *Endülüs*, 79-83.

⁸⁰ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 386.

⁸¹ Bu bilginin örnekleri için bk. Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed İbnü'l-Faradî, *Târîhu Ulemâi'l-Endülüs*, nşr. Beşşar Avvad Ma'ruf (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1429/2008), 1: 419, 463; 2: 20.

Antâkî'dir (ö 377/987).⁸² Kendisi, ilgili bölümde de zikredileceği üzere Mısır-Endülüs kıraat etkileşiminde kilit rol oynayan âlimlerdendir.

II. Hakem'in ölümüyle yerine henüz çocuk yaşta olan oğlu II. Hişam (976-1009, 1010-1013) geçmiştir. Yeni halifenin küçük yaşta olmasından istifade eden Hâcip İbn Ebû Âmir ve iki oğlu Abdülmelik ile Abdurrahman, iktidarı ele geçirmişler ve kendi adlarıyla anılan Âmirîler dönemini başlatmışlardır. İbn Ebû Âmir ve oğlu Abdülmelik döneminde devam eden istikrar Abdurrahman'ın idareyi ele alması ile bozulmuştur. Abdurrahman icraatlarıyla umumi bir isyana sebep olmuş, Kurtubalılar ve Emevî hanedanı taraftarları II. Muhammed, Süleyman ve IV. Abdurrahman gibi kişileri tahta geçirseler de karışıklığın üstesinden gelinememiştir. Miladî 1016 yılında yönetimi ele geçirmiş olan Şîh Hammûdîler⁸³ mevcut sıkıntıların giderilememesi sebebiyle m. 1022 yılında halk tarafından Kurtuba'dan sürülmüşlerdir. Akabindeki yedi yıl Emevî hanedanı mensupları arasında cereyan eden taht mücadeleleri ile geçmiş, bu durumdan iyice rahatsız olan halk ve Kurtuba eşrafı hilafeti kaldırarak Emevî hanedanını sürgüne yollayıp, idareyi eşraftan oluşan bir şûraya devretmişlerdir. Böylelikle m. 1031 yılında Endülüs Emevî Devleti yıkılmış, yerini bu otorite boşluğundan faydalanarak bağımsızlığını ilan eden irili ufaklı birçok devlete (mülûkü't-tavâif) bırakmıştır.⁸⁴

1.1.4.3. Mülûkü't-tavâif Dönemi (1031-1090)

Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılmasının ardından Kurtuba dışındaki şehirlerde yaşayan pek çok nüfuzlu aile bağımsızlığını ilan etmiştir.⁸⁵ Bu devletlerin sayısı hakkında kesin bilgi vermek ise mümkün görünmemektedir. Dönemin siyâsi olaylarının en önemlisi bu devletçikler arasında görülen savaşlardır. Bu durum da Müslümanların giderek zayıflamasına ve Hıristiyanların

⁸² İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 411-412; Watt-Cachia, *Endülüs Tarihi*, 85-86; Sa'd Abdullah Sâlih el-Beşîrî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri'l-Hilâfe fî'l-Endülüs* (Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1417/1997), 189.

⁸³ Hammûdîler dönemi detayları için bk. H. İbrâhim, *İslâm Tarihi*, 3: 95-102.

⁸⁴ Özdemir, "Endülüs", 214. II. Hişam döneminden devletin yıkılışına kadar olan sürece ait detaylı bilgi için bk. H. İbrâhim, *İslâm Tarihi*, 3: 86-93; Özdemir, *Endülüs*, 83-103; Watt-Cachia, *Endülüs Tarihi*, 87-91.

⁸⁵ Mülûkü't-tavâif dönemi hakkında detaylı bilgi için bk. Hitti, *İslâm Tarihi*, 2: 849-854; Özdemir, *Endülüs*, 107-119; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2: 521-523.

Endülüs'ü geri alma /reconquista idealini gerçekleştirmek için harekete geçmelerine sebep olmuştur. Kastilya'da sırasıyla hüküm süren krallar bu devletlere hücumlar ederek Kurtuba'dan sonra en büyük ikinci şehir olan Tuleytula'yı zaptetmişlerdir. Bu olayın duyulması üzerine Müslüman halk reconquista tehlikesini ancak idrak edebilmiş ve büyük paniğe kapılmıştır. Bu sıkıntıyı bertaraf etmek için bazı emîrlar, âlimlerin ve halkın da teşviki ile Kuzey Afrika'da yaşayan Murâbitlar'dan yardım istemişlerdir.⁸⁶

Bu dönemin çalışmanın konusu açısından zikredilmesi gereken hususiyeti medeniyet ve ilim sahasında görülen hızlı ilerlemedir. Emirlikler arasında siyasî alanda görülen rekabet ilmî ve medenî mecraya da taşınmış, her bir emirlik merkezi, başşehrini Kurtuba ayarında bir şehre dönüştürebilmek gayesi ile gösterişli mimarî yapılar inşa etme yarışına girmiştir. Bu yapıların başında gelen sarayları işlevsel hale getirebilmek için kâtipler, âlimler ve şairlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu büyük ihtiyaç Endülüs Emevî Devleti'nin altın çağında yetişmiş çok sayıda âlim ve edip için buraları cazip hale getirmiştir. Yetişme tarzları itibariyle ilme ve edebiyata oldukça yakın olan emîrların âlim ve edipleri başşehirlerine çekme hususunda birbirleri ile yarışmaları dönemlerini, Endülüs'ün ilim ve edebiyat alanındaki en zengin ve verimli devresi haline getirmiştir.⁸⁷

1.1.4.4. Murâbitlar Dönemi (1090-1147)

Endülüs Müslümanları adına Abbâdî Emîri Mu'temid-Alellah'ın daveti üzerine Murâbitlar'ın⁸⁸ hükümdarı Yûsuf b. Tâşfin, Tuleytula'nın kaybedilmesinden bir sene sonra büyük bir orduyla Endülüs'e geçmiş ve Kastilya Kralı VI. Alfonso'yu Zellâka Savaşı'nda büyük bir hezimete uğratmıştır. Böylece güneye doğru gelişen Hıristiyan yayılması bir süre durmuştur. Yûsuf b. Tâşfin, emîrlere düşmana karşı birleşmelerini tavsiye ederek Mağrib'e dönmüştür.⁸⁹

⁸⁶ Özdemir, "Endülüs", 214.

⁸⁷ Özdemir, *Endülüs*, 109-110.

⁸⁸ Murâbitlar Devleti'nin kuruluşu ve Endülüs'teki hâkimiyetlerine dair detaylı bilgi için bk. Hitti, *İslâm Tarihi*, 2: 854-864; Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul, Çağ Yayınları, 1988), 5: 331-335; Özdemir, *Endülüs*, 122-130; Watt-Cachia, *Endülüs Tarihi*, 101-107.

⁸⁹ Özdemir, "Endülüs", 214-215. Detaylı bilgi için bk. Haccî, *Endülüs Tarihi*, 513-537.

Fakat Müslüman devletler, tekrar birbirleriyle mücadeleye girmişler ve Hıristiyanlar da bu durumu fırsat bilerek hücumları yeniden başlatmışlardır. Bu sebeple Yûsuf b. Tâşfin, peş peşe iki kez daha Endülüs'e geçmiş, tüm Endülüs'ü hâkimiyeti altına alarak burayı Murâbıtlar Devleti'ne bağlı bir vilayete dönüştürmüştür. Altmış yıl süren hâkimiyetin ilk yirmi beş yılı istikrar ve güven içerisinde geçmiştir. Bu dönemde ayrıca Hıristiyanlara karşı da başarılı bir cihad faaliyeti yürütülmüştür. Fakat kalan yıllarda iç karışıklıklar tekrar başlamıştır. Bunda; emîrlerin Murâbıtlar'a olan desteklerini azaltmaları, halkın ağır vergilerden bıkmaması, başlangıçta Murâbıtlar'ı çağırıp onlara destek veren âlimlerin tam tersi bir tavır içinde bulunmaları ve Kuzey Afrika'da meydana gelen iç huzursuzluklar etkili olmuştur. Tüm bunların sonucu olarak Murâbıtlar Devleti Endülüs ve Kuzey Afrika'da eş zamanlı olarak zayıflamaya başlamış ve m. 1147 yılında yıkılmıştır.⁹⁰

Murâbıtlar'ın yıkılışı ile Endülüs'te siyasî birliğin bozulmasını fırsat bilen Hıristiyanlar bir Haçlı ordusuyla Meriye, Turtûşe ve Lâride'yi ele geçirmişlerdir. Bu dönemde Endülüs'ün imdadına yine bir Kuzey Afrika devleti olan Muvahhidler yetişmiştir.⁹¹

1.1.4.5. Muvahhidler Dönemi (1147-1229)

Müslüman bir Kuzey Afrika devleti olan Muvahhidler, kendilerinden yardım isteyen bazı dost emîrleri hasımlarından korumak gayesiyle Endülüs'e geçmişlerdir.⁹² Belensiye, Mürsiye, Ceyyân gibi çeşitli şehirleri ele geçirip Kuzey Afrika'ya geri dönmüşlerdir. Bunu fırsat bilen Portekizliler m. 1189'da Fransız, Alman ve İngilizler'in de katıldığı bir Haçlı ordusuyla Şilb'i işgal etmişlerdir. Muvahhid Devleti hükümdarı Ebû Yûsuf el-Mansûr Hıristiyan ilerleyişini durdurmak üzere Endülüs'e geçerek Ereğ denilen mevkide Kastilya kuvvetlerine karşı büyük bir zafer kazanmıştır. Bu zaferle Müslümanların İspanya'da üstünlüğü yeniden ele geçirmelerine engel olmak üzere Papa III. Innocent'in teşvikiyle

⁹⁰ Özdemir, "Endülüs", 215. Detaylı bilgi için bk. Haccî, *Endülüs Tarihi*, 555-579.

⁹¹ Özdemir, "Endülüs", 215.

⁹² Muvahhidler Devleti'nin Kuzey Afrika'da kuruluşu ve Endülüs'e hâkimiyetine dair detaylı bilgi için bk. Heyet, *Büyük İslâm Tarihi*, 5: 341-347; Hitti, *İslâm Tarihi*, 2: 864-870; Özdemir, *Endülüs*, 130-139; Watt-Cachia, *Endülüs Tarihi*, 109-115.

büyük bir Haçlı ordusu hazırlanmış ve iki taraf arasında m. 1212 yılında İkab Savaşı cereyan etmiştir. Savaşta Muvahhid ordusu ağır bir yenilgiye uğramıştır.⁹³ Bu olayla reconquista hareketi hızlı bir sürece girmiş ve Kuzey İspanya’da yer alan krallıklar m. 1250 yılına kadar bölgenin büyük bir kısmını ele geçirmişlerdir.⁹⁴

1.1.4.6. Gırnata Benî Ahmer Emirliği Dönemi (1238-1492)

Yukarıda zikredilen mülûku’t-tavâiflerin her biri Hıristiyan istilacılar tarafından ele geçirilmiştir. Hıristiyan krallıkların istilâsından sadece Muhammed b. Nasr tarafından Gırnata’da kurulan ve Endülüs’ün güneydoğusunda dar bir sahil şeridinde hüküm süren Nasrîler kurtulabilmişlerdir.⁹⁵ Bu emirliğin hükümdarları siyaset olarak Hıristiyanları karşlarına almamaya özen göstermişler, herhangi bir tehlike karşısında yalnız kalmamak için de Kuzey Afrika’daki Merînîler’le iyi ilişkiler geliştirmişlerdir.⁹⁶

Miladî 1462 yılına kadar süren istikrar ortamı bu dönemde iç karışıklarla bozulmuştur. Bu durumu fırsat bilen Hıristiyanlar, reconquista hareketini tamamlamak üzere harekete geçmişler ve Kuzey Afrika ile irtibatı sağlayan Cebelitârik’ı zaptetmişlerdir.⁹⁷

Miladî 1469 yılına gelindiğinde ise Kastilya-Leon Kraliçesi ile Aragon Kralı’nın evlenmesiyle İspanyol birliği gerçekleşmiş ve Hıristiyan yayılması hızlanmıştır. Miladî 1489 yılına kadar emirliğin başşehri dışındaki topraklarında bulunan şehirlerin birçoğu kaybedilmiş, sıra Gırnata’ya geldiğinde ise Müslüman halkın büyük gayretlerine rağmen m. 1492’de şehir teslim edilmiştir.⁹⁸ Böylece Endülüs’te Müslüman hâkimiyetinin son kalesi düşmüş, bundan sonra burada

⁹³ Özdemir, “Endülüs”, 215. Detaylı bilgi için bk. Haccî, *Endülüs Tarihi*, 598-648.

⁹⁴ Özdemir, “Endülüs”, 215-216. Büyük reconquista dalgası hakkında detaylı bilgi için bk. Watt-Cachia, *Endülüs Tarihi*, 115-116; Özdemir, *Endülüs*, 139-141.

⁹⁵ Benî Ahmer Devleti hakkında detaylı bilgi için bk. Watt-Cachia, *Endülüs Tarihi*, 155-158; Özdemir, *Endülüs*, 143-156.

⁹⁶ Watt-Cachia, *Endülüs Tarihi*, 156; Özdemir, “Endülüs”, 216; Detaylı bilgi için bk. Haccî, *Endülüs Tarihi*, 673-679.

⁹⁷ Özdemir, “Endülüs”, 216.

⁹⁸ Watt-Cachia, *Endülüs Tarihi*, 157-158; Özdemir, “Endülüs”, 216; Detaylı bilgi için bk. Haccî, *Endülüs Tarihi*, 718-728.

kalan Müslümanlar büyük sıkıntılara maruz kalmışlar ve sonunda ülkeden tamamen sürülmüşlerdir (m. 1609).⁹⁹

1.2. GENEL OLARAK ENDÜLÜS'TE İLMÎ HAYAT VE KIRAAT

1.2.1. Endülüs'te İlmî Hayat

İslâm'ın temel hedefi, insanı terbiye ederek onu dünya ve ahirette mutlu kılmaktır. Bu hedef, tarih boyu Müslümanların yaşadığı tüm toplumlarda hayatın her alanında belirleyici olduğu gibi eğitim-öğretim faaliyetlerini de şekillendirmiştir. Bundan dolayı İslâm tarihindeki ilmî faaliyetlerin tümünde temel ilkelerini dinî esasların belirlediği bir süreç yaşanmıştır.

Bunların yanı sıra tâlim faaliyetinin verimini arttıran bölgesel farklılıklar da mevcuttur. Bundan hareketle ana ilkeler sabit olmak kaydıyla her toplumun kendine has eğitim anlayışını ifade eden 'eğitim felsefesi', bu eğitimi sağlayan 'öğretici/müderres' modeli ve bu eğitimin verildiği 'mekân' anlayışı oluşmuştur. Farklı coğrafyalarda, tedricilik dikkate alınarak 'gelişim/yaş', 'öğrenmeyi temin edecek mekân' ve 'bilgi/öğretilen şey' gibi unsurlar göz önünde tutularak farklı usullerle ilmî faaliyetlere girişilmiştir.¹⁰⁰

Endülüs özelinde bakıldığında, yaş esasına göre yapılan eğitim-öğretim faaliyetinin üç merhalede tasnif edildiği görülmektedir. İlk aşamada Kur'an okuma, okuma-yazma ve diğer bazı ilimlerin giriş düzeyinde çocuğa öğretilmesi yeterli görülmüştür. İkinci aşama ise ilkinde göre daha kapsamlı olup tefsir, kıraatler, hadis, fıkıh, diğer dinî ve beşerî ilimlerin tâlimini içermektedir. Üçüncü ve son merhale ise ihtisaslaşma devresi olup özellikle rihleler aracılığıyla bir veya birden fazla alanda uzmanlaşmayı hedefleyen nihaî aşamadır.¹⁰¹

Endülüs'te ilmî faaliyetlerin icrâ edildiği mekânlar açısından duruma bakıldığında ise burada da üç aşamalı bir tasnif karşımıza çıkmaktadır. Bu aşamaların ilk merhalesi ev veya küttâb/mektepte, ikinci merhalesi mescid veya

⁹⁹ Hitti, *İslâm Tarihi*, 2: 880-882; Özdemir, "Endülüs", 216; Detaylı bilgi için bk. Haccî, *Endülüs Tarihi*, 743-750. Ayrıca bk. Özdemir, *Endülüs*, 159-172. Endülüs'te Müslüman hâkimiyetinin tamamen son bulmasına etki eden faktörlere dair bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "Endülüs'ün Yıkılış Sürecinde Öne Çıkan Bazı Hususlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (1997): 233-254.

¹⁰⁰ İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 211.

¹⁰¹ İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 211-213.

hocanın evinde, üçüncü merhalesi ise mescid, ev, medrese veya hoca ile ders okumanın mümkün olduğu kütüphane, münazara meclisi gibi farklı mekânlarda gerçekleşmektedir.¹⁰²

İslâm öğretilerini merkeze alan Endülüs âlimleri, dinin insan için belirlediği nihâî gayeyi eğitimin temel hedefi saymışlardır. Bu hedeften hareketle, Endülüs'te tahsil hayatı Kur'an öğretilen küttâb/mekteplerde başlamıştır. Üst tabaka mensuplarının çocukları ise bu eğitimi küttâblar yerine özel eğitim veren hocalar nezaretinde tamamlamışlardır.¹⁰³

Endülüs'te kıraat eğitiminin temelleri olarak görülebilecek olan küttâbların varlığı son derece önemlidir. Zira bu, kıraat eğitiminin çok erken yaşlarda başladığını göstermektedir. Esasında bu mekteplerin Endülüs'teki varlığı çok erken dönemlere kadar uzanmaktadır. Müslümanların Endülüs'e girişiyle İslâm'a giren yetişkinlere Kur'an ve Arap dilini öğretmek üzere başlayan eğitim-öğretim faaliyeti, İslâmlaşma süreciyle birlikte çocuklara da yönelmiştir.¹⁰⁴ Endülüs'te mekteplerin varlığının, Müslümanların coğrafyaya girişinin ilk on yılından daha geç olmadığı tarihçiler tarafından, çeşitli örnekler üzerinden tespit edilmiştir.¹⁰⁵ Mesela, İmam Nâfi'in kıraatini bölgeye sokan Gâzî b. Kays'ın (öl. 199/814), Emîr Abdurrahman'ın Endülüs'e girdiği yıllarda çocukların eğitimi ile uğraştığı bilgisine farklı eserlerde yer verilmiştir.¹⁰⁶ Ayrıca Halife II. Hakem'in emri ile 27 mektebin inşa edilip bunlardan üçünün camilere bitişik olduğu, diğerlerinin ise mahallelere dağılmış olup her birine muallimler tayin edildiği de bilinmektedir.¹⁰⁷ Mekteplerin camilere bitişik bulunması sebebiyle aynı zamanda camide çeşitli vazifeler üstlenmiş olan öğretmenlerin işi büyük ölçüde kolaylaşmıştır. Bunun yanında mektep hocaları kendi evlerini ve dükkânlarını dahi eğitim-öğretim için kullanmışlardır. Başlangıçtan beri var olan mektepler hicrî ikinci yüzyıl itibariyle

¹⁰² İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 212, 214.

¹⁰³ Özdemir, *Endülüs*, 235. Küttâbların eğitimdeki fonksiyonu için ayrıca bk. Abdüsselâm Ahmed el-Kenûnî, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye fi'l-Mağrib* (Rabat: Mektebetü'l-Me'ârif, 1401/1981), 36. Emîrlere, vezirlere, ileri gelen devlet adamları ve zenginlerin çocuklarına yönelik gerçekleştirilen bu özel dersler hakkında detaylı bilgi için bk. İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 425-458.

¹⁰⁴ İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 218.

¹⁰⁵ Bu bilgi ve örnekler için bk. İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 219.

¹⁰⁶ İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 219; Sa'd Abdullah Sâlih el-Beşîrî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Asri Mülûki't-Tevâif fi'l-Endülüs* (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1414/1993), 224.

¹⁰⁷ Beşîrî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Asri Mülûki't-Tevâif*, 224; İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 207.

büyük bir artış göstermiş; her yerleşim yerinde en az bir, ilerleyen yıllarda bazı yerleşim yerlerinde birden fazla mektep açılmıştır.¹⁰⁸

Endülüs bölgesinde eğitim sisteminin bu ilk basamağında İslâm dünyasının diğer bölgelerinden farklı olarak Kur'an eğitimi yanında Arapça okuma yazma ve gramer bilgisi, kısa şiir parçalarının ezberletilmesi ve rivayet edilmesi, kompozisyon yazma ve güzel yazı yazma eğitimi de müfredata dâhil edilmiştir.¹⁰⁹ Mekteplerde eğitime başlama yaşında standart bir uygulama olmamakla beraber, ilimde daha üstün derecelere kısa zamanda ulaşmak gayesiyle mümkün olan en küçük yaşta çocuklar mekteplere gönderilmişlerdir. Ayrıca çalışmanın ilerleyen kısımlarında detaylı şekilde değinilecek olan ikinci eğitim merhalesinde tedris gören çocukların 10-11'li yaşlarda olmaları, ilk merhale olan mekteplere gönderilme yaşının oldukça küçük olduğunu ispat eder niteliktedir. Kaynaklarda bazı emirlerin çocuklarının 6-7 yaşlarında eğitime başladıklarına dair çeşitli örnekler de aktarılmaktadır. İlk merhalenin son bulma yaşı ise çocuğun öğrenme kabiliyetine göre değişiklik arz etmektedir. Genel olarak ergenliğe yakın yaşlarda çocuğun ikinci eğitim merhalesine geçmesine özen gösterilmiştir. Bu merhaleye 10-11 yaş civarı geçen çocuklar olduğu gibi çoğunlukla 14 yaşını bitirmiş çocuklar ikinci seviyeye başlamışlardır.¹¹⁰ Bunların yanında mekteplerde dersler sabahdan ikindiye kadar tam gün şeklinde tanzim edilmiştir. Arada öğrencilerin eve gidip istirahat edeceği bir saat de bulunmaktadır. Eğitim, cumartesiden perşembeye kadar olup sadece perşembe günü yarım gün şeklinde tanzim edilmiştir. Cuma günleri ise tatil sayılmıştır.¹¹¹

Ele alınan çalışma açısından, dikkat çekilmesi gereken bir husus, bu mekteplerde Kur'an öğretim yöntemidir. Araştırmalarda, mekteplerde Kur'an öğretiminin şu şekilde yapıldığı belirtilmiştir: hoca ayeti okur, akabinde talebe okunan ayeti tekrar ederdi. Bu tâlim süreci talebe okunan ayeti ezberleyinceye kadar devam etmektedir. Bazı hocalar eğitimi mushaf sırasına riayet ederek devam ettirmişler, bazıları ise kısa sûrelere öncelik vermişlerdir. Bir cüz

¹⁰⁸ İsâ, *Târîhu't-Ta'lim*, 222-223.

¹⁰⁹ Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (Ankara: Yeni Şafak, 2004), 2: 791; İsâ, *Târîhu't-Ta'lim*, 237-238; Özdemir, *Endülüs*, 236.

¹¹⁰ İsâ, *Târîhu't-Ta'lim*, 225-227.

¹¹¹ İsâ, *Târîhu't-Ta'lim*, 241-243.

tamamlandıktan sonra bu kısmın talebe tarafından arzının/hocaya okunmasının ardından diğer cüze geçme esası benimsenmiştir. Talebe bu kısmı düzgün şekilde okuyamazsa ertesi gün tekrar okumak zorunda bırakılmıştır.¹¹²

Kur'ân ilimleri, fıkıh ve hadis gibi ilimlerde mütahassıs olması yanında aynı zamanda Endülüslü olan Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (öl. 543/1148) Endülüs eğitim sistemi hakkındaki görüş ve eleştirileri bu başlıkta zikre değerlidir. Kendisi babasının öngördüğü sistem çerçevesinde çeşitli ilimler tahsil etmiş; daha genç yaşında babası ile beraber çeşitli ilim merkezlerine yolculuk edip buraların eğitim sistemini görmüştür. Sonrasında ise tüm bu müşahedelerini, kendi eğitim hayatı ile kıyaslayarak çocuklara eğitim hayatlarının erken dönemlerinde Kur'an öğretilmesini doğru bulmamış, anlamadıkları bir şeyi onlara öğretmeye kalkmayı büyük bir hata olarak nitelemiştir. Talebeye öncelikle fasih Arapça'nın öğretilip bazı şiir parçalarının ezberletilmesini, bunun ardından matematik öğretilmesini, sonrasında şiir öğretilmesine geçilip, bunlarla Kur'an'ın öğrenilmesini ve anlaşılmasını kolaylaştıran sağlam bir altyapı oluşturduktan sonra Kur'an öğretilmesini isabetli bulmuştur. Tüm bunlardan sonra ise fıkıh usulü, cedel, hadis gibi ilimlere geçilmesini uygun görmüştür.¹¹³ Fakat bu görüşe ergenlik vs. sebeplerle çocuğun kontrol edilemeyip eğitimin yarım kalması/terkedilmesi söz konusu olursa Kur'an öğretiminin gerçekleşmesinin mümkün olmayacağı, bunun ancak eğitime devam edeceği kesin bilinebilen talebeler için isabetli bir program olacağı şeklinde itirazlar söz konusu olmuştur.¹¹⁴

Küttâblarda gerçekleştirilen bu ilk aşamadan sonra öğrenciler 'şüyûh' denilen müderrisler etrafında ikinci eğitim aşamasına geçmişlerdir. Bu aşamada talebelere kıraat, hadis, tefsir, fıkıh gibi dinî ilimler; nahiv, lügat, beyan gibi dil ilimleri ve matematik, tıp, astronomi, musiki, coğrafya, kimya, felsefe gibi aklî ilimler öğretilmiştir.¹¹⁵ Burada ilk aşamadaki gibi standart bir metod

¹¹² İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 243-244.

¹¹³ Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 170-171, 211-212; İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 2: 792; Meşinî, *Medresetü't-Tefsîr*, 79; İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 238-240; Özdemir, *Endülüs*, 236. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmet Baltacı, "İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1999), 20: 488-491.

¹¹⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 2: 792; İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 241.

¹¹⁵ İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 280-281.

uygulanmamış olup; dersin içeriğine, talebenin ilgi, seviye ve kabiliyetine göre hocadan hocaya farklılık arz eden metodlar kullanılmıştır.¹¹⁶

İslâm beldelerinin genelinde cârî olan bu öğretim yöntemleri Endülüs özelinde zikredilecek olursa, bunların başında “ikrâ” usulü gelmektedir. İkrâ, talebenin okuyup hocanın tashih edip gerekli gördüğü hususları şerhettiği, mecliste bulunanların da tüm bunları yazarak kaydettiği öğretim metodudur. Bu metotta hocanın kendisinin nüshadan okuyarak gerekli gördüğü yerlere ayrıca işaret etmesi de söz konusu olmuştur. Bu, kıraatlerin öğretiminde kullanılan en yaygın metod olup; Dâni'nin oğlu ve talebesi Ahmed b. Osman b. Saîd'in (öl. 471/1079) kıraat rivayetlerini öğretirken bu metodu kullandığı nakledilmiştir.¹¹⁷ Ayrıca Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Ebû İsa'nın (öl. 429/1307) Kur'an ilimleri, irab, nâsîh-mensûh ve kıraat gibi alanlarda mütahassıs olup bu yöntemle talebelerini okuttuğu da bilinmektedir.¹¹⁸

Endülüs'te dinî ilimlerin tedrisinde kullanılan ikinci yöntem ise hocanın ezberinden bilgileri aktarıp hazır bulunan talebelerin bunları yazıya geçirmeleriyle gerçekleşen “imlâ” yöntemidir. Tefsir alanında mütehasıs olan Abdullah b. Ferec İbn Ğazlûn el-Yahsubî'nin (öl. 487/1094) ikrâ ve imlâ yöntemlerini birleştirerek kullandığı nakledilmiştir.¹¹⁹ Ayrıca bir meselenin ortaya atılarak çeşitli yönleriyle hoca tarafından tartışıldığı ya da birkaç kişi tarafından tartışıldığı yöntem olan münâzara, Endülüs'te çeşitli meclislerde yöneticiler ve halk huzurunda sıkça kullanılmış ve şöhret bulmuş bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²⁰ Bu yöntemde talebenin hocaya yönelttiği sorunun hoca tarafından çeşitli yönleriyle tartışılması söz konusu olduğu gibi hocanın hem soru sorup hem de cevap verdiği de vâki olmuştur.¹²¹ Burada, hocanın talebeye kitabını nakletme izni verdiği icâzet yöntemi de bir diğer ilim öğretme yolu olarak bu bağlamda zikredilebilir.¹²²

¹¹⁶ İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 347.

¹¹⁷ Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 213; İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 347.

¹¹⁸ İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 348.

¹¹⁹ Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 214; İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 348. Hakkında detaylı bilgi için bk. Celâleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lüğaviyyîn ve'n-Nühât*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, 1384/1984), 2: 52.

¹²⁰ Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 214-217.

¹²¹ İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 349.

¹²² Bu yöntemin detayları için bk. Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 217-219.

Ayrıca ahz, cülûs, rivayet ve semâ gibi metodlar¹²³ da Endülüs'te ilim öğrenme ve öğretme yöntemi olarak kullanılmıştır.¹²⁴

Tüm bunların yanında diğer İslâm beldelerinde olduğu gibi Endülüs'te de “ezberleme”nin eğitim hayatındaki yeri büyüktür. Başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere İmam Mâlik'in *Muvattâ*'ı, Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'i, Ebû Dâvud'un *es-Sünen*'i gibi birçok eserin ezberlenerek nakledilmesi ilmî bir gelenek haline gelmiştir.¹²⁵ Bu merhalenin önemli bir özelliği, hoca ve talebe beraberliğinin uzun sürmesidir. 15-20 yıl süreyle hocasının derslerine devam eden talebelere dair örnekler çeşitli kaynaklarda yer almıştır.¹²⁶ Bu aşamada talebe, bir hocadan bir veya daha fazla dersi okuduktan sonra farklı bir hocaya intikal eder. Bu süreçte talebe, hocasına muayyen bir kitap veya farklı kitapları okurdu. İbn Hayr'ın (öl. 575/1179), hocası Ebü'l-Hasan b. Şüreyh'le kıraat ilmine dair on ikiden fazla eser okuduğu bilinmektedir.¹²⁷ Aynı âlim, hocası İsâ b. Ebü'l-Bahr ez-Zührî'den kıraat ve lügat alanında ondan fazla kitabı sema yoluyla almıştır. Özellikle dinî ilimlerde hocanın okuttuğu dersin hafızı olması ve talebenin de okuduğu dersi ezberlemesi gerekli görülmüştür. Bu seviyede ilk merhalede olduğu gibi günlük sabit ders saatleri olması yerine hocaların vakit durumuna göre şekillenen programlar yapılmıştır. Muhammed b. Şüreyh'in kendisinden kıraat okumayı talep eden Ahmed b. Halef b. Aşûn'dan ilk ezanla beraber gelmesini istemesi, bu durumun çalışmayla ilgili örneği olarak zikredilebilir. Endülüslü olmayan hocalar bu coğrafyaya geldiğinde ise vakit tayini olmaksızın gece gündüz ders okutmuşlardır. Camilerde kurulan ders halkaları çok uzun yıllar devam etmiş, vefat eden hocanın yerine oğlu veya talebesi dersleri devam ettirmiştir. Bu ilim halkalarında hocanın yanında onun şerh edeceği nasları okuyan ya da hocanın anlattıklarından kapalı kalan yerleri şerh eden kârîlerin bulunması da âdettendi. Ders halkalarındaki

¹²³ Ahz: Haberi, hadîsi hocadan dinleyip bellemek, öğrenmek, almak. Cülûs (Meclis): Diğer ilmî meselelerle beraber hadîs imlâsı ve tedrisi yapılan oturum. Rivâyet: Hadîsi senedle nakletmek. Semâ: Râvînin bizzat hocasının ağzından hadîs işitmesi ve bu şekilde hadîs alması. Sırasıyla tanımlar için bk. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1987), 34, 94, 129, 137.

¹²⁴ İsâ, *Târîhu't-Ta'lim*, 349.

¹²⁵ Beşîrî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 219-221.

¹²⁶ Örnekler için bk. İsâ, *Târîhu't-Ta'lim*, 350.

¹²⁷ Bu eserlere İbn Hayr el-İşbîlî'nin ele alındığı kısımda temas edilecektir.

talebe sayıları ise dersin içeriği, ders yapılan mekân veya hocanın şöhretine göre farklılık arz etmiştir.¹²⁸

Üçüncü aşama olan ihtisaslaşma devresi ise ikinci aşamadan hocaların konumları ve talebelerin yaşlarının büyüklüğü dolayısıyla ayrılmakla beraber, onun bir uzantısı mahiyetindedir.¹²⁹ Bu merhalenin en önemli iki vasfı, eğitimin Endülüs'teki medreselerde ya da Kayrevan, Dımaşk, Mekke, Medine gibi ilim merkezlerine yönelik rihleler yoluyla gerçekleşmesidir.¹³⁰ Bu ilmî seyahatleri tetikleyen iki önemli âmil ise hac farızasını yerine getirmek ve ilmi mutemed-asıl kaynaktan öğrenme çabası olmuştur.¹³¹ Bu yolculuklar, hocaların veya buldukları şehirlerin ilmî şöhreti nisbetinde Endülüs içindeki ve dışındaki merkezlere olmak üzere iki şekilde gerçekleşmiştir. Endülüs içindeki rihleler genellikle Kurtuba, İşbîliye, Tuleytula, Ceyyan, Gırnata, Mürsiye, Sarakusta, Batalyevs, Belensiye gibi ilmî merkezlere gerçekleşmiştir. Bu merkezler, özellikle mülûkü't-tavâif döneminde buralarda ilme ve âlimlere verilen önem nisbetinde, ilim talebelerinin ilmî yolculuklarındaki uğrak yerleri olmuşlardır. Endülüs dışına olan yolculuklarsa daha çok Mısır'da Kahire ve İskenderiye; Tunus'ta Kayrevan; Irak'ta Bağdat, Kûfe ve Basra; Hicaz'da ise Mekke ve Medine'ye gerçekleşmiştir. Buralarda bir hocadan bir eseri okuyup tamamlayan talebe hocasından aldığı icâzetle o eseri okutmaya ehil sayılmıştır. Ayrıca rihleler, sadece talebeler tarafından gerçekleştirilmemiş; ilmî şöhretini artırmak, görüşlerine karşı olanların baskılarından kaçış veya görüşlerine daha uygun mekân bulma gibi gayelerle hocalar tarafından da gerçekleştirilmiştir. Özellikle Kurtuba, hem Endülüslü olanlar hem de dışardan gelenler için ilmî bir cazibe merkezi olmuştur.¹³² Bunların yanında gerek yöneticiler gerekse önde gelen ulemâ tarafından tertip edilen ilim meclislerinin ve toplumun büyük önem verdiği kütüphane ve kitapların

¹²⁸ Îsâ, *Târîhu't-Ta'lim*, 351-356.

¹²⁹ Îsâ, *Târîhu't-Ta'lim*, 370.

¹³⁰ Özdemir, "Endülüs", 219; Îsâ, *Târîhu't-Ta'lim*, 370.

¹³¹ Hamîtü, *Kırâetü'l-Îmâm Nâfi'*, 1: 95.

¹³² Îsâ, *Târîhu't-Ta'lim*, 410-414.

bu merhalede büyük rolü söz konusudur. Ayrıca müstensihlerin dükkânları, kâğıt fabrikası, ciltçiler de ilmî faaliyetlerin yayılmasında büyük pay sahibidir.¹³³

Endülüs'te özellikle halifeliğin ilan edilmesi sonrasında kültürel faaliyetler yaygınlaşmış, eğitim tüm halk arasında yayılmış ve bilgi herkesin ulaşabileceği kamu malı haline gelmiştir.¹³⁴ Hilafetin ilan edildiği III. Abdurrahman dönemi, ilmî seviyenin zirveye ulaştığı II. Hakem döneminin çekirdeğini teşkil etmiştir.¹³⁵ Bu dönemde ilmî olarak zirveye ulaşılmasının sebepleri arasında II. Hakem'in âlimleri araştırma ve eser telifine sevk etmesi, kitap toplama ve kütüphane oluşturma hususundaki itinası ve halkının ilim öğrenmesi hususunda hassasiyet sahibi olması zikredilmiştir.¹³⁶ Zira II. Hakem, halkından fakir olanların çocuklarına tahsil imkânı sunmak için Kurtuba'da hem Kurtuba camii etrafında hem de mahallelerde mektepler inşa ettirmiş ve bazı dükkân gelirlerini bu mekteplerin hocalarının maaşlarını ödemek için vakfetmiştir.¹³⁷

Bu dönemin ilmî verimliliği sadece yakın tarihi ile sınırlı kalmamış, Endülüs Emevî Hilâfeti'nin yıkılışından sonraya da tesir etmiştir. Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılmasının ardından Kurtuba dışındaki şehirlerde yaşayan pek çok nüfuzlu aile bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu dönemde II. Hakem'e ait kitaplar çok ucuza satışa çıkarılmış ve Endülüs'ün muhtelif yerlerine dağılmıştır. Bu da bu eserlerin ulaştığı yerlerde ilim ve edebiyata verilen önemi artırmıştır. Ayrıca bu

¹³³ İsâ, *Târîhu't-Ta'lim*, 371. Endülüs'te ve İslâm dünyasında ilmî faaliyetlerin yayılmasında verrâkların rolü için bk. İsmail E. Erünsal, "Verrâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2016), EK-2: 654-660.

¹³⁴ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 411.

¹³⁵ Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri'l-Hilâfe*, 68-71. III. Abdurrahman dönemi ilme verilen değer hakkında detaylı bilgi için bk. Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri'l-Hilâfe*, 68-71. İbnü'l-Faradî'nin eserinde, Kâsım b. Esbeğ b. Muhammed adlı âlimin birçok beldeler dolaşıp birçok eserin rivayetini elde ettiği nakledilirken, III. Abdurrahman'ın da halifeliği öncesinde bu eserlerin çoğunu kendisinden bizzat dinlediği bilgisinin yer alması halifenin gençliği itibarıyla ilme olan ilgisini ispat mahiyetindedir. Aynı bölümde II. Hakem'in ve kardeşlerinin de bu âlimden bazı eserleri işittiği bilgisine yer verilmiştir. Bu bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 468.

¹³⁶ Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri'l-Hilâfe*, 76-78. II. Hakem dönemi ilme verilen değer hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "Hakem II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1997), 15: 174-175; Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri'l-Hilâfe*, 72-78.

¹³⁷ Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri'l-Hilâfe*, 147, 394; İsâ, *Târîhu't-Ta'lim*, 131; Hamîtü, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 55.

dönemde Kurtuba'nın düşüşü ile buradan çıkan âlimler Endülüs'ün çeşitli yerlerine ilimlerini de taşımışlardır.¹³⁸

İlmî seviyenin zirve dönemi milâdî onuncu yüzyılda II. Hakem devrinde yakalanmışken, bölgede Nasrîler dönemine kadar medreselerin mevcut olmayışı ise son derece dikkat çekici bir husustur. Buna göre ilk medrese on dördüncü yüzyılda inşa edilmiş olup öncesinde bu faaliyetler camilerde yürütülmüştür.¹³⁹ Burada işaret edilmesi gereken bir husus Endülüs'te ilk medresenin ne zaman inşa edildiği ile alakalı araştırmacı ve tarihçiler arasındaki ihtilaftır. Bu hususta, henüz Endülüs Emevîleri devrinde Kurtuba'da 80 genel medrese, 17 tane bir nev'i enstitü denilebilecek ihtisas okulu olduğunu kabul eden görüşün yanında; medreselerin Endülüs'e girişinin milâdî XI. yüzyıl olduğunu hatta ilk medresenin XIV. yüzyılda Gırnata-Benî Ahmer Devleti zamanında kurulduğunu kabul eden görüş gibi muhtelif iddialar söz konusudur.¹⁴⁰

Medreselerin kurulmasından çok önce, Müslümanların bölgeyi fethetmesiyle beraber inşa edilen camiler ise, Müslümanların ibadetlerini yerine getirmek için kullandıkları mekânlar olmalarının yanında insanlar arasında ilmin yayılmasını sağlayan merkezler olma görevini de yerine getirmişlerdir. Kurtuba Camii gerek Emevî Hilâfeti esnasında gerekse sonrasında olmak üzere Hıristiyanlarca işgal edilene kadar yüz binlerce âlim ve talebeyi ağırlamıştır. Bunun yanında Batalyevs, Tuleytula, Dâniye, Gırnata gibi emirlik merkezlerindeki camiler de bu ilmî fonksiyonu çok uzun yıllar sürdürmüşlerdir.¹⁴¹ Hatta camiler, ilim adamlarının ders okuttukları zamanlar dışında da barınak olarak kullandıkları mekânlar olmuşlardır.¹⁴²

Tıp, felsefe, kimya, astronomi gibi ilimlerin tahsilinin camiler dışında farklı mekânları ve uygulama alanlarını gerektirmesi sebebiyle ilmî hayat

¹³⁸ Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri'l-Hilâfe*, 86-88.

¹³⁹ Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 221; Özdemir, *Endülüs*, 236-237. DİA 'Endülüs' maddesinin de yazarı olan Özdemir bu maddede ise Endülüs eğitim sisteminde üst merhale olan ihtisaslaşma aşamasının XI. yüzyıl itibariyle açılan medreselerde gerçekleştiği bilgisine yer vermiştir. Bu bilgi için bk. Özdemir, "Endülüs", 219.

¹⁴⁰ Bu husustaki ihtilaflarla alakalı detaylı bilgi için bk. İsâ, *Târîhu't-Ta'lim*, 378-385.

¹⁴¹ Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 221-223. Camilerin İslâmî ilimlerin tâlimindeki yeri için ayrıca bk. Kenûnî, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, 34-35; İsâ, *Târîhu't-Ta'lim*, 266-280.

¹⁴² Bu durumun çeşitli örnekleri için bk. İsâ, *Târîhu't-Ta'lim*, 274-276.

camilerle sınırlı kalmamış, çeşitli ilim adamlarının evleri, çeşitli dükkânlar ve hatta bahçelere kadar taşınmıştır.¹⁴³

Endülüs'te tarihî süreç içinde ilmî seviye zirveye doğru çıktıkça kitap telifine, kütüphaneler oluşturulmasına verilen önem de giderek artmıştır. Endülüs tarihi konusunda çeşitli çalışmaları bulunan Mehmet Özdemir, Endülüs medeniyetini 'kitap medeniyeti' olarak nitelemiş, kitap sevgisinin sadece âlimlere değil toplumun her kesimine ait bir hususiyet olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁴⁴

Bu yaygın çabanın bir neticesi olarak Endülüs'te resmî veya şahsî çok sayıda kütüphane kurulmuştur. Bu kütüphanelerin en ünlüsü daha önce bahsedildiği gibi Endülüs Emevî Emîri II. Hakem'in tesis ettiği kütüphanedir. II. Hakem ilmî merkezlere bu işten anlayan memurlar göndererek buralardan çok sayıda kitap temin etmiştir. Hatta bazen doğu İslâm coğrafyasında telif edilen eserlerden, bizzat yazıldığı yerde bulunanlardan önce haberdar olarak ilk orijinal nüshaları kütüphanesine getirtmiştir. Döneminde kütüphanesinde bulunan el yazması eserlerin 400.000 ciltten fazla olduğuna çeşitli kaynaklarda yer verilmiştir.¹⁴⁵ Muhtelif şehirlerde bulunan kitap çarşıları sayesinde şahıslara özel kütüphane kurma işi de oldukça kolay hale gelmiş, eşraftan bazı kimseler sadece kaba ve kültürsüz yaftası yememek için ya da 'filan kitap falancanın kütüphanesindedir.' densin diye kendileri çok da eğitilmiş olmadıkları halde evlerinde kütüphaneler kurmuşlardır.¹⁴⁶ Bu rekabet neticesinde sadece Kurtuba'da kurulmuş genel kütüphane sayısı 70'e ulaşmış ve Kurtuba halkı kitapları sevmeye büyük bir şöhrete kavuşmuştur. Öyle ki vefat eden âlimlerin kitaplarının satılmak üzere bu şehre getirilmesi teâmül haline gelmiştir.¹⁴⁷ Bu dönemde Kurtuba

¹⁴³ Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 224-225.

¹⁴⁴ Özdemir, *Endülüs*, 245-246. Genel olarak İslâm medeniyetinde kitabın yeri, tarihî seyri için bk. Johannes Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013).

¹⁴⁵ H. İbrâhim, *İslâm Tarihi*, 3: 87; Özdemir, *Endülüs*, 246-247; Heyet, *Büyük İslâm Tarihi*, 5: 250-251; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2: 189-190.

¹⁴⁶ Özdemir, *Endülüs*, 246-247; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2: 190-191.

¹⁴⁷ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2: 190-191. Endüslülülerin kitaplara verdiği kıymet ve kütüphaneleri için ayrıca bk. Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri'l-Hilâfe*, 112-128; Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 187-196.

Camii'nde bizzat Hz. Osman tarafından istinsah ettirilmiş bir mushafın bulunduğu da kaynaklarda zikredilmiştir.¹⁴⁸

Öte yandan Endülüs'te kitapların bu denli önemli ve yaygın olmasına rağmen şifahîlik -genel olarak İslâm toplumlarında olduğu gibi- daha baskındır. Zira talebenin derinleşmek istediği alanda hocalarla doğrudan temas kurup onların ders halkalarına katılması zorunlu sayılmıştır.¹⁴⁹ Çeşitli sahalarda temayüz etmiş bu âlimler, ilim halkalarında talebe yetiştirmenin yanında imamlık, hatiplik, müezzinlik gibi çeşitli vazifeler icra etmişler ve görev yaptıkları bu mahalleri birer ilim yuvasına çevirmişlerdir.¹⁵⁰

Tahsil amacıyla Kahire, Bağdat, Dimaşk, Mekke, Medine gibi ilmî merkezlere yapılan seyahatler sayesinde doğunun dinî ilimlerdeki birikimi Endülüs'e intikal etmiştir. Hocalarından icazet alarak 'hoca' vasfıyla Endülüs'e dönen âlimler buradaki talebelerine hocalarından aldıkları ilmi aktarmışlar ve ilmî silsile nesilden nesile aynı şekilde devam etmiştir. XII. yüzyıl itibariyle Endülüslü ilim yolcuları doğu İslâm dünyasında yaygınlaşan medreselerden de azamî ölçüde istifade etmişler ve dinî ilimlerin yanında astronomi, tıp, hendese gibi ilimleri de buralarda tahsil etmişlerdir.¹⁵¹ İlim tahsilinin ardından Endülüs'e dönen âlimlerin çeşitli resmî vazifelere getirilmeleri ve yöneticilerin kendilerine olan ikramları doğunun ilmî birikiminin ve burada telif edilen eserlerin Endülüs'e hızlı bir şekilde intikalini sağlamıştır.¹⁵² Ayrıca doğu İslâm coğrafyası âlim ve talebelerinin Endülüs'e gelip yerleşmeleri veya buraya yapmış oldukları seyahatler de doğunun birikiminin bu coğrafyaya aktarılmasında oldukça etkili olmuştur.¹⁵³

¹⁴⁸ Makkarî, *Nefh*, 1: 559, 605; Hamîtu, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 62.

¹⁴⁹ Özdemir, *Endülüs*, 236.

¹⁵⁰ İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 203.

¹⁵¹ Doğudaki ilmî birikimin Endülüs'e intikali konusundaki değerlendirmeler için bk. Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 2: 120; Watt-Cachia, *Endülüs Tarihi*, 84; Özdemir, *Endülüs*, 237-239. Özdemir, "Endülüs", 221. Çeşitli alanlarda ilim tahsil etmek için Doğu'ya seyahat eden Endülüs âlimleri hakkında bilgi için bk. Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 169-174.

¹⁵² İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 207.

¹⁵³ Şeyban, *Endülüslü Müslüman ve Yahudiler*, 65. Doğu İslâm coğrafyasından Endülüs'e gelen âlimler hakkında bilgi için bk. Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 174-178; İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 206-207.

Gerek ilmî yolculuklar vesilesiyle gerekse çeşitli eserlerden istifade ederek kendini alanında mükemmel şekilde yetiştirmek için daima çaba içinde bulunan ulemâ, Emevî Emîri I. Hişam dönemi itibariyle coğrafyada özel bir konum elde etmiştir. Bu özel konum sadece din ve eğitim alanlarıyla sınırlı kalmayıp idarî alana da nüfuz etmiştir. Bunun en önemli nedeni ulemânın eğitim sisteminin mimarları olmaları sebebiyle idarî kadrolarda bulunan kişileri kendilerinin yetiştirmiş olmalarıdır.¹⁵⁴

İlmî seyahatlerin ardından Endülüs'e dönen âlimlere emîrler tarafından büyük ilgi gösterilmiş; onların, emîrlerin ve devlet erkânının çocuklarının hocalığı vazifesini üstlenmeleri sağlanmıştır. Bunun, kıraat ilmi sahasıyla da yakından ilgili iki örneği Nâfi'in talebesi Gâzî b. Kays ve Verş'in talebesi Muhammed b. Abdullah el-Kurtubî'nin rihle dönüşü sarayda müeddib olarak vazifelendirilmeleridir.¹⁵⁵

İlmin her tabakada yayılmasında; fetih öncesi topluma hâkim katı kast sisteminin fetihle birlikte kölelerin yeteneklerine göre komutanlık, kâtiplik, vezirlik gibi görevlere dahi getirilebilmelerine imkân tanıyan; dikey hareketliliğin öncesine kıyasla daha fazla olabildiği bir yapıya dönüşmesinin¹⁵⁶ rolü oldukça büyüktür. Herhangi bir Müslüman, gerekli vasıfları taşıdığı anda ve uygun âlimlerden ders aldığı anda ilim dünyasına katılabilme hakkına sahip olmuş, diğer İslâm beldelerinde de olduğu gibi kişiye saygınlık kazandıran ana unsurlardan biri de ilim olmuştur. Nitekim toplumun en fakir kesimlerinden olup ilim sayesinde

¹⁵⁴ Özdemir, *Endülüs*, 238-240. İbnü'l-Faradî'nin eserinde zikrettiği ulemâ arasında vezirlik, müstensihlik, emîrlerin çocuklarının hocalığı, kadılık, çarşı-pazar denetleyiciliği, imamlık gibi vazifelere gelmiş çok sayıda âlim bulunması da bu tespiti destekler mahiyettedir. Bu hususun çeşitli örnekleri için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 93 (Ahmed b. Abdülvehhâb b. Yûnus), 96 (Ahmed b. Saîd b. Makdes), 96 (Ahmed b. Muhammed b. Yûsuf), 96-97 (Ahmed b. Nasr b. Hâlid), 109-110 (Ahmed b. Abdullah b. Hasan), 110-111 (Ahmed b. Feth el-Melîfî), 115 (İsmâil b. Bişr b. Muhammed), 126 (İshak b. Seleme), 127 (Esed b. Abdurrahman), 137 (Eyyûb b. Süleyman b. Hâşim), 139-140 (Eyyûb b. Hüseyin b. Muhammed), 171 (Hüseyin b. Velîd b. Nasr), 191 (Hâlid b. Hâşim b. Ömer), 225 (Saîd b. Abdullah es-Sebeî), 232 (Saîd b. Ferec), 271-272 (Şimr b. Numeyr), 278 (Sa'saa b. Sellâm), 321 (Abdullah b. Abdurrahman b. Abdullah), 338 (Ubeydullah b. Yahya b. İdris), 343 (Abdurrahman b. Ebû Hind), 390 (Abbas b. Amr b. Harun), 394 (Osman b. Müsennâ), 397 (Osman b. Nasr b. Abdullah), 456-458 (Kâsım b. Muhammed b. Kâsım).

¹⁵⁵ Hamîtû, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 54. Muhammed b. Abdullah el-Kurtubî hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 2: 11; Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, 1: 151.

¹⁵⁶ Özdemir, *Endülüs*, 31.

çeşitli vazifelere yükselmiş kişiler Müslüman Endülüs tarihi boyunca var olagelmıştır.¹⁵⁷

Tüm bunların yanında, Endülüs Emevî Devleti ve sonrasında kurulan emirlikler birbiri ardınca yıkılıp Müslümanların coğrafyadan tamamen silinme aşamasında, son kale olan Nasrî-Benî Ahmer Devleti'nin gerek mimârî gerek ilmî alanda zirveye ulaşmış olması son derece dikkat çekici bir husustur. Bu durumda, yıkılan devletlerde bulunan ilim adamlarının bu beldeye hicret ederek burayı ilmî açıdan kalkındırmalarının payı çok büyüktür. Bu dönemde Gırnata şehri, adeta Endülüs Emevî hâkimiyeti II. Hakem dönemini hatırlatacak düzeyde ilmî şöhrete sahipti. Hatta ilmî gelişmişlik sadece bu şehirle sınırlı olmayıp Maleka, Vâdiâş gibi şehirlerde de ilim meclisleri oldukça şöhret bulmuştur.¹⁵⁸ Müslümanların coğrafyadan siyâsi olarak tamamen silinmelerine bu kadar yakın bir devrede böyle mükemmel bir ilmî seviyenin ve medeniyetin hala devam ediyor oluşu başlangıcından beri ilme, ulemâyâ ve kitaplara bu denli kıymet veren Endülüs Müslümanlarına yakışır bir tablo olarak son derece dikkat çekicidir.

Burada ayrıca Endülüs coğrafyası âlimlerinin farklı bölgelerin ilmî sistemlerine de çeşitli hususlarda katkıda buldukları zikredilmelidir. Hıristiyanların yavaş yavaş tüm coğrafyayı geri almasına paralel olarak buradan ayrılarak Tunus'a yerleşen Endülüs âlimleri burada Afrikalıların çocuklarını

¹⁵⁷ Özdemir, *Endülüs*, 240. İbnü'l-Faradî'nin Endülüs âlimleri tarihine dair kaleme aldığı eseri incelendiğinde, azat edilmiş birçok kölenin bu coğrafyanın meşhur âlimlerinden olması ve çeşitli resmî vazifelerde istihdam edilmesi bu bilgileri teyit eder niteliktedir. Bu hususa dair örnekler için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 135 (Eflah mevlâ'n-Nâsır Abdurrahman b. Muhammed), 136 (Eflah mevlâ İbrâhim b. Yûsuf), 148 (Bedr mevlâ Raydân es-Saklebî es-Saydelânî), 149 (Bedr mevlâ İbn Şüheyd es-Saklebî), 261 (Seleme b. Yûsuf), 262 (Seleme b. Ruzeyk), 267 (Sümük mevlâ Mûsâ b. Nusayr), 280 (Dımâm b. Abdullah el-Âmirî), 290 (Abdullah b. Câbir), 294 (Abdullah b. Meserre), 325 (Abdullah b. Muhammed es-Sâbûnî), 370-372 (Abdüla'lâ b. Vehb), 423 (Amîra b. Abdurrahman), 439 (Arîf mevlâ Leys b. Fudayl), 456-457 (Kâsım b. Muhammed b. Kâsım mevlâ emîri'l-mü'minîn Velîd b. Abdilmelik), 459 (Kâsım b. Hârûn b. Rifâ'a), 467 (Kâsım b. Esbeğ mevlâ emîri'l-mü'minîn Velîd b. Abdilmelik), 469-470 (Kâsım b. Sa'dân); 2: 22 (Muhammed b. Rebî'), 25 (Muhammed b. Vaddâh), 41 (Muhammed b. Esbeğ mevlâ emîri'l-mü'minîn Velîd b. Abdilmelik), 42-43 (Muhammed b. Mûsâ b. Hâşim), 45 (Muhammed b. Abdullah b. Muhammed), 46-47 (Muhammed b. Ömer b. Yûsuf), 47-48 (Muhammed b. Ubeydullah b. Hâşim), 49-50 (Muhammed b. Ömer b. Lübâbe), 61 (Muhammed b. Abdullah), 63-64 (Muhammed b. Kâsım b. Muhammed), 73 (Muhammed b. Abdülhamîd b. Tâlib), 102-103 (Muhammed b. Ömer b. Abdülazîz), 122 (Muhammed b. Ahmed b. Muhammed), 129-130 (Muhammed b. Yahyâ b. Vehb), 150 (Muhammed b. Abbas b. Yahyâ), 193 (Mekkî b. Safvân), 214 (Hâşim b. Abdüla'lâ), 225 (Yahyâ b. İbrâhim), 261 (Ya'lâ b. Abdullah).

¹⁵⁸ İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 186.

okutmuşlar ve Afrika’da Endülüs eğitim sistemine yakın bir metod takip edilmeye başlanmıştır.¹⁵⁹

Yukarıda aktarılanlardan hareketle hem kuruluş hem de gelişimi itibariyle Endülüs, ilmî faaliyetler açısından imkânları geniş olan bir bölge olmuştur. İlimin elde edilmesi noktasında erken yaştan itibaren kurumsal yapılanma tamamlanmış ve herkesin ilim öğrenmesi noktasında zemin hazırlanmıştır. Farklı etkenlerin de devreye girmesi ile ‘ilim’ tüm boyutlarıyla sahiplenilen bir şey olmuştur. Ayrıca Endülüs, rihleler sayesinde diğer İslâm beldelerindeki farklı birikimleri de bünyesine dâhil etmiştir. Bu canlılığın ve birikimin pek tabîî olarak hem kıraatin ortaya çıkışını hem de yaygınlaşmasını etkilediği söylenebilir.

1.2.2. Endülüs ve Kıraat İlmî

1.2.2.1. Endülüs’te Kıraat İlminin Doğuşu

Kıraat ilminin Endülüs’te teşekkülü açısından en temel sorun; eser telifi ve kıraat ile ihtisas düzeyinde irtibat anlamında sistematik şekilde bu ilmin Endülüs coğrafyasına kimin katkısı ile girdiği/yerleştiği meselesidir. Bu bağlamda kıraat ilminin Endülüs coğrafyasına Ebû Ömer et-Talemkî (öl. 429/1038) ile girdiğine dair aktarımlar birçok çalışmada karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁰ Talemkî’nin *er-Ravda* (الروضة) adlı eserinden önce coğrafyada kıraatleri bir araya getirip bu hususta eser telif etmiş herhangi birinin olmaması¹⁶¹ bu iddia için kuvvetli bir dayanaktır.

Ancak bu kanaati farklı açılardan ele almak ve kayıtlamak gerekmektedir. Zira öncelikle belirtmek gerekir ki esasında bu döneme kadar Endülüs’te kıraat ilmi hoca talebe münasebeti çerçevesinde şifahî olarak aktarılarak devam etmiştir. Ayrıca kıraat ilminin/Kur’an-ı Kerîm’in coğrafyaya girişi bölgenin fethine kadar götürülebilir. Endülüs’ün fethi esnasında Mûsâ b. Nusayr (öl. 98/717) ile buraya

¹⁵⁹ İsâ, *Târîhu’t-Ta’lîm*, 235.

¹⁶⁰ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1: 34; Karaçam, *Kur’an-ı Kerîm’in Nüzûlü ve Kıraati*, 247; Abdulhamit Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 103; Maşalı, *Kıraat İlmi*, 67.

¹⁶¹ İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-Nihâye*, 1: 158; Mustafa Şentürk, “Endülüs Tefsîr Kültürü”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/11 (2012): 56; Atik, “Endülüs ve Kur’an İlimlerindeki Yeri”, 278.

gelenler arasında bulunan sahâbeden Müneydir el-İfrikî (öl. ?),¹⁶² tâbiîn neslinden Ali b. Rabâh el-Lahmî¹⁶³ (öl. 117[?]) ve Haneş b. Abdullah es-San'ânî (öl. 100/718) gibi isimlerin İslâmî ilimlerle coğrafyayı tanıştırdığına dair kaynaklarda pek çok bilgi mevcuttur.¹⁶⁴ Bu isimlerden biri olan Haneş b. Abdullah es-San'ânî'nin gündüz ihtiyaçlarını temin ettikten sonra geceleri namaz kıldığı, bir ayeti hatırlayıp okumakta zorlandığında da mushafa baktığı rivayet edilmiştir.¹⁶⁵ Haneş, Sarakusta camiini tesis etmiş, burada vefat ederek yine buraya defnedilmiştir.¹⁶⁶

Bu hususta dikkat çekici bir diğer örnek de Endülüs'ün fethi esnasında donanma henüz yolda iken çıkan büyük fırtınada yük taşıyan hayvanlar birbirlerine çarpmaya başladığında, tâbiîn neslinden fâtiplerin yanlarında bulunan mushafları çıkarıp onlara sarılarak Allah'a dua etmeleridir.¹⁶⁷ Burada aktarılan ve benzerleri bulunabilecek muhtelif rivayetler göstermektedir ki fetih için yola çıkan mücahidler, kendilerine ait mushafları da yanlarında getirmişlerdir. Yanlarında hazır bulundurdukları bu mushafları okuyarak ve doğal bir süreç içinde okutarak tâlim faaliyetini hem yerine getirmişler hem de buna zemin hazırlamışlardır. Yani geldikleri coğrafyada yaptıkları işi bir şekilde sürdürmüşlerdir. Mûsâ b. Nusayr'ın fetih faaliyetleri esnasında kurrâ ve fukahadan on küsur kişilik bir grubu İslâm'ın öğretilerini ve Kur'an sevgisini insanlar arasında yaymak üzere vazifelendirdiği de kaynaklarda ayrıca zikredilmiştir.¹⁶⁸

¹⁶² Kendisinin Endülüs'e girmiş sahâbeden olduğu bilgisi ve hakkında detaylı bilgi için bk. Makkarî, *Nefh*, 3: 5-6; Meşînî, *Medresetü't-Tefsîr*, 39,41; Beşîrî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri'l-Hilâfe*, 34.

¹⁶³ Ali b. Rabâh el-Lahmî hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 404-406.

¹⁶⁴ Meşînî, *Medresetü't-Tefsîr*, 39; Beşîrî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri'l-Hilâfe*, 34-35. Tâbiîn ve diğerlerinden Endülüs'e girenler hakkında detaylı bilgi için bk. Makkarî, *Nefh*, 3: 6-149; Meşînî, *Medresetü't-Tefsîr*, 42-44; Haccî, *Endülüs Tarihi*, 201-204.

¹⁶⁵ Makkarî, *Nefh*, 3: 7; İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 184.

¹⁶⁶ Makkarî, *Nefh*, 3: 8. Haneş es-San'ânî hakkında detaylı bilgi ve naklettiği rivayetler için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 183-186; M. Ali Sönmez, "Haneş b. Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1997), 16: 27-28.

¹⁶⁷ Hamîtû, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 62.

¹⁶⁸ Kenûnî, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, 31; Haccî, *Endülüs Tarihi*, 196; Hamîtû, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 38.

“Her biriniz çobansınız ve raiyyenizden sorumlusunuz.”¹⁶⁹ şeklinde Hz. Peygamber’den aktarılan emre uyarak Endülüs’e girilir girilmez halkın eğitimi özellikle de dinî ilimleri öğrenmeleri bir vazife olarak addedilmiş, buraya fetih gayesiyle gelen mücahidler bu davet vazifesini yerine getirmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Başlangıcı itibariyle bu derece ehemmiyet arz eden bu gayret zaman içinde vali ve emirler tarafından da benimsenmiş ve bu coğrafya, ilim-kültür-medeniyet sahasında kendi dönemini de aşan bir aşamaya ulaşarak günümüzde başvurulan birçok eserin telifine, yayılmasına ve başka coğrafyalara aktarılmasına da ev sahipliği yapmıştır.

Kıraat ilmi ile bölgenin irtibatının kaynakları konusunda Endülüs merkezli tarih eserlerinde yer alan başka bilgiler de bulunmaktadır. Mesela, hicrî 100 yılında İfrîkiyye halkını dinî konularda bilinçlendirmek için Ömer b. Abdülaziz tarafından gönderilen on tâbiîden Ebû Abdurrahman Abdullah b. Yezid el-Meâfiri el-Hubullî el-Ensârî (öl. 100/718-719)¹⁷⁰ ve Hibbân b. Ebî Cebele (öl. 125[?])¹⁷¹ Mûsâ b. Nusayr ile fetih esnasında, Ebû Sümâme Bekir b. Sevâde b. Sümâme el-Cüzâmî ise daha sonra Endülüs’e girmişlerdir.¹⁷² Sırf İslâm’ı öğretmek için Afrika’ya gönderilen bu üç tâbiî’nin Endülüs’te de irşat faaliyetlerini yürüttükleri söylenebilir. İrşad faaliyetlerini yürütmek üzere gönderilen on tâbiî ile beraber vali olarak Afrika’ya tayin edilen İsmâil b. Abdullah b. Ebi’l-Muhâcir’in (öl. 132/749-750) Şam kıraat imamı İbn Âmir’in râvilerinden ve Şam’ın meşhur âlimlerinden sayılan bir tâbiî oluşu çalışma açısından özellikle dikkat çekicidir.¹⁷³ Bazı araştırmalarda Ömer b. Abdülaziz’in bu girişiminin, bölgeye gelen sahabe ve tâbiînin sahip olduğu ferdî kıraat birikimi ile halkı irşad etmesi sonucu ortaya çıkan ve çeşitlilikler ihtiva eden kıraat anlayışını ‘kıraatte birlik’e dönüştürmeye yönelik bir çaba olup; ferdî kıraatler dönemi ile ikinci aşama olan temayüz etmiş

¹⁶⁹ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, “Cum‘a” 11, *el-Câmi‘u’s-Sahîh. Mevsûatü’l-hadîsi‘ş-şerîf: el-Kütübü’s-Sitte* içinde, nşr. Salih b. Abdülaziz b. Muhammed vd. (Riyad: Dârü’s-Selâm, 1429/2008).

¹⁷⁰ Ebû Abdurrahman Abdullah b. Yezid el-Meâfiri el-Hubullî el-Ensârî hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü’l-Faradî, *Târîh*, 1: 288-289.

¹⁷¹ Hibban b. Ebû Cebele hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü’l-Faradî, *Târîh*, 1: 179-181.

¹⁷² Haccî, *Endülüs Tarihi*, 198.

¹⁷³ Hamâtü, *Kırâetü’l-İmâm Nâfi‘*, 1: 39-40, 78-79; Haccî, *Endülüs Tarihi*, 199.

kıraatler içinden imam mushaflar ışığında ihtiyarda bulunma devresi arasında bir köprü vazifesi gördüğü zikredilmiştir.¹⁷⁴

Burada değinilmesi gereken bir diğer husus da Endülüs fâtihi Mûsâ b. Nusayr'ın bizzat kendisinin Temîm ed-Dârî (öl. 40/661)¹⁷⁵ gibi sahâbeden kurrâ ve fukahâ olanlardan rivayette bulunmuş olmasıdır. Bu bilgi Mûsâ b. Nusayr'ın bizzat kendisinin, irşad faaliyetlerinde bulunanlarla beraber bu vazifeyi icra etmiş olduğunu düşündürmektedir.¹⁷⁶

Bu dönemde coğrafyaya siyâsi olarak hâkim olan unsurların etkisi kıraat sahasına da yansımıştır. Endülüs'ün fethi Emevî Devleti eliyle gerçekleşmiş ve özellikle vâliler döneminde binlerce Şamlı'nın buraya göç etmesi temin edilerek yerli, berberî ve Arap unsurların nüfus yoğunluğu ve ağırlığı dengelenmeye çalışılmıştır. Bu durum da doğal olarak fıkıh alanında bölgeye İmam Evzâî (öl. 157/774) mezhebinin, kıraatte de yine İmam Evzâî'nin -ki o, Mâlik b. Enes'den kıraat rivayetinde bulunan üç kişiden biridir-¹⁷⁷ veya Şam'da en meşhur kıraat olan İbn Âmir kıraatinin veya bu bölgede meşhur diğer kıraatlerden birinin hâkimiyetini gerektirmiştir.¹⁷⁸ Fakat İbn Âmir'in râvîleri dâhil Şam bölgesinin kıraat alanında ihtilafları bol bir coğrafya olmasından; hatta aynı râvînin zaman içinde kendi ihtiyarını dahi değiştirmesinden kaynaklı sıkıntılar, bu rivayetleri elde etmek için Endülüs gibi uzak bir coğrafyadan gelen ilim talebeleri için de söz konusu olmuş; bu coğrafyaya gidenler birbirlerinden farklı okuyuşlarla vatanlarına dönmüşlerdir. Bu gibi sebeplerle hicrî ikinci yüzyılın ikinci yarısı itibariyle rihlelerin istikâmeti sadece Şam tarafıyla sınırlı kalmayarak Kûfe ve özellikle Medine-i Münevvere yönünde genişlemiştir.¹⁷⁹

Rihle istikametindeki bu genişlemenin Endülüs'te Hamza kıraatinin yaygınlaşması ile sonuçlandığı da söylenebilir. Zira bu değişiklik ancak, Afrika,

¹⁷⁴ Hamîtü, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 77-78.

¹⁷⁵ Hakkında detaylı bilgi için bk. Halit Özkan, "Temîm ed-Dârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2011), 40: 419-421.

¹⁷⁶ Hamîtü, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 39.

¹⁷⁷ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 55; Hamîtü, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 119.

¹⁷⁸ Hamîtü, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 116-118. Bu bilgilerin kaynağı olarak gösterilen eserde bu hususta kıraat alanında kesinlik ifade eden bir bilgi mevcut olmayıp 'gerekir, gerektirir' kalıpları kullanılmıştır. Bu hususa dair başka bir örnek için bk. 1: 120. Endülüslü olup ilim tahsili için Şam'a girmiş kişiler için bk. Hamîtü, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 119-120.

¹⁷⁹ Hamîtü, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 121-122.

Mısır ve Endülüs'ten gerçekleşen ilmî seyahatlerin hilafet merkezi olması sebebiyle Kûfe'ye olması ve burada da en yaygın kıraatin Hamza kıraati olması ile açıklanabilir.¹⁸⁰

Kûfe-Medine eksenine yayılan ilmî seyahatler zamanla Medine bölgesinde yoğunlaşmıştır. Bunun nedenlerinden biri kıraat ve fıkıh alanında Kûfe'de öncü sayılan Süfyan es-Sevrî (öl. 161/778), Ebû Hanîfe (öl. 150/767), Süleymân b. Mihrân el-'Ameş (öl. 148/765) ve Hamza b. Habîb (öl. 156/773) gibi öncülerin Medine imamlarına göre erken vefat etmeleridir. Mâlik (öl. 179/795) ve Nâfi' (öl. 169/785) ise aynı anda Medine'de uzun süre talebe yetiştirmişler ve Nâfi' Mescid-i Nebevî'de 60 yıl boyunca imamlık vazifesini icra etmiştir. Bu durumda gelen ilim talebeleri kıraat rivayetlerini almayı kastetmeseler dahî her namazda ondan işitme fırsatı elde etmişlerdir. Ayrıca bölgeye gelenlerin hem kutsal beldeleri ziyaret edip hem de Mescid-i Nebevî'de fıkıh, kıraat ve hadis rivayetlerine aynı vakitte ulaşabilmeleri rihlelerde buranın tercih edilmesinde etkili olmuştur.¹⁸¹

Rihle yönünün Medine'ye kaymasında bir başka âmil de Endülüs'e I. Abdurrahman'la gelen siyâsi hürriyet ortamının her alana taşınmak istenmesidir. Bu durum, kıraat alanında da etkisini göstermiş; Şam ve Kûfe etkisinden uzaklaşarak Medine coğrafyasına yönelişler artmıştır.¹⁸²

Bu durumla alakalı değinilmesi gereken bir başka husus da, bölgede sonraki dönemlerde kökleşmiş olan Nâfi' kıraatinin buraya nasıl aktarıldığı ve burada nasıl yerleştiği meselesidir. Muhtelif çalışmalarda, başlangıçta Endülüs coğrafyasında İmam Hamza'nın kıraati yaygınken Nâfi' kıraatini buraya getiren kişinin Gâzî b. Kays (öl. 199/814) olduğu zikredilmiştir.¹⁸³ Ayrıca Gâzî, İmam Mâlik'in *Muvattâ* adlı eserini Endülüs'e sokan ilk kişi olarak da bilinmektedir.¹⁸⁴ Bu değişiklik coğrafyada Evzâî mezhebinden Mâlikî mezhebine geçişe paralel olarak zikredilmiştir. Çünkü İmam Nâfi', İmam Mâlik'in hocasıdır.¹⁸⁵

¹⁸⁰ Hamîtû, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 96,103-104.

¹⁸¹ Hamîtû, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 126-127.

¹⁸² Hamîtû, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 166.

¹⁸³ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 3; Kenûnî, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, 55.

¹⁸⁴ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 3; Kenûnî, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, 55. Gâzî b. Kays hakkında bilgi için ayrıca bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 443.

¹⁸⁵ Kenûnî, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, 55. Kıraatların yayılmasında fikhî mezheplerin rolüne dair benzer bir örnek ve değerlendirme için bk. Mehmet Emin Maşalı, "Kıraatların İntişârında Fikhî

Endülüs'ten Medine'ye giderek İmam Nâfi'den okuyan birçok kişi olmasına rağmen özellikle Gâzî b. Kays'ın şöhret bulması, kendisinin kıraat rivayetini tamamıyla İmam Nâfi'e arzetmiş ve ondan kaydetmiş/ezberlemiş olmasına bağlanmıştır.¹⁸⁶ Nitekim ilk dönemde Medine'ye ilim elde etmek için gidenler rivayetleri semâ yoluyla, sonrasında gidenler ise arz yoluyla elde etmişlerdir.¹⁸⁷

Gâzî'den sonra Nâfi' kıraatinin bölgede hâkim hale gelmesinde rolü olan bir diğer âlim ise Abdüssamed b. Abdurrahman İbnü'l-Kâsım el-Fakîh Ebü'l-Ezher el-'Utekî el-Mısrî'dir (öl. 231/846). Kendisi Nâfi'in râvîlerinden biri olan Verş'e talebelik etmiştir. Endülüslüler onun ilmî konumu sebebiyle Verş kıraatine itimat etmişlerdir.¹⁸⁸ Buradaki 'ilmî konum'dan kasıt 'fıkıhtaki otorite'sidir. Zira İbnü'l-Kâsım'ın babası da Mâlik'in talebelerindedir.¹⁸⁹ Bu hâkimiyet zamanla öyle bir hal almıştır ki Endülüslü Mâlikî fakih ve kadı İbn Rüşd (öl. 520/1126) kendi zamanında Kurtuba camilerinde Verş rivayetinden başka bir kıraat okunmadığını beyan etmiştir.¹⁹⁰

Bu tablo, herhangi bir kıraati meşhur eden temel etkenin, o kıraati hocasından alıp getiren kişilere bağlı olabildiğini ortaya koymaktadır. Zira Endülüs'te başlangıçta Hamza kıraati yaygınken, onun yerini Gâzî kıraatinin alması ardından da Verş'ten okuyan âlimlerin coğrafyada bulunmasıyla yaygınlığın bu tarafa doğru kayması söz konusu durumu teyit etmektedir. Aynı anda Mısır'da Nâfi'in Verş rivayeti yaygınken, Endülüs'te Gâzî rivayeti yaygındır. Afrika'da ise Nâfi'in orada bulunan talebelerine göre muhtelif rivayetler meşhurdur. Her iki durum da, –farklı tali etkenler sıralamak mümkün olmakla birlikte- temelde yukarıda zikredilen gerekçe ile açıklanabilir.¹⁹¹

Burada yeri gelmişken zikretmek gerekir ki, Hamîtu'nun yapmış olduğu araştırmada, Nâfi' kıraatinin Mağrib coğrafyasında resmî kıraat olarak

Mezheplerin Rolüne Dair Bir Örnek", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1998): 467-470; Hamîtu, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 157-162.

¹⁸⁶ Hamîtu, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 124-125.

¹⁸⁷ Hamîtu, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 138.

¹⁸⁸ Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*, nşr. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: İSAM, 1995), 1: 374-375.

¹⁸⁹ Hamîtu, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 160.

¹⁹⁰ Hamîtu, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 49. İbn Rüşd hakkında detaylı bilgi için bk. Ali Bardakoğlu, "İbn Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1999), 20: 254-257.

¹⁹¹ Hamîtu, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 113.

yayılmasının âmillerine dair tespit ettiği başlıklar, Endülüs'e bakan yönün ele alındığı çalışma açısından da dikkat çekicidir. Bunları maddeler halinde zikretmek gerekirse şöyle sıralanabilir:

1. Hicaz'a gerek hac farızasını yerine getirmek gerekse de ilim elde etmek üzere gerçekleştirilen rihlelerin çokluğu.

2. Bölgede, Medine mezheplerinin diğer beldelerde yaygın olan mezheplere tercih edilmiş olması.

3. Kıraat ve fikhî mezhep arasındaki ilişki: Bu da, Mâlik ile Nâfi'in, başta İbn Ömer'in azatlısı Nâfi' (öl. 117/735) gibi bazı hocalarının ortak oluşu; Mâlik'in Nâfi'e kıraati, Nâfi'in de Mâlik'e *Muvatta'*yı arz etmiş olması; aynı anda Mescid-i Nebevî'de yakın halkalarda ders okutmaları; Mâlik'in Nâfi'in şahsiyet ve kıraatini öven birçok sözünün var olması gibi durumların ortak sonucudur.¹⁹²

4. Mâlik ve Nâfi'in aynı anda Mescid-i Nebevî'de bulunmaları sebebiyle ilim elde etmek için gelenlerin fikhî ve kıraat rivayetlerini aynı anda beldelerine intikal ettirmeleri.¹⁹³

5. Âlimlerin, idareciler nezdindeki konumları sebebiyle onların mezhebinin resmiyet kazanıp yayılması hususundaki teşvikleri ve çeşitli kazâî vazifelere gelen Mâlikî âlimlerin icraatları.

6. Siyâsî istiklalle birlikte fikrî-ilmî alanda da doğu İslâm coğrafyasından bağımsız bir kimlik geliştirme isteği.

7. Coğrafyanın kozmopolit ve çok çatışmalı bir yapıya sahip olması sebebiyle siyâsî, mezhebî ve fikrî birlikteliğe büyük önem verilmesi.¹⁹⁴ Mâlikî mezhebinin resmiyet kazanmasının ardından III. Abdurrahman dönemi hilafetin ilan edilmesi de (317/929-930) bu birlikteliğin sağlanmasına yönelik en büyük adım olmuştur.¹⁹⁵

¹⁹² Hamîtû, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 157.

¹⁹³ Burada değinilmesi gereken bir husus ilgili eserde iki imamın ortak talebesi olarak zikredilmiş olan Endülüslü Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin (öl. 234/849) Medine'de bulunduğu zaman bakımından Nâfi'e talebelik yapamayacak oluşudur. Bu bilgi için bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, "Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayımları, 2013), 43: 267. Karşılaştırmak için ayrıca bk. Hamîtû, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 162, 164; İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 2: 222-225.

¹⁹⁴ Hamîtû, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 149. Başlıkların detayı için bk. age. 151-170.

¹⁹⁵ Hamîtû, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 168-170.

Burada işaret edilmesi gereken bir diğer husus da şudur: İslâmî fetihle birlikte yarımadanın yerlileri din olarak İslâm'ı kabul etmişler hatta bir kısmı İslâmî ilimler ve irşad faaliyetleriyle yakından ilgilenmişlerdir.¹⁹⁶ Nitekim bunlar arasında yer alan Ebû Amr Ahmed b. Kuzülmân/Kurülmân'ın (öl. 377/987) Kur'an eğitimi vermekle tanınan bir kimse oluşu¹⁹⁷ da ele alınan mesele açısından oldukça dikkat çekicidir.

Görüldüğü gibi kıraat ilminin Endülüs coğrafyasına girişi ve süreklilik arz edecek bir şekilde sistemli bir temele kavuşturulması, bölgenin fethine kadar dayandırılabilir. Ancak konu çerçevesinde ele alınabilecek olan kaynaklarda Endülüs'e fetih esnasında girenler hakkında yer alan bilgilerde doğrudan kıraat-Kur'an öğretimi ile ilgili hususî bilgiler yer almamaktadır. Fakat İslâm'ın öğretilmesi ve irşat faaliyetlerine dair rivayetlerin Kur'an öğretimini de ihtiva ettiği söylenebilir. Çünkü yeni Müslüman olmuş bireylere başlangıçta asgarî düzeyde de olsa ibadetlerini yerini getirecek kadar Kur'an okuma bilgisinin öğretilmesi bir zorunluluktur. Söz gelimi asgarî düzeyde bir Kur'an-ı Kerîm bilgisi/ezberi olmadan namaz bile kılınamayacağı, gelenekte İslâm ile irtibatın Kur'an öğretimi ile irtibatlı bir süreç olarak algılandığı düşünülecek olursa bunun kaçınılmaz olduğu söylenebilir. Endülüs bölgesi-kıraat ilmi çerçevesinde özetle şu sonuca varılabilir:

Kıraat ilmi Endülüs'e fetihle, doğal olarak buraya giden Müslümanlarla birlikte şifahî olarak girmiş; başlangıçta Hamza kıraati yaygınken sonradan Gâzî b. Kays ve Abdüssamed b. Abdurrahman İbnü'l-Kâsım el-Fakîh Ebü'l-Ezher el-'Utekî el-Mısırî gibi âlimler eliyle Nâfi' kıraati yaygınlaşmıştır. Akabinde ise kıraatlere dair ilk eser Ebû Ömer et-Talemenkî tarafından telif edilmiştir. Dolayısıyla kıraat ilmi Talemenkî ile başlamıştır yargısı, eserleşme süreci ile kayıtlandığında daha belirgin hale gelecektir. Burada aktarılan süreci şu üç aşama ile özetlemek de mümkündür:

1: Fetih maksadıyla coğrafyaya gelmiş sahabe ve tâbiûnun öncülüğünde ferdî kıraat devresi.

¹⁹⁶ Bu kişiler hakkında detaylı bilgi için bk. Haccî, *Endülüs Tarihi*, 214-222.

¹⁹⁷ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 101; Haccî, *Endülüs Tarihi*, 221. İbnü'l-Faradî'nin eserinde Ebû Amr şeklinde yer alan künye Haccî'nin eserinin tercümesinde Ebû Ömer şeklinde yer almıştır.

2: Bölgeye ulaşmış mevcut, meşhur kıraatler arasından ihtiyar (tercih) devresi.

3: Seçilmiş ve yaygınlık kazanmış kıraat üzerinde istikrar devresi.¹⁹⁸

İslâm'ın yayıldığı hemen her coğrafya için söz konusu olan bu tasnif Endülüs'te de söz konusu olmuş ve ilmî sahada zirve diyebileceğimiz eserlerin telifi, istikrar aşamasının ardından gelmiştir.

Endülüs'te kıraat ilminin tarihî seyri ile ilgili zikredilmiş tüm bu malumata rağmen, bölgede bu ilmin doğuşu hususunda tam olarak bir zaman tayini yapabilmek ve de kıraat âlimlerini diğer sahalardan net bir şekilde ayırmak mümkün görünmemektedir. Bunun temel nedeni, ilk dönemde ilimler arasında bir ayrımın söz konusu olmayıp hangi ilim dalında meşhur olursa olsun eğitim sistemi içinde ulemâya ilk öğretilenin Kur'an-ı Kerîm tâlimi oluşudur.¹⁹⁹ Ayrıca ilim tahsilinin branşlaşma olmaksızın ve ayrı mekânlar kullanılmaksızın hicrî dördüncü asrın ortalarına kadar mescitlerde icra edilmesinin de bu durumun ortaya çıkışındaki etkisi büyük olmuştur.²⁰⁰

1.2.2.2. Ekolleşme ve Eser Telifi Dönemi

Bu ilmin Endülüs'te sistemli bir hale gelmesi ise hicrî 4. yüzyılın ikinci yarısı ve 5. yüzyılın ilk yarısına tekabül etmektedir. Bu noktada, daha önce Endülüs'e kıraat ilmini getiren kişi olarak zikredildiği belirtilen Ebû Ömer et-Talemenkî (öl. 429/1038) ve onu takip eden Mekkî b. Ebû Tâlib (öl. 437/1045) ve Ebû Amr ed-Dânî (öl. 444/1052) gibi âlimler sadece Endülüs'te değil tüm İslâm coğrafyasında hatta sonraki dönemlerde bu sahanın otoritesi kabul edilen öncülere olarak bu dönemde yetişmişlerdir. Bu hızlı gelişimde en büyük paya sahip olduğu zikredilen kişi ise kendisi de kıraat âlimi olan ve özellikle bu alandaki âlimleri teşvik edip cesaretlendiren Dâniye emîri Mücâhid el-Âmirî'dir.²⁰¹ Endülüs Emevî

¹⁹⁸ Hamîtü, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 68.

¹⁹⁹ Benzer bir değerlendirme için bk. Meşînî, *Medresetü't-Tefsîr*, 79.

²⁰⁰ Meşînî, *Medresetü't-Tefsîr*, 80.

²⁰¹ Meşînî, *Medresetü't-Tefsîr*, 68; İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 2: 613. Burada belirtilmesi gereken bir husus İbn Haldun'un eserinin Türkçe'ye çevirisi esnasında meydana gelmiş bir yanlışlıktır. Çeviride Dâni'ye ait eserler ve kıraat senedlerinin kendisinde son bulması vasfı, kendisini bu hususta teşvik eden Mücâhid el-Âmirî'ye izafe edilmiştir. Diğer tercümelemlerle karşılaştırmak için bk. İbn Haldun, *Mukaddime II*, çev. Zakir Kadiri Ugan (İstanbul, MEB Yayınları, 1988), 461-462. Mücâhid el-Âmirî'nin ilme verdiği kıymet, âlimleri

Devleti'nin yıkılışına yakın zikredilen Hâcîp Mansûr b. Ebû Âmir, Mücâhid el-Âmirî'nin kıraat ilmini öğrenmesine büyük itina göstermiş ve kendisini oradaki kıraat imamlarının huzurunda imtihanlara tabi tutmuştur. Daha sonrasında Dâniye ve Doğu Cezayir emirliğine getirilen Mücâhid, burada tüm ilimlere özellikle de kıraat ilmine büyük önem vermiş ve bu dönemde Endülüs'te kıraat ilmi zirveye ulaşmıştır.²⁰² Mücâhid el-Âmirî döneminde Dâniye'de kıraat alanında temayüz etmiş meşhur âlimlerden bazıları Ebû Amr ed-Dânî (öl. 444/1053), İbn Abdülber en-Nemerî (öl. 463/1071), Ebû Dâvud Süleyman b. Necâh (öl. 496/1103), Muhammed b. Ahmed el-Ensârî'dir (öl. 470[?]).²⁰³ Hâcîp Mansûr b. Ebû Âmir'den sonra yerine geçen oğlu Abdülmelik de ilme ve âlimlere verdiği kıymet hususunda babasının yolundan gitmiş ve meşhur kıraat âlimi Mekkî b. Ebû Tâlib'i Endülüs'e davet ederek Âmirî hükümrancılığı son bulana kadar burada ders okutmasını temin etmiştir.²⁰⁴

Hemen bu dönemi takip eden beylikler döneminde ise devletin yıkılışı dolayısıyla ilmî seviyenin gerileyeceği tahmininin aksine ilmî birikim artmaya devam etmiştir. Bu durumda, hicrî 4. asır öncesi yakalanan ilmî seviyenin etkisinin bu döneme de nüfuz etmesi etkili olmuştur.²⁰⁵ Ayrıca beyliklerin emirleri kendi ilmî temâyülleri doğrultusunda, Kurtuba'nın düşüşüyle buradan ayrılan âlimleri devletlerine davet ederek onlara büyük ihtiram göstermişlerdir. Örneğin Abbâdîler, İşbîliye'de hüküm sürüyorken emirin de şair olması sebebiyle vezirler dahi şairler arasından tayin edilmiştir. Dâniye'de ise emir Mücâhid el-Âmirî'nin kıraat ve dil ilimlerine nüfuzu sebebiyle bu alandaki âlimler davet edilerek ihsan görmüş, şairlere ise rağbet edilmemiştir.²⁰⁶ Hatta bazı hükümdarlar bizzat âlim,

teşviki ve döneminde emîri olduğu Dâniye'de çeşitli alanlarda eser telif etmiş âlimler hakkında detaylı bilgi için bk. Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 151-155.

²⁰² İbn Haldun, *Mukaddime II*, çev. Zakir Kadiri Ugan, 461-462. Hâcîp Mansûr b. Ebû Âmir'in II. Hakem'in sistemini devam ettirerek Endülüs coğrafyasının ilmî gelişimine olan katkısı için ayrıca bk. Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri'l-Hilâfe*, 148.

²⁰³ Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 274. Muhammed b. Ahmed el-Ensârî hakkında bilgi için ayrıca bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 89-90.

²⁰⁴ İsâ, *Târîhu't-Ta'lim*, 151-152; Nebil b. Muhammed İbrâhim Âl-i İsmâil, *İlmü'l-Kirâât: Neş'etuhû Etvâruhû Eseruhû fî'l-Ulûmi's-Şer'iyye* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1421/2000), 305.

²⁰⁵ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 543.

²⁰⁶ İsâ, *Târîhu't-Ta'lim*, 168-169.

edip sınıfında yer almıştır.²⁰⁷ Nitekim Meriye Emîri olan Mu'tasım'ın dinî ilimlerde mütehasıs oluşu, dedesinin Taberî Tefsiri'nin Garîbu'l-Kur'ân'a dair kısımlarını derleyerek meydana getirdiği *Muhtasar*'ını rivayet edişi bu hususun dikkat çekici örneklerindedir.²⁰⁸ Tüm bunlardan hareketle, beylikler döneminde ilmî seviyenin sekteye uğramamasında, Endülüs toplumunun emîrlerden halka kadar, ilmi ve ilim adamlarını seven, kitaplara ziyadesiyle değer veren bir toplum olmasının etkisi büyüktür, denilebilir.²⁰⁹

Yukarıda kendilerinden, tüm İslâm âleminde kıraat ilminin otoriteleri olarak bahsedilen Ebû Ömer et-Talemenkî, Mekkî b. Ebû Tâlib ve Ebû Amr ed-Dânî'nin ilmî olarak zirvede oldukları kemal dönemlerinin beylikler dönemine rastlaması da bu dönemin ilmî seviyesini açıkça gösteren bir delil mesabesinde. Bu dönemin ilim merkezleri sayılırken Mekke, Medine, Buhâra, Nisabur, Dımaşk, Kayrevan, Kâhire yanında Kurtuba'nın da sayılması bu tespiti teyit etmektedir.²¹⁰

İncelenen bazı çalışmalarda, bu dönemin önde gelen âlimleri olan Mekkî b. Ebû Tâlib, Dânî ve İbn Şüreyh'in (öl. 476/1084) batı İslâm coğrafyasındaki kıraat medresesini tesis ettikleri bilgisi yer almaktadır. Buna göre; Dânî, kıraat rivayetlerinin aktarımı noktasında öncü olmuş, Mekkî b. Ebû Tâlib de lafızların lügat yönü üzerinde derinleşmiştir. İbn Şüreyh ise onların çalışmalarını, rivayet ve dirayet yönünü bir araya getirerek çok daha ileri bir aşamaya taşımış ve kemale erdirmiştir.²¹¹

1.2.2.3. Endülüs'te Kıraat İlminin Gelişimine Etki Eden Faktörler

Konu bağlamında değinilmesi gereken husus, Endülüs'ün kıraat ilmi alanında bu kadar öne çıkmasında doğu İslâm coğrafyasının rolüdür. Endülüs'te kıraat ilmine çok büyük önem verilmekte, bu çerçevede Doğu'da üzerinde ittifak

²⁰⁷ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 544. İbnü'l-Faradî'nin eserinde yer alan birçok Endülüs âlimi arasında valiler dönemi itibariyle Endülüs emîrlerinin isimlerinin de zikredilmesi bu tespiti destekler niteliktedir. Bu hususun örnekleri için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 342 (Abdurrahman b. Abdullah el-Gâfikî), 366 (Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr), 358 (Abdülmelik b. Katan b. İsme), 441 (Anbese b. Suhaym el-Kelbî).

²⁰⁸ Beşîrî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 148.

²⁰⁹ Haccî, *Endülüs Tarihi*, 541-542. Beylikler dönemi ilmî durum ve bu dönemde yetiştirilmiş meşhur âlimler hakkında detaylı bilgi için bk. Haccî, *Endülüs Tarihi*, 539-548.

²¹⁰ Beşîrî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 165.

²¹¹ Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kirâât*, 198.

edilen kıraat şekillerinin muhafazası kutsal bir vazife kabul edilmekteydi.²¹² Bu vazifenin icrası için Endülüslü âlimlerden birçoğu doğuya ilmî yolculuklar gerçekleştirerek ilmî hayat başlığı altında zikredilmiş olan ihtisaslaşma dönemini buralardaki ilmî merkezlerde tamamlamışlardır. Nitekim Endülüslüler, çeşitli kaynaklarda doğuya ilim almak üzere en çok rihle yapan kimseler olarak zikredilmişlerdir.²¹³ Yukarıda mezkûr âlimler dâhil Endülüs'ün meşhur kurrâsının çok büyük bir kısmı doğuda yer alan Dımaşk, Bağdat, Hicaz ve özellikle Mısır gibi ilmî merkezlerde bulunan meşhur hocalara talebe olmuştur. Daha sonrasında ise bu ilimde ilerlemişler ve Endülüs, kıraatler konusunda derinleşmek isteyenlerin muhakkak başvurması gereken bir yer konumuna gelmiştir.²¹⁴ Bu bağlamda Meşînî'nin, "İbnü'l-Cezerî'nin *Tabakâtü'l-kurrâ* adlı eserinde hangi kurrânın hal tercümesini okusak 'Dâni'nin *Teyisîr* adlı eserini filan kişiye okudu.', 'İmam Şâtıbi'nin *Şâtıbiyye* adlı eserini ezberledi.' gibi ibarelere mutlaka rastlarız."²¹⁵ şeklindeki değerlendirmesi, Endülüs'ün bu ilim sahasındaki konumunu net şekilde ifade etmektedir. Benzer şekilde İbnü'l-Cezerî'nin sahasında zirve kabul edilen *en-Neşr fi'l-Kırââtü'l-Aşr* adlı eserinde zikrettiği kaynaklara bakıldığında birçoğunun Endülüslü olduğu da dikkat çeken bir diğer husustur.²¹⁶

Endülüs kıraat âlimlerinin İbn Mücâhid (öl. 324/936) ile ortaya çıkmış olan yedi kıraat şeklindeki tasnifi aynen kabul ederek eserlerini bu sistem etrafında şekillendirmeleri doğu İslâm coğrafyasının bölge üzerindeki etkisini net

²¹² Özdemir, "Endülüs", 221.

²¹³ Meşînî, *Medresetü't-Tefsîr*, 29; Beşîrî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Asri'l-Hilâfe*, 91. İbnü'l-Faradî, eserinde bazı âlimleri tanıtırken bunların büyük bir kısmı için 'Doğuya seyahat etmiştir.' ifadesini kullanır. Kendileri hakkında bizzat bu ifadelerle tanıtım yapılan âlimlerin eserde çokça karşımıza çıkması bu tespiti destekler mahiyettedir. Eserin rastgele herhangi bir kısmı üzerinde yapılacak genel bir inceleme dahi bu hususta bir fikir verecektir. Söz gelimi eserin ilk cildinin 104-154. sayfaları arası tarandığında bu vasıflara uygun şu isimlere tesadüf edilmektedir: İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 104 (Ahmed b. Abdullah b. Abdurrahîm), 107-108 (Ahmed b. Muhammed b. Ahmed), 112-113 (Ahmed b. Hüseyin b. Muhammed), 115 (İsmâil b. Arûs), 127 (Esed b. Hâris), 127 (Esed b. Hayyûn), 128 (Üsâme b. Sahr), 132-133 (Esbeğ b. Kâsım b. Esbeğ), 134 (Esbeğ b. Abdullah b. Meserre), 135 (Eflah Mevlâ'n-Nâsır Abdurrahman b. Muhammed), 136 (Eflah Mevlâ İbrâhim b. Yûsuf), 139 (Eyyûb b. Abdülmü'min b. Yezîd), 139-140 (Eyyûb b. Hüseyin b. Muhammed), 141 (Eslem b. Abdülazîz b. Hâşim), 148 (Bedr Mevlâ Raydân Es-Saklebî), 149 (Bedr Mevlâ İbn Şüheyd), 150 (Beddâh b. Yahya), 154 (Sâbit b. Hazm b. Abdurrahman).

²¹⁴ Meşînî, *Medresetü't-Tefsîr*, 76.

²¹⁵ Meşînî, *Medresetü't-Tefsîr*, 76.

²¹⁶ Maşalı, *Kıraat İlmi*, 65-67.

bir şekilde göstermektedir. Bu hususta en büyük pay sahibi Endülüs'te kıraat alanında ilk eseri telif eden Ebû Ömer et-Talemenkî'dir. O, *er-Ravda fi'l-Kırâati's-Seb'* adlı eserinde İbn Mücahid çizgisinde hareket ederek bu hususta öncülük etmiş ve daha sonra bu alanda yazılan eserler hep bu çerçevede seyretmiştir. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz Dâni, Mekkî b. Ebû Tâlib, Şâtıbî gibi kıraat üstatlarının eserleri de yedi kıraat sistemi üzerine bina edilmiştir.²¹⁷

1.2.2.4. Endülüs'ün Kıraat Sahasında Öne Çıkmasının Sebepleri

Endülüs coğrafyasının doğu İslâm coğrafyasından büyük ölçüde etkilenmişken kıraat alanında diğer bölgelere nisbetle ön plana çıkması hususunu tek bir sebeble izah etmek mümkün görünmemektedir. Zikredilen sebeplerin de meselenin tümünü ihata etmek gibi bir iddiasının olmadığı belirtilmelidir. Ancak burada zikredilecek olan maddeler, meselenin temelleri konusunda fikir verici mahiyettedir.

Mezkûr durumun ilk sebebi olarak İslâm dünyasının doğu coğrafyasında meydana gelen Moğol istilasında birçok kıraat âliminin hayatını yitirmiş olması zikredilir. Çünkü bu âlimlerin ölümüyle kıraat alanındaki çalışmalar kesintiye uğramış ve eserleri de yok edildiği için ilimleri intikal edememiştir. Doğu İslâm coğrafyası Moğol felaketiyle boğuşurken; bu sıkıntılardan coğrâfî konum itibari ile uzakta bulunan Endülüs ve Endülüs âlimleri ön plana çıkmıştır.²¹⁸

Çeşitli sebeplerle bu denli öne çıkmış olmasına rağmen Endülüs kıraatinin doğudaki birikimle kıyaslandığında daha sınırlı bir yapıya sahip olması da ayrı bir paradokstur. Esasında bunun sebebi de Endülüs kıraatinin temel kaynağının Mısır oluşudur. Çünkü bu bölgenin kıraat birikimi sair İslâm beldeleri ile kıyaslandığında onlar kadar çeşitli bir yapıya sahip değildir.²¹⁹ Bu noktada günümüz araştırmacılarından Mehmet Emin Maşalı'nın "*Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmî*" isimli çalışmasındaki İbnü'l-Cezerî'nin *Müncidü'l-Mukriîn*'inden aktarımla yer verdiği, Endülüs tefsir ve kıraat âlimlerinden Ebû

²¹⁷ Maşalı, *Kıraat İlmî*, 65-67.

²¹⁸ Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-Mukriîn ve Mürişidü't-Tâlibîn*, nşr. Ali b. Muhammed el-Umrân (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1419), 178; Maşalı, *Kıraat İlmî*, 68.

²¹⁹ Maşalı, *Kıraat İlmî*, 68.

Hayyan'ın, konu çerçevesindeki değerlendirmeleri, meseleyi net bir şekilde izah etmektedir. Bu değerlendirme özetle şöyledir:

Endülüs yarımadası başlangıçta yedi kıraatin tedrisatıyla ilgilenen bir bölge olmamıştır. Bunun başlıca nedeni İslâm beldelerinden uzak oluşu ve Endülüslü Müslümanların oralarla doğrudan bir bağlantısının bulunmamasıdır. Ancak hac farızasını yerine getirmek üzere Endülüs'ten çıkmış olan bir grup, Mısır'ı baştan başa dolaşarak burada kıraat okutanlardan yedi kıraate dair bazı malumatlar elde ettiler. Bu dönemde Mısır'da kıraat okutanların elinde de geniş bir kıraat rivayeti yoktu ve onlar da kıraat rivayetlerinin yaygın olduğu beldelere seyahat etmemişlerdi. Bu durumun sebebi bölgeyi ele geçirmiş olan İsmâîlî sultanların bölge âlimlerini ortadan kaldırmış olmaları idi. Endülüs'ten hac ve ilim yolculuğuna giden öncü isim Ebû Ömer et-Talemenkî'dir. Mısır'da yedi kıraate dair bilgiler almış, Endülüs'ün batı bölgesinde ikamet ederek kendi eseri *er-Ravda*'yı okutmuştur. Kayrevan bölgesinden hacca giden Mekkî b. Ebû Tâlib, Mısır'da yedi kıraate dair bilgiler edindikten sonra Kurtuba'ya yerleşerek kendi eseri *et-Tebşıra*'yı okutmuştur. Dâni de yedi kıraate dair birikimini Mısırlı hocalardan elde ederek Endülüs'ün doğu bölgesine yerleşmiş ve burada kendi eseri *et-Teyşîr*'i okutmuştur. *el-Kâsîd* müellifi Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. el-Hasan el-Hazrecî de Mısır'da edindiği kıraat birikimi ile eserini telif etmiş, Kurtuba'ya yerleşerek burada eserini okutmuştur. Endülüs halkı da kıraatte bu kişilerden faydalanmıştır. Çünkü memleketlerinde bu âlimlere denk olabilecek başka kimseler yoktu. Böylece bu âlimler ve eserleri Endülüs'te doğal bir şöhret elde etmiştir. Bu eserler birbirleriyle çelişen bilgiler içermesine rağmen âlim ve kadınlardan hiçbiri bunları inkâr yoluna gitmemiş, bilakis aktarılanları aynen nakletmişlerdir. Bu âlimlerden sonra hac farızasını yerine getirmek üzere seyahat eden ve Mısır'da kıraat okuyan müellifler de olmuştur. Bunlardan bazıları Şam, Harran, Bağdat taraflarına gitmişler ve böylece rivayetlerinde kısmen de olsa bir genişleme söz konusu olabilmıştır. Bunlardan Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Ali b. Cübâre el-Hüzelî (öl. 465/1073)²²⁰ kıraat tahsili için bir hayli dolaşarak doğu ve batıda bu alanda ne varsa toplayarak *el-Kâmil* adlı eserini telif etmiştir. Netice

²²⁰ Hakkında detaylı bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, "Hüzelî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1999), 19: 69-70.

itibariyle Endülüs dışındaki bölgelerin rivayet birikimi buradaki ile kıyaslandığında daha geniştir. Bölge âlimlerinin kaleme aldığı *et-Teysîr*, *et-Tebîra* gibi eserler ise devasa olan bir şeyin kısmî bir bölümüdür.²²¹

Ebû Hayyân'dan yapılmış bu nakil o döneme dair bir değerlendirme olarak kuşatıcı bir çerçeve çizmektedir. Fakat bu değerlendirmeden yola çıkarak, akabinde Endülüs'te telif edilen bu eserlerin tüm İslâm coğrafyasında bu denli meşhur olmaması gerekirdi,²²² denebilir. Ve ayrıca bu şöhret, vakıayı dikkate aldığımızda karşımızda bir problem ve tezata yol açar gibi gözükmemektedir. Bu durumu sadece Moğol istilasına bağlayarak izah etmeye çalışmak kanaatimizce meseleyi izah sadedinde yeterli gözükmemektedir. Abdulhamit Birişik, kıraat ilmi ve tarihine dair yapmış olduğu araştırmasında bu şöhrette Şâtîbî'nin (öl. 590/1194) rolüne dikkat çekmiştir. Onun kıraatla alakalı kasidelerinin çok sayıda insan tarafından kolayca ezberlenebilir nitelikte olması bu yolla yedi kıraatin bütün İslâm dünyasına yayılmasına vesile olmuştur.²²³ Şâtîbiyye'yi İslâm dünyasında meşhur eden ise İbnü'l-Cezerî'ye göre 'Alemüddîn es-Sehâvî'dir (öl. 643/1245).²²⁴ es-Sehâvî, Mısır'da bulunduğu tarihlerde oraya gelen Kâsım b. Firrûh eş-Şâtîbî'den uzun bir süre kıraat tahsil etmiş, hocası Şâtîbî'nin telifleri üzerine ilk şerhleri yazarak²²⁵ bu eserlerin İslâm âleminde kazanacağı şöhrete zemin hazırlamıştır.

İbnü'l-Cezerî'nin emin olmamakla birlikte yapmış olduğu, bölgedeki kıraat çalışmalarında hicrî dokuzuncu asırda da kıraat-i seb'anın esas alındığına dair değerlendirmeleri, tarihî süreç içinde kıraat-i seb'anın Endülüs'te sabit bir sistem haline geldiğine işaret etmektedir.²²⁶ Bu durumu teyit eden bir başka bilgi ise Endülüs'te İslâm'ın son kalesi olan Gırnata düştükten sonra İslâm âleminin

²²¹ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-Mukriîn*, 103-108; Maşalı, *Kıraat İlmi*, 69-71.

²²² Bu değerlendirmeye rağmen Endülüslü kıraat âlimlerinin zaman içinde tüm İslâm âleminde elde ettiği şöhretle ilgili Maşalı'nın değerlendirmesi için bk. Maşalı, *Kıraat İlmi*, 72-73.

²²³ Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 105. Benzer bir değerlendirme için bk. Maşalı, *Kıraat İlmi*, 73.

²²⁴ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-Mukriîn*, 178; Maşalı, *Kıraat İlmi*, 73; Tayyar Altıkulaç, "Sehâvî, Alemüddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2009), 36: 311.

²²⁵ Altıkulaç, "Sehâvî, Alemüddîn", 311.

²²⁶ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-Mukriîn*, 99; Maşalı, *Kıraat İlmi*, 72. Bu bilgi için ayrıca bk. Makkarî, *Nefh*, 1: 221.

geneline kıraat-i aşere sisteminin yayılmış olmasıdır.²²⁷ Zira bu döneme kadar yedili sistemin İslâm coğrafyasının genelinde yaygın olmasını, Endülüs bölgesinin ilmî alanda tüm İslâm coğrafyası üzerinde etkili olduğunun başlıca delillerinden biri saymak mümkündür.

Bunların yanında Endülüs'te şifahîliğin yaygın olması, hoca merkezli eğitim sistemi²²⁸ ve ilmî ortamın fazlasıyla müsait oluşu gibi amillerin coğrafyada kıraat ilminin sistemli bir şekilde gelişip tüm İslâm âleminde şöhret kazanmasında büyük etkisinin olduğu söylenebilir. Nitekim Endülüs, medeniyetin tüm veçhelerinden nasibini alması sebebiyle sadece kıraat ilminde değil dinî ve beşerî hemen her ilimde zirve diyebileceğimiz ilmî eserlerin telif edildiği bir coğrafya olmuştur.

Burada zikredilmesi gereken bir diğer husus da Endülüslü idarecilerin siyasî olarak büyük sıkıntılar içinde olduklarında dahî Kur'an öğretilmesine teşvikten geri durmamış olmalarıdır. Emevîlerin yıkılışının ardından milâdî 1227-1237 tarihleri arasında Endülüs'ün doğusunda hüküm sürmüş İbn Hûd, kardeşine vasiyetinde çocukların Kitabullah'ı öğrenmeye devam etmelerini sağlamalarını tavsiye etmiştir. Gırnata devletinin hükümdarının da teb'ayı çocuklarına Kur'an öğretmeleri için teşvik ettikleri ve bunun dinin aslı olduğunu söyledikleri bilgisine kaynaklarda yer verilmiştir.²²⁹

²²⁷ Birişık, "Kıraat", 428.

²²⁸ Özdemir, *Endülüs*, 236.

²²⁹ İsa, *Târihu't-Ta'lim*, 237. İbn Hûd'un bu vasiyeti için ayrıca bk. Makkarî, *Nefh*, 7: 413-414.

İKİNCİ BÖLÜM

KIRAAT İLMİNİN İNTİKALİNDE MISIR-ENDÜLÜS ETKİLEŞİMİ

Herhangi bir ferdin “âlim” olarak ortaya çıkması nasıl çok yönlü bir etkileşim ve birikime bağlı ise, bir bölgede herhangi bir ilmin ortaya çıkış süreci başta olmak üzere gelişimi de birçok faktöre bağlıdır. Bunların başında hiç şüphesiz onu besleyen yakın-uzak coğrafyalardaki ilmî birikim gelmektedir. Bu manada İslâm beldelerinin tümünün birbirine az ya da çok muhtaç olduğu söylenebilir.

Bu bölge Endülüs gibi batıda, merkeze uzak ve Mısır’a yakın bir bölge ise durumun önemi daha da artmaktadır. Zira Endülüs’te dinî ilimlerin gelişiminde, Endülüs’ün fethini hazırlayan bölgelerin etkisi oldukça büyük pay sahibidir. Bu etkide Mısır bölgesi ise daha da ayrıcalıklı bir konumdadır. Çünkü Mısır, Endülüs’ten önce fethedilmiş olmasının yanında Endülüs’ten doğu İslam beldelerine yapılan yolculukların da ana güzergâhı üzerindedir. Bu durum da Mısır’ı Endülüs’ten ilim elde etmek için yapılan seyahatlerin ilk uğrak yeri olma konumuna taşımaktadır. Bu sebeple, çalışmanın bu bölümünde Endülüs bölgesinde kıraat ilminin seyrini tespit için Mısır coğrafyası kıraati ve kıraat âlimleri genel olarak incelenecek ve yeri geldiğinde konu çerçevesinde bazı tahliller yapılacaktır.

2.1. GENEL OLARAK MISIR’DA KIRAAT İLMİNİN GELİŞİM SEYRİ

Hız. Ömer döneminde Müslümanların fetih faaliyetleri geniş coğrafyalara yayılmıştır. Bu anlamda Filistin fâtihi Amr b. Âs, Mısır’ın fethi için halifeyi ikna etmiş ve fethi başlatmıştır. Fetih, Zübeyr b. Avvâm komutasındaki diğer bir birliğin takviyesi ile üç yıl içinde hicrî 19-21 (miladî 640-642) yılları arasında tamamlanabilmiştir. Müslümanlar bölgede başta Fustat olmak üzere yeni yerleşim birimleri oluşturmuşlar ve buralara çoğu Güney Arabistan’dan gelen çeşitli

kabileler yerleştirilmiştir. Coğrafya, Hulefâ-yi Râşidîn dönemi sonrası sırasıyla Emevî, Abbâsî, Tolunoğulları, Fâtımî, Eyyûbî, Memlûk ve Osmanlı devletlerinin hâkimiyetine girmiştir.²³⁰

Kıraat ilminin coğrafyaya girişi, Endülüs'te olduğu gibi bölgenin Müslümanlar tarafından fethedildiği döneme kadar dayandırılabilir. Bölgeye fetih niyetiyle gelen sahâbe ve tâbiîn neslinden fâtipler, buralarda kaldıkları süre boyunca tıpkı bir Kur'an muallimi gibi vazife yaparak yeni Müslüman olanlara başta Kur'an-ı Kerîm tilaveti olmak üzere gerekli dinî vecîbe ve bilgileri öğretmişlerdir. Bu muallimlerin en meşhurları arasında sahâbeden; Abdullah b. Amr b. Âs (öl. 65/684-85), Ukbe b. Âmir (öl. 58/678),²³¹ Abdullah b. Abbas (öl. 68/687-88) ve Ebû Zer el-Ğıfârî (öl. 32/653) gibi isimler bulunmaktadır. Tâbiîn neslinden ise Ebû Temîm el-Ceyşânî (öl. 77/696-97) ismi ilk Kur'an-ı Kerîm muallimleri arasında zikredilmiştir. Bu isimlerden Ebû Zer ve Abdullah b. Abbas Mısır'da bir süre ikâmet etmişlerdir. Ukbe b. Âmir, Abdullah b. Amr ve Ebû Temîm gibi isimler ise buraya yerleşerek Mısır'ı vatan edinmişlerdir.²³² Bu muallimlerden Abdullah b. Amr'ın da babası olan, Mısır fâtihi Amr b. As'ın (öl. 43/664) da kurrâ sahâbeden sayıldığını belirtmek gerekir. Amr, hem Hz. Ömer'in hem de Muaviye'nin halifelikleri döneminde burada vali olarak bulunmuştur. Bu sayede hem kendisinin hem de ona itaati ile meşhur olan Abdullah'ın bölgedeki ilmî gelişime katkısı olmuştur, denilebilir. Çünkü Amr'ın, bölgenin idarecisi olarak sahabe ve tâbiîn'in burada gerçekleştirdiği ilmî irşad faaliyetlerini teşvik etmiş olduğu bilinen bir husustur.²³³ Fetihler esnasında Afrika'ya gelip Kayrevan'a yerleşmiş olan ve kıraat alanında da öne çıkan sahabe-i kirâmdan Ebû

²³⁰ Cengiz Tomar, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV yayınları, 2004), 29: 559-562. Hz. Ömer dönemi fetih hareketleri için ayrıca bk. Mustafa Fayda, "Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2007), 34: 45-51.

²³¹ Kendisi Hz. Peygamberin vahiy kâtiplerinden olup bizzat kendisinin cemedip yazdığı bir mushaf nüshası mevcuttu. Bu bilgi için bk. Erdinç Ahatlı, "Ukbe b. Âmir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2012), 42: 63.

²³² Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kırâât*, 271-272.

²³³ Hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmet Önkâl, "Amr b. Âs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1991), 3: 79-81.

Mansûr el-Fârisî'nin de Mısır'da bir müddet ikâmet etmiş olması, bölgede kıraat ilminin yayılması noktasında kayda değer bir husustur.²³⁴

Bunların yanı sıra kıraat ilminin bölgede aslına uygun bir şekilde yerleşmesi ve yayılmasında, coğrafyaya fetihle beraber taşınan mushafların da büyük katkısı olmuştur. Sahabeden Mısır'a yerleştiği yukarıda zikredilmiş olan Ukbe b. Âmir, Abdullah b. Amr b. As gibi sahabîlerin, Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın kardeşi Mısır valisi Abdülaziz b. Mervan'ın, Amr b. As'ın, Mısır valiliği döneminde Afrika'da birçok bölgenin fethini gerçekleştirmiş olan Ukbe b. Nâfi'in mushaflarının bulunduğu bilinmektedir.²³⁵ Hz. Osman'dan sonra beldelere mushaf gönderen ilk kişi olan Emevî valisi Haccâc b. Yûsuf'un da Mısır'a bir mushaf gönderdiği bilinmektedir. Kaynaklarda Haccâc'ın bunu, Hz. Osman'ın hilafeti ile kendi valiliği dönemi arasında geçen uzun zaman diliminde hızla artan Müslüman nüfusun talebini karşılamak için yaptığı zikredilmiştir.²³⁶

Günümüz araştırmacılarından Nebil b. Muhammed'in Mısır kıraat ekolünün oluşumu ve gelişimine dair yapmış olduğu bazı açıklamalar bu başlık açısından önem arz etmektedir. Onun Mısır kıraat ekolüne dair bazı tespitlerini şöyle özetlemek mümkündür:

Sahâbenin talebeleri olan kıraat öncüleri, dışardan aynı amaç için yanlarına gelenlerle birlikte Mısır'da Kur'an-ı Kerîm okuma ve öğretme vazifesini devam ettirmişlerdir. Bu çaba neticesinde, Mısır kıraat mektebi ortaya çıkmış ve gelişimi temin edilmiştir. Bu öncülerin en meşhurları: Tâbiîn neslinden Ebü'l-Hayr Mersed el-Yezenî (öl. 90/708-709) ve Abdurrahman b. Cübeyr (öl. 97/715-716)'dir. Onlardan sonra da süreklilik, Ömer b. Hâris el-Ensârî (öl. 147/764-765) ve Kabbâs b. Rezîn (öl. 156/772-773)²³⁷ gibi isimlerle sağlanmıştır. Kendi beldelelerinde kıraat mektepleri henüz oluşum safhasında olan âlimlerden, okuma

²³⁴ Hamîtü, *Kirâetü'l-Îmâm Nâfi'*, 1: 37; Celâleddîn Abdurrahman es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara fî Târîhi Mısr ve'l-Kâhire*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1387/1967), 1: 250.

²³⁵ Hamîtü, *Kirâetü'l-Îmâm Nâfi'*, 1: 60-61.

²³⁶ Ziya Şen, "Haccac b. Yusuf ve Mushaf Tarihindeki Yeri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/5 (2014): 1885; A'zami, *Kur'an Tarihi*, 147.

²³⁷ Kendisi bir mescitte imamlik yapıp burada kıraat dersleri vermiştir. Hakkında bilgi için bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb fî Ricâli'l-Hadîs*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004), 5: 319.

ve okutma vazifesini yerine getirmek için Mısır'a gelenler ise burada kıraat ilminin doğmasında büyük rol oynamışlardır. Bunlardan Mekke'den buraya gelen iki tâbiî Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721) ve Abdullah b. Abbas'ın azatlısı İkrime'nin (öl. 105-723) özellikle kıraat ve tefsir sahalarında öne çıkmış olmaları ele alınan konu açısından dikkate değer bir husustur. Buraya gelen tâbiîn nesli arasında Şamlı Abdurrahman b. Ğanem el-Eş'arî (öl. 78/697-698) de zikredilmiştir.²³⁸ Medine'den gelenler ise Ömer b. Abdülazîz'in azatlısı Ebû Tu'me el-Ümevî (öl. ?)²³⁹ ve Bükeyr b. Abdullah b. el-Eşec'dir (öl. 127/744-745²⁴⁰).²⁴¹

Öte yandan Mısır kıraatinin oluşumuna Medine-i Münevvere'ye giderek bizzat İmam Nâfi'e okuyan Mısır âlimlerinin katkısı sebebiyle, Medine kıraatinin etkisi büyüktür. Bu âlimlerden Medine kıraat imamı Nâfi'ye ilk talebelik edenlerden biri Leys b. Sa'd'dır (öl. Şaban 175/791). Nâfi'in talebeliğini yapmış diğer Mısır kıraat âlimleri ise Ebû Dıhye Muallâ b. Dıhye b. Kays el-Mısrî (öl. 190/805-806),²⁴² Seklâb b. Şeybe (öl. 191/806-807),²⁴³ Abdullah b. Vehb (öl. 197/813) ve hocası Nâfi'in kendisine verdiği Verş lakabıyla meşhur olmuş Ebû Saîd Osman b. Saîd'dir (öl. 197/812). Bu âlimler Medine'ye giderek bizzat İmam Nâfi'den ders okumuşlar, eğitimleri bittikten sonra ise Mısır'a dönerek burada kıraat okumuş ve okutmuşlardır. Bu âlimler sayesinde kıraat ilmi Medine'den Mısır'a intikal etmiştir.²⁴⁴

Bu âlimler içinde ise Nâfi' kıraatinin şöhret bulmasında en büyük pay Verş'e aittir. Çünkü o, diğer âlimler gibi sadece hocasının kıraatini hıfz ederek nakletmekle yetinmemiş, ilmî şahsiyetinin tekâmülü ve nahiv-lugat ilimlerinde

²³⁸ Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kırâât*, 272-273.

²³⁹ Hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ĝâyetü'n-Nihâye*, 2: 476; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7: 404-405.

²⁴⁰ Vefat tarihinde ihtilaf söz konusudur. Zikredilen tarihler için bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1: 462. Tabiîn'in küçüklerinden sayıldığına dair bilgi için bk. Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, nşr. Beşşar Avvad Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996), 6: 170.

²⁴¹ Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kırâât*, 274.

²⁴² Hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ĝâyetü'n-Nihâye*, 2: 398.

²⁴³ Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kırâât*, 275. sayfada Şeybe şeklinde yer alan ibare Zehebî ve İbnü'l-Cezerî'nin tabakatlarında Şüneyne şeklinde yer almıştır. Krş. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 1: 333; İbnü'l-Cezerî, *Ĝâyetü'n-Nihâye*, 1: 428.

²⁴⁴ Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kırâât*, 274-275.

derinleşmesinin ardından hocasından aldığı kıraatte bir takım tercihlere gitmiş ve bazı yerlerde hocasına muhalefet etmiştir. Böylelikle kıraati bazı yönleri ile diğerlerinden ayrılarak Verş kıraati adını almıştır. Verş, döneminde Mısır kıraatinin zirvesini teşkil etmiş ve bu kıraatin gelişiminde tarihî bir aşamayı ifade eden köşe taşlarından biri olmuştur. Böylece başlangıçta Medine kıraat ekolüne tabi olan Mısır kıraati, Verş sayesinde müstakil bir hüviyet kazanarak zamanla Hicaz, Şam, Irak ve Endülüs kıraatleriyle yarışır hale gelmiş hatta bazı dönemlerde onları geride bırakarak ön plana çıkmıştır.²⁴⁵

Bu bağlamda zikredilmesi gereken ikinci kıraat âlimi ise Ebû Yakub el-Ezrak'tır (öl. 240/854-855). el-Ezrak, İmam Verş'in talebesi olup, kıraat sahasında onun halefî sayılmıştır. Mısır ve Mağrib halkının el-Ezrak'ın Verş'ten aldığı kıraat dışında bir kıraati bilmedikleri belirtilmiştir.²⁴⁶ Tabakât kitaplarında doğrudan kendisine okuyan Endülüslü bir talebesine rastlanmamış olmakla birlikte aşağıda zikredilecek Nehhâs, Enmâtî gibi Mısırlı talebeleri Endülüslü âlimlere hocalık yapmışlardır.

Buraya kadar, Nafi' kıraatinin Mısır coğrafyasında zamanla şöhret bulup yerleşmiş olması sebebiyle, bu kıraatin bölgedeki konumuna ağırlıklı olarak yer verilmiştir. Ancak bunun yanı sıra Mısır'da zaman içinde başka kıraatlerin okunup yayıldığı da belirtilmelidir. Bu durumun etkenlerinden biri, Emevî Devleti yıkılıp yerine Abbâsî Devleti kurulunca İslâm Devleti'nin hilâfet merkezinin Irak'a kaymasıdır. Bunun sonucu olarak Irak, ilmî açıdan oldukça önemli bir konum elde etmiş ve burası Afrika'dan ilim elde etmek için yapılan yolculukların merkezi haline gelmiştir. Kıraat ilmi çerçevesinde bu değişim değerlendirildiğinde, bu dönemde Hamza ve Ebû Amr kıraatlerinin Afrika coğrafyasına talebe ve hocaların karşılıklı gerçekleştirdiği rihleler vasıtasıyla intikal ettiğini²⁴⁷ söylemek mümkündür. Fakat zamanla, Medine kıraatinin farklı etkenlerin de tesiriyle ağırlık kazandığı düşünülebilir.

Burada dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus da şudur:

²⁴⁵ Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kırâât*, 275-276.

²⁴⁶ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 540-541.

²⁴⁷ Hamîtû, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 96-97. Bu ilmî akışta rol oynamış kişiler hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. Hamîtû, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 97-103.

Abbâsî Devleti kurulmadan önce bölgeye hâkim olan Emevî Devleti döneminde coğrafyada hâkim olan kıraatin hilâfet merkezinin Şam olması sebebiyle İbn Âmir kıraati olması gerekirdi. Fakat Mısır'da kıraat ilminin tarihi bağlamında incelenen eserlerde zikredilmiş buna dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Hatta Mısır'da tarihî süreç içinde yedi kıraatin her biri tedâvüldeyken en az okunan kıraatin İbn Âmir kıraati olduğu bilgisine ulaşılmıştır.²⁴⁸ Bu durumun Endülüs'te kıraat ilminin seyri kısmında da zikredildiği gibi, İbn Âmir kıraatinin râvîleri arasında dahî birçok ihtilâfi barındırmasından ve bölgeye kıraat tahsil etmek üzere gidenlerin birbirlerinden farklı okuyuşlarla Mısır'a dönmesinden kaynaklanan sıkıntılar sebebiyle meydana geldiği tahmin edilebilir/ileri sürülebilir. Ancak konu hakkında yapılacak daha detaylı araştırmalar meseleyi belirginleştirecektir.

Ayrıca Mısır kıraati söz konusu olduğunda karşımıza küttab, cami, medrese gibi kurumlardan farklı olarak ribatlar çıkmaktadır. Ribatlar, kıraat ilminin Mısır'da yaygınlık kazanıp gelişmesinde önemli bir paya sahiptir. Sınırlarda ve stratejik bölgelerde, murâbit adı verilen gönüllü askerlerin atlarını bağlamaları, nöbet tutmaları gibi askerî hedeflerle inşa edilen ribatlar bu vazifelerinin yanında ibadet ve ilmî faaliyetlere son derece önem verilen mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Buralarda bulunan gönüllü askerler, askerî eğitim vakitleri dışında Kur'an okuma, zikir ve ibadetle meşgul olmuşlardır. Hatta zamanla ribatlar, tamamen fonksiyon değiştirmiş; yolcu, hacı, kimsesizleri barındıran dervişlere mahsus mekânlar haline gelmişlerdir.²⁴⁹ Bölgede en yaygın ve yerleşik kıraatin sahibi olarak yukarıda zikredilen Nâfi'in hocalarından olan Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec ömrünün sonuna doğru Mısır'a hicret ederek murâbit olarak İskenderiye'ye yerleşmiş ve hicrî 117 yılında burada vefat etmiştir.²⁵⁰ Kendisi tâbiîn neslinden olup kıraati Ebû Hureyre, İbn Abbas gibi

²⁴⁸ Bu bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, "İbn Âmir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayımları, 1999), 19: 310.

²⁴⁹ İsmail Yiğit, "Ribat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayımları, 2008), 35: 76-79.

²⁵⁰ Hamîtu, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 42. Hakkında detaylı bilgi için bk. Abdullah Aydın, "A'rec, Abdurrahman b. Hürmüz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayımları, 1991), 3: 350-351.

sahabenin ileri gelenlerinden almıştır.²⁵¹ Yine bölgede Nâfi‘ kıraatinin yayılmasında en büyük pay sahipleri olarak zikrettiğimiz Verş ve talebesi Ebû Yakub el-Ezrak da tedris faaliyetlerinin bir kısmını İskenderiye’de murâbit iken gerçekleştirmişlerdir.²⁵²

2.2. MISIR COĞRAFYASININ ENDÜLÜS KIRAATİNE KATKISI

2.2.1.İki Bölge Arasındaki Etkileşime Dair Genel Bilgiler

Kıraat ilminin Endülüs’e girişi kısmında da zikredildiği üzere²⁵³ Endülüs, merkez sayılan doğu İslâm coğrafyasından oldukça uzak bir noktada bulunduğu için burada, dinî ilimlerin teşekkül süreci doğu taraflarına yapılan seyahatler ve buralardan Endülüs’e gelen hocalar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bu sürecin hızlı bir şekilde tamamlanmasında, Endülüslülerin doğuya en çok seyahat eden milletlerden olmalarının payı büyüktür.²⁵⁴ Özellikle hac yolculukları, bu kutsal beldelerde bir araya gelen âlim ve talebelerin ilmî alışverişine vesile olmuştur. Endülüs’ten bu kutsal yolculuğa çıkanların güzergâhlarının Mısır üzerinden oluşu ise Mısır coğrafyasının Endülüs’teki ilmî faaliyetlere katkısını artırmıştır.

Söz konusu konumu ile Mısır’ın sadece Endülüs coğrafyasına değil Afrika’ya da oldukça büyük etkisi olmuştur.²⁵⁵ Bu durumun kayda değer bir örneği Mısır’daki rihlesinden dönüp Kayrevan’a yerleşerek buraya Nâfi‘ kıraatini getirmiş olan Muhammed b. Hayrûn el-Endelüsî’dir.²⁵⁶ Ayrıca İmam Mâlik’in vefatı sonrası hicrî üçüncü asırda rihlelerin, kendisinden rivayette bulunan

²⁵¹ İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-Nihâye*, 1: 533.

²⁵² İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-Nihâye*, 2: 540-541; Hamîtû, *Kırâetü’l-İmâm Nâfi‘*, 1: 42.

²⁵³ Bu bilgi için bk. “1.2.2. Endülüs ve Kıraat İlmî” kısmı, 54-69.

²⁵⁴ Bu konuda ilmî alanda zikredilebilecek önemli bir örnek Abdurraman b. Mûsâ el-Hevârî’dir. Kendisi Endülüslü olup daha I. Abdurrahman devrinde doğuya seyahate çıkarak Süfyân b. Uyeyne, İmam Mâlik, Asmaî gibi meşhur âlimlerden okuyarak memleketine dönmüş ve burada kadılık vazifesini yürütmüştür. Hakkında bilgi için bk. İbnü’l-Faradî, *Târîh*, 1: 344-345.

²⁵⁵ Mısır günümüzde bir Afrika ülkesi iken çalışmada buradan ayrı bir bölge olarak ele alınmıştır. Bu kullanımda, Kuzey Afrika’nın fethedildiğinde önce Mısır vilayetine bağlı iken sonrasında Kuzey Afrika vilayeti şeklinde müstakil hale gelmesi ve ilerleyen dönemlerde de bu iki bölgenin farklı Müslüman devletlerin hüküm sürdüğü farklı merkezler olmaları esas alınmıştır. Bu bilgi için bk. Davut Dursun, “Afrika, Tarih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1988), 1: 418-426.

²⁵⁶ Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâ*, 2: 561; İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-Nihâye*, 2: 289. Bu husus, Muhammed b. Hayrûn el-Endelüsî başlığında detaylı şekilde incelenecektir.

talebelerinin bol olduğu Mısır coğrafyasına yönelmesi de Endülüs ve Afrika coğrafyalarında kıraat ve fıkıh alanında Mısır etkisini arttırmıştır.²⁵⁷

Bu hususta sadece Mısır'dan Endülüs veya Afrika tarafına yönelen tek taraflı bir etkiden bahsetmek de oldukça zor görünmektedir. Endülüs-Afrika-Mısır coğrafyaları çeşitli dönemlerde çeşitli sosyal olaylar sonucu göçler vasıtasıyla birbirlerine yoğun şekilde nüfus aktarmış coğrafyalardır. Bu göç dalgalarının içinde âlimlerin de olacağı muhakkaktır. Daha Endülüs Emevî Devleti emîrlerinden I. Hakem döneminde ulemânın başı çektiği çeşitli isyanlar sonucu burayı terk etmek zorunda kalan birçok ilim adamının Kurtuba'dan ayrılarak Mağrib'e göç ettiği bilinmektedir. Hatta bu âlimlerin Endülüs'ün karşı kıyısı olan Fas'a yerleşerek o dönemde Kurtuba'da yaygın olan Gâzî b. Kays kıraatini buraya taşıdıkları da nakledilmektedir. Bu ilk göç dalgasının ardından bu kez de Kayrevan'dan aynı bölgeye bir göç söz konusu olmuş ve Fas, Endülüs ve Afrika medeniyetinin her birinden nasibini almıştır.²⁵⁸

Bu üç coğrafya üzerinde yoğun bir etkiye sahip bir diğer ilim merkezi de Kayrevan'dır. Kıraat sahasında burada yetişmiş olan birçok âlim, tahsil süreçlerinin akabinde farklı beldelere yerleşmişlerdir. Bunlardan Mekkî b. Ebû Tâlib (öl. 437) ve Mehdevî (öl. 440/1048-49 [?]) Endülüs coğrafyasına, İbn Bellîme (öl. 514) Mısır'a, Husarî ise (öl. 484) Mağrib'e Kayrevan etkisini taşımışlardır.²⁵⁹

Âmirîler dönemini başlatan Hâcîp Mansur b. Ebû Âmir'in oğlu Abdülmelik, Mekkî'yi babasının kurduğu Zâhire şehrine davet ederek burada gerçekleştirdiği ilmî çalışmaları büyük ikram ve ihsanla desteklemiştir.²⁶⁰ Ayrıca Dâniye emîri Mücâhid el-Âmirî bir diğer meşhur kıraat âlimi Mehdevî'yi buraya davet edip destekleyerek Kayrevan etkisininin doğu Endülüs'e taşınmasında etkili olmuştur. Mehdevî hayatının son on yılını burada geçirmiştir.²⁶¹ Bu âlimlerin Endülüs'te gerçekleştirdiği etkiyi, İbn Bellîme de Mısır'da hayatının yaklaşık son

²⁵⁷ Hamîtu, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 143.

²⁵⁸ Hamîtu, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 143-146.

²⁵⁹ Veled Ebbâh, *Târihu'l-Kirâât*, 235.

²⁶⁰ İsâ, *Târihu't-Ta'lim*, 152.

²⁶¹ Veled Ebbâh, *Târihu'l-Kirâât*, 216-217.

elli yılını geçirerek gerçekleştirmiştir.²⁶² Bu bağlamda zikredilebilecek bir diğer Kayrevanlı âlim de Muhammed b. Hüseyin b. Nu‘man’dır (öl. 378/988). Hicrî 357 yılında Endülüs’e yerleşmiş; içlerinde Ebû Ömer et-Talemenkî’nin de bulunduğu birçok Endülüs âlimine hocalık etmiştir.²⁶³

Coğrafyalar arası karşılıklı etkileşimi belirgin bir şekilde ortaya koyan bir diğer olgu da Endülüs-Mısır-Kuzey Afrika coğrafyalarının hepsinde aynı fıkıh ve kıraat mezhebinin yerleşmiş olmasıdır.²⁶⁴ Tüm bunlar, birbirine yakın coğrafyaların çeşitli yönlerden sürekli alışveriş içinde bulunmalarının doğal bir sonucudur. Bunlar sadece ilmî alanla sınırlı olmayan; dil, kültür, sanat, ticaret gibi çok çeşitli sahalarda kendini gösteren ve özellikle “karşılıklı” olarak gerçekleşen etkilerdir.

Bölgeler arası etkileşim bağlamında, Mısır coğrafyasından Endülüs bölgesine doğru yaşanan bilgi akışı ve güzergâh incelediğinde genel olarak şöyle bir tablo ile karşılaşılmaktadır:

Endülüs âlimleri, dinî ilimleri tahsil etmek üzere Hicaz’a; nahiv-lugat ilimleri için Kûfe ve Basra’ya; tıp, kimya, matematik gibi diğer ilimleri tahsil etmek için ise Bağdat ve Dimaşk’a deniz ve kara yolu olmak üzere iki şekilde seyahat etmişlerdir. Deniz yolculuklarında güzergâh Kayrevan ve İskenderiye; kara yolculuklarında ise Cebel-i Târik üzerinden Kayrevan, İskenderiyye, Fustat ve Kâhire olmak üzere hep Mısır coğrafyası üzerinden olmuştur. Geçiş yollarının Mısır oluşunu bir fırsata çeviren âlimler, burada konaklayarak çeşitli ilimler tahsil etmişlerdir.²⁶⁵

²⁶² Veled Ebbâh, *Târihu’l-Kırâât*, 235.

²⁶³ İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-Nihâye*, 2: 179.

²⁶⁴ Hamîtü, *Kırâetü’l-İmâm Nâfi’*, 1: 156.

²⁶⁵ Beşîrî, *el-Hayâtü’l-İlmiyye fî Asri Mülûki’t-Tevâif*, 167. İbnü’l-Faradî, eserinde bazı âlimleri tanıtırken bunların büyük bir kısmı için ‘Mısır’a seyahat etmiştir, Mısır’da şunlardan okudu.’ gibi ifadeleri kullanır. Kendileri hakkında bizzat bu ifadelerle tanıtım yapılan âlimlerin eserde birçok yerde karşımıza çıkması bu tespiti destekler mahiyettedir. Eserin rastgele herhangi bir kısmı üzerinde yapılacak genel bir inceleme dahi bu hususta bir fikir verecektir. Söz gelimi eserin ilk cildinin 312-333. sayfaları arası tarandığında bu vasıflara uygun şu isimlere tesadüf edilmektedir: İbnü’l-Faradî, *Târih*, 1: 312 (Abdullah b. Muhammed b. Kâsım), 317-318 (Abdullah b. Sa’d), 319 (Abdullah b. Muhammed b. Ümeyye), 320 (Abdullah b. Temmâm b. Ezher), 322 (Abdullah b. Feth b. Ferec), 327 (Abdullah b. İsmâil b. Harb), 329-330 (Abdullah Muhammed b. Kâsım), 332 (Abdullah b. Muhammed b. Rebî’), 333 (Abdullah b. Ahmed b. Muhammed).

Endülüs kıraat öncüleri diyebileceğimiz Ebû Ömer et-Talemenkî, Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Amr ed-Dânî gibi âlimlerin hocalarına bakıldığında, birçoğunun Mısır coğrafyası ile bağlantılı olduğu görülmektedir. Mısırlı âlimlerin Endülüs'te bir süre bulunup burada kıraat alanında temayüz etmeleri ya da Endülüslülerin Mısır'da bir süre bulunmaları bu iki coğrafyayı kıraat sahasında birbirine güçlü bir şekilde bağlamıştır.

Bu süreçte bazen de değişen siyasi şartların ve kültürel imkânların farklı etkisi olmuştur. Mesela, Mısır'da Fâtîmî Devleti hüküm sürerken kurulan ilk iki medresenin Endülüs coğrafyasına etkisini buna örnek olarak zikretmek mümkündür. Bunlardan ilki hicrî 532 yılında, diğeri ise 544 yılından önce inşa edilmiş olup, bu ikinci medresede tedris faaliyetini meşhur hadis âlimi Ebû Tâhir es-Silefî (öl. 576/1180) yürütmüştür. Bu medreseye Endülüs'ten dinî ilimler tahsil etmek üzere gelen birçok talebe burada çeşitli sürelerde kalarak ders okumuş ve elde ettikleri birikimi kendi coğrafyasına taşımıştır. Silefî bizzat bu talebelerin bir listesini tutmuştur.²⁶⁶

Burada ayrıca Mısır coğrafyasının her dönemde Endülüslüler nezdinde merak uyandıran bir bölge olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Endülüs idarecilerinin isteği ile Mısır coğrafyasının çeşitli yönleri hakkında telif edilmiş eserlerin bulunması bu durumun en açık örneğidir. Bunlardan biri Ebü's-Salt Ümeyye b. Abdülazîz el-Endelüsî'nin (öl. 529), Endülüslü yönetici Ebû Tâhir Yahya b. Temîm'in isteği ile telif ettiği *er-Risâletü'l-Misriyye* adlı eseridir. Bu eserde Mısır'da gördüğü eserleri ve bu eserler sebebiyle orada bir araya gelmiş olan astrolog, doktor, şair ve edebiyatçıları anlatmıştır.²⁶⁷ Bu türlü girişimler iki coğrafya arasındaki etkileşimi arttıran unsurlar olmuşlardır.

Burada coğrafyaların birbirleri ile etkileşimlerinin her zaman doğrudan gerçekleşmediğinin de belirtilmesi gerekmektedir. Bu etki bazen de başka

²⁶⁶ İsâ, *Târîhu't-Ta'lim*, 376. Silefî'nin bir araya gelerek ilmi alışverişte bulunduğu Endülüs âlimlerine dair telif ettiği eseri için bk. Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Silefî, *Ahbâru ve Terâcimü Endülüsiyye Müstahrece min Mu'cemü's-Sefer li's-Silefî*, nşr. İhsan Abbas (Beirut: Dâru's-Sekâfe, 1963).

²⁶⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, çev. Rüştü Balcı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007), 2: 725. Kâtip Çelebi'nin Endülüs idarecisi olarak zikrettiği Ebû Tâhir Yahya b. Temîm'in Mehdiye'nin idarecisi olup Endülüslü bağlantısının bulunmadığı bilgisi ve eserin basım bilgileri için bk. Cemil Akpınar, "Ebü's-Salt ed-Dânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1994), 10: 342.

bölgelerin âlimleri vesilesiyle dolaylı olarak meydana gelmektedir. Örneğin Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali el-Kayrevânî'nin (öl. 427/1035-1036)²⁶⁸ ve Ebû Abdullah Muhammed b. Süfyan el-Kayrevânî'nin (öl. 415/1024)²⁶⁹ ortak Mısırlı hocası Ebü't-Tayyib b. Galbûn olup; ortak Endülüslü talebesi ise Abdullah b. Sehl'dir. Bu konuları ile iki kıraat âlimi Mısır ve Endülüs etkileşiminde köprü vazifesi görmüşlerdir. Tabakat kitaplarında bu türden birçok örneğe rastlamak da mümkündür.

Coğrafyalar arası etkileşime dair genel bilgilerin verilmesinin ardından çalışmanın bu kısmında, genel hatlarıyla varlığına işaret edilen Mısır etkisi net bir şekilde ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu etki pek tabîi olarak hoca-talebe bağı dikkate alınarak incelenecektir.

Taramalarda tespit edilen bu isimler kronolojik olarak zikredilecektir. Ancak burada “etkinin” merkeze alındığının özellikle belirtilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla kronolojik ve nihâî bir isim listesi çıkarılmasından ziyade iki bölge arasında varolan etkiyi gösterebilecek, temsil gücü olan isimler üzerinden meselenin ele alındığı da düşünülebilir.

Aynı şekilde bu isimlerle ilgili detaylı bilgi verilmesi çalışmanın sadedinin dışındadır. Tespit edilen isimlerin Mısır veya Endülüs bağlantısı üzerinde durulacak, ihtiyaç halinde ek bilgiler verilecektir.

2.2.2. Endülüs Üzerinde Etkisi olan Mısır Kıraat Âlimleri

Bu kısımda Endülüs üzerinde etkisi olan kıraat âlimi bazı isimler ele alınacaktır. Biyografik kaynaklardan istifadeyle; bu âlimlerin tam künye, isim, nesep ve nisbe bilgileri, kısaca bazı önemli hoca ve talebeleri ve bazı eserlerine işaret edilecektir.

²⁶⁸ Hakkında bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 731; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 117-118.

²⁶⁹ Hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 199; Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kirâât*, 190-191. Burada zikredilmesi gerekli bir husus, Muhammed b. Süfyan el-Kayrevânî'nin incelenen tabakât türü eserlerde Endülüs coğrafyası ile doğrudan bağlantısı tespit edilemediği halde Nebil b. Muhammed'in *İlmü'l-Kirâât* adlı eserinde kendisine ait *el-Hâdî fi'l-kirâât* adlı eserin Endülüs'ün kıraat sahasındaki ilmî üretimi arasında zikredilmiş olmasıdır. Bu bilgi için bk. Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kirâât*, 316.

2.2.2.1. Verş (ورش)

İmam Verş'in tam adı, Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Abdullâh el-Kıbtî'dir (öl. 197/812). Kaynaklarda ismi hususunda birçok farklı rivayet bulunmaktadır. Verş'e, hocası İmam Nâfi tarafından Vereşân şeklinde verilen lakabın zamanla kısaltılarak Verş şeklini aldığı ve kendisinin de bundan memnun olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca hocasının, beyaz tenli olduğu için kendisini verş yani 'sütten yapılan bir yiyecek' diye adlandırdığı da söylenmiştir. Verş, yaşadığı dönemin Mısır şeyhü'l-kurrâsıdır. Hicrî 155 yılında Medine'ye giderek İmam Nafi'e çok sayıda hatim okumuştur. Bununla birlikte bazı hususlarda hocasına muhalefet etmiş ve kıraat sahasında ihtiyar sahibi sayılmıştır. İmam Verş, hicrî 197 yılında Kâhire'de vefat etmiştir.²⁷⁰

Verş ve kıraat çalışmalarının etkisi konusunda Tayyar Altıkulaç, Abdülhâdî Hamîtü'nun çalışmasını kaynak göstererek şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır:

“Nâfi'in kıraati, talebeleri vasıtasıyla Kuzey Afrika'ya ve Endülüs'e kadar ulaşmış, bu kıraatin Verş rivayeti, Verş'in yetiştirdiği talebeler yoluyla Mısır'da ve daha sonra Kuzey Afrika ülkelerinde yaygınlık kazanmıştır.”²⁷¹

Bu değerlendirmede, Nâfi' kıraatinin yayılması bağlamında Kuzey Afrika ve Endülüs'e dair ele alınan husus, konu açısından son derece önemlidir. Çünkü Verş'in, kıraatinin Endülüs'e intikalinde katkısı olabilecek Endülüslü talebesi, incelendiği kadarıyla Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Endelüsî el-Kurtubî'dir.²⁷² Kendisi, Verş'in ulaşabildiğimiz tek Endülüslü talebesi olup, kaynaklarda hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır.²⁷³

Verş'in, Endülüslü birçok âlimi okutmuş olan Mısırlı talebesi Abdüssamed b. Abdurrahman (öl. 231/846) ile Verş arasındaki hoca-talebe bağı Mısır kıraat birikiminin, Endülüs coğrafyasına doğrudan etkisini teyit etmektedir. Hatta Nafi>Verş>Abdüssamed b. Abdurrahman arasındaki bağ üzerinden kıraat ilminin tabii akışı olarak Medine>Mısır>Endülüs çizgisi de ortaya çıkmaktadır.

²⁷⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 1: 323-326; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 698-700.

²⁷¹ Tayyar Altıkulaç, “Verş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2013), 43: 63.

²⁷² Altıkulaç, “Verş”, 63; Hamîtü, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 54.

²⁷³ Hakkındaki bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 2: 11; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 252.

Verş kıraatinin Mısır coğrafyasında en yaygın kıraat olması –özellikle Verş sonrası dönemde- Endülüs'ten buraya kıraat tahsili için gelen talebeleri farklı hocalardan dahi olsa bu kıraati tahsil etmek durumunda bırakmıştır. İşte bu sebeplerle İmam Verş'in Endülüs coğrafyası kıraatine ciddi katkısı olmuştur.

Ayrıca, Mâlik'in ve ardından gelen meşhur talebelerinin vefatı, Medine merkezli ilim yolculuğu/rihle güzergâhını da kısmen değiştirmiştir. Çünkü Malik'in ilmî birikimini talebeleri vasıtasıyla elde etmek isteyenler için Mısır, onun birçok talebesi burada bulunduğundan tercih edilen bir merkez haline gelmiştir. Aynı zamanda bu durum kıraat ilmi açısından farklı bir bilgi akışına yol açmıştır. Nitekim bu talebeler arasında sayılabilecek olan Abdüssamed b. Abdurrahman (öl. 231/846), Yûnus b. Abdüla'la (öl. 264/ 877-878)²⁷⁴ ve Ahmed b. Sâlih (öl. 248/862-863),²⁷⁵ Malik ve onun öğrencilerden rivayette bulunmalarının yanı sıra Verş'in talebeleri olmuşlardır. Böylelikle Endülüs ve Afrika'dan Mısır'a doğru yapılan rihlelerde kıraat ve fıkıh rivayetlerinin aynı hocadan tahsil edilmesi, bu hocaları ve bilgi kaynaklarını merkezî bir konuma getirmiştir. Bu isimlerden, özellikle Yûnus b. Abdüla'lâ'nın vefatının diğerlerine nisbetle daha geç oluşu, kendisinden ilim almak üzere yapılan rihlelerin ve doğal olarak öğrencilerinin sayısının da çok olmasını sağlamıştır.²⁷⁶

2.2.2.2. Ebü'l-Ezher Abdüssamed b. Abdurrahman

(ابو الازهر عبد الصمد بن عبد الرحمن)

Mısır'ın önemli kıraat üstadlarından olan Abdüssamed b. Abdurrahman'ın tam adı Ebü'l-Ezher İbnü'l-Kâsım Abdüssamed b. Abdurrahman el-Fakîh el-'Utekî²⁷⁷ el-Mısırî (öl. 231/846) şeklindedir. Abdüssamed b. Abdurrahman, babası gibi döneminin önde gelen âlimlerindedir. Bizzat Verş'ten kıraat okumuştur. Endülüslüler'in Ebü'l-Ezher Abdüssamed b. Abdurrahman'ın ilimdeki derecesine yani fıkıh alanındaki otoritesine olan güvenleri sebebiyle Verş kıraatini

²⁷⁴ Hakkında detaylı bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 1: 383-385; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 546-547.

²⁷⁵ Hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 79-80.

²⁷⁶ Hamîtû, *Kirâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 143.

²⁷⁷ Zehebî'nin eserinde Utekî şeklinde zaptedilmiş kelime Süyûtî'nin eserinde Atekî şeklinde zaptedilmiştir. Karşılaştırmak için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 1: 374; Süyûtî, *Hüsnu'l-Muhâdara*, 1: 486.

benimsedikleri belirtilmiştir.²⁷⁸ Ayrıca onun hakkında İbnü'l-Cezerî, Mâlik'in talebelerinden olduğunu²⁷⁹ ve kıraat rivayetinde meşhur bir kimse olduğunu kaydetmektedir. Aynı zamanda Abdüssamed b. Abdurrahman, Verş'ten kıraat rivayetini arz yoluyla almış ve bu rivayeti içeren bir nüshaya da sahip olmuştur. O, Hamza kıraatini ise Dâvud b. Ebû Taybe, Ali b. Keyse ve Süleym'den almıştır.²⁸⁰ Onun Endülüslü talebeleri arasında Muhammed b. Vaddâh el-Kurtubî ismi öne çıkmaktadır. Ebü'l-Ezher, hicrî 231 yılı Recep ayında vefat etmiştir.²⁸¹

2.2.2.3. el-Enmâtî (الأنمطي)

Mısırlı kıraat üstadlarından biri olan el-Enmâtî'nin tam adı, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd el-Enmâtî el-Mısri (öl. hicrî 3. asrın sonları - 4.asrın başları ?) şeklindedir. O, Verş'in talebelerinden Ebû Yakup el-Ezrak ve Abdüssamed b. Abdurrahman gibi isimlerden kıraat okumuş ve her ikisinin de önde gelen talebeleri arasında yer almıştır. Muhammed b. Hayrûn el-Endelüsî, Endülüslü talebelerindendir.²⁸² Kaynaklarda zikredilmiş diğer bir Endülüslü talebesi de Eğleb b. Abdullah (öl. ?) olup kendisinden İmam Nâfi'in Verş rivayetini almıştır.²⁸³

2.2.2.4. en-Nehhâs (النحاس)

Mısır şeyhü'l-kurrâsından olan Nehhâs'ın tam ismi, el-İmâm Ebü'l-Hasan İsmâil b. Abdullah b. Amr²⁸⁴ b. Saîd b. Abdullah, el-Mısri en-Nehhâs el-Mukrî (öl. 280'ler/894 sonrası) şeklindedir. O, Verş'in talebesi Ebû Yakup el-Ezrak'a on yedi hatim okumuştur. Ayrıca yine Verş'in talebelerinden Abdüssamed b.

²⁷⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 1: 374-375; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 486.

²⁷⁹ Babasının da İmam Mâlik'in önde gelen talebelerinden olduğu ve Mâlikî mezhebinin Endülüs'te yayılmasında büyük pay sahibi olduğu bilgisi için bk. Makkarî, *Nefh*, 2: 10; Şükrü Özen, "İbnü'l-Kâsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayımları, 2000), 21: 103-104; Hamîtu, *Kirâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 160; Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kirâât*, 155.

²⁸⁰ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 545.

²⁸¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 1: 374-375; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 545.

²⁸² Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 519; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 198; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 487.

²⁸³ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, nşr. İbrâhim Ebyârî (Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1410/1989), 1: 192.

²⁸⁴ Neşreden tarafından kelimenin nüshalardan birinde Ömer şeklinde yer aldığı ilgili sahifede dipnotta belirtilmiştir. Bu bilgi için bk Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 1: 456.

Abdurrahman gibi başka üstadlardan da bu sahada faydalanmıştır. Nehhâs, Verş kıraatini en güzel şekilde okuyup, inceliklerine hâkim olduğu için birçok kişi de ona talebelik yapmıştır. Talebelerini Amr b. Âs Camii ve kıraat tâlimi için tahsis ettiği özel bir mekânda okutmuştur. Vefatına yakın gözlerini kaybeden Nehhâs'ın Endülüslü talebeleri de bulunmaktadır. Bunlar arasında Muhammed b. Hayrûn el-Endelüsî ismi zikredilebilir.²⁸⁵ Kaynaklarda zikredilmiş diğer bir Endülüslü talebesi de Eğleb b. Abdullah (öl. ?) olup kendisinden İmam Nâfi'in Verş rivayetini almıştır.²⁸⁶ Nehhâs, hicrî 280 yılından sonra vefat etmiştir.²⁸⁷

2.2.2.5. İbn Seyf (ابن سيف)

İbn Seyf'in ismi ve nesebi, Ebû Bekir Abdullah b. Mâlik b. Abdullah b. Yûsuf b. Seyf et-Tücîbî el-Mısrî'dir (öl. 307/919-920). İbn Seyf, kıraati Verş'in talebesi olan Ebû Yakub el-Ezrak'tan arz ve sema yoluyla almıştır. Ona, İbn Hayrûn el-Endelüsî ve Saîd b. Câbir (öl. 325 veya 327)²⁸⁸ gibi Endülüslü isimler talebe olmuştur. O, yaşadığı dönemde Mısır bölgesinde Verş kıraatinin öncülerinden olmuştur.²⁸⁹ Ayrıca, yaşadığı asır Mısır'ında otorite kabul edilen Ebû Adiy de onun talebelerindendir.²⁹⁰ İbn Seyf, Zehebî'nin Nâfi' kıraatinin Verş rivayetini aldığı rivayet zincirinin de tariklerinin birinde yer almaktadır.²⁹¹ Hicrî 307 yılında vefat etmiştir.²⁹²

2.2.2.6. Muzaffer b. Ahmed (مظفر بن احمد)

Muzaffer b. Ahmed'in tam adı, Ebû Ğânim Muzaffer b. Ahmed b. Hamdân el-Mısrî (öl. 333/944) şeklindedir. Mısırlı talebeleri olan Ömer b. Arrâk, Üdfüvî gibi isimler Mısır'ın önde gelen kıraat âlimleridir.²⁹³ Doğrudan Endülüslü talebesi tespit edilememiş olmakla beraber; ondan ders alan Ömer b. Arrâk ve

²⁸⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 1: 456-457.

²⁸⁶ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 1: 192.

²⁸⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 1: 457.

²⁸⁸ Hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 234-235.

²⁸⁹ İbnü'l-Cezerî, *Ĝâyetü'n-Nihâye*, 1: 620.

²⁹⁰ Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâât*, 156.

²⁹¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 1: 458.

²⁹² İbnü'l-Cezerî, *Ĝâyetü'n-Nihâye*, 1: 620.

²⁹³ İbnü'l-Cezerî, *Ĝâyetü'n-Nihâye*, 2: 394. Bu isimler hakkında ileride ayrıca bilgi verilecektir.

Üdfüvî gibi bazı âlimlerin birçok Endülüslü talebeyi kıraat sahasında okutması sebebiyle bu coğrafyaya dolaylı etkisinin söz konusu olduğu söylenebilir.

2.2.2.7. Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ابو جعفر النحاس)

Arap dili ve tefsir sahasındaki çalışmaları ile tanınan en-Nehhâs'ın tam adı, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısrî'dir (öl. 338/950).²⁹⁴ Hicrî üçüncü asrın ikinci yarısında Mısır'da doğan Nehhâs, ilk ilmî faaliyetlerini de burada gerçekleştirmiştir. Başta Bağdat olmak üzere Irak'ın çeşitli ilim merkezlerine ilmî yolculuklar yaparak buralarda bazı meşhur hocaların ders halkalarına katılmıştır. Ayrıca o, kıraat konusundaki çabalarının semeresi sayılabilecek *Kitâbü'l-Kat' ve'l-İ'tinâf/Kitâbü'l-Vakf ve'l-İbtidâ'* (كتاب القطع والانتفاف / كتاب الوقف والابتداء) adlı bir eser de telif etmiştir.²⁹⁵ Endülüslü âlim İbn Hayr el-İşbîlî (öl. 575/1179), *Fehrese* (الفهرسة) adlı eserinde, müellife kadar ulaşan rivayet silsilesi ile beraber bu esere de yer vermiştir.²⁹⁶

Nehhâs Mısır'a dönüp tedris faaliyetine başladığında, onun ders halkalarına en çok iştirak edenlerin Endülüslü talebeler olduğu hatta bu talebeler aracılığıyla Sibeveyh'in *el-Kitâb* adlı eserinin Endülüs'e girip okutulmaya başladığı muhtelif kaynaklarda yer almıştır.²⁹⁷ Ayrıca o, Mısır'da Verş kıraatının öğretimi konusunda meşhur isimlerden biri olarak tanınmaktadır. Hz. Peygamber'in "İnsanların ilim öğrenmek için hızlı bir şekilde develerini sürmeleri ve Medine âliminden daha âlim hiç kimseyi bulamamaları yakındır." mealindeki hadisindeki²⁹⁸ âlimin Mâlik b. Enes olduğu, İmam Nâfi'in de onunla aynı vakitte Medine'de tedris faaliyetlerini yürütmesi sebebiyle bu konunun onu da teşmil

²⁹⁴ Hakkında detaylı bilgi için bk. Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, nşr. Lecne mine'l-ulemâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983), 1: 68-70.

²⁹⁵ Muhammed Eroğlu, "Nehhâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 542-543.

²⁹⁶ Muhammed b. Hayr b. Ömer İbn Halife el-Emevî el-İşbîlî, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*, nşr. Muhammed Fuad Mansur (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 42.

²⁹⁷ Fikri Güney, "Ebû Ca'fer en-Nehhâs, Hayatı Eserleri ve 'Meâni'l-Kur'an'ı", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/4 (2015): 160.

²⁹⁸ İlgili çalışmada Ebû Hureyre'den mevkuf olarak nakledilen rivayet Tirmizî'nin *Sünen*'inde merfu olarak nakledilmiş ve bab başlığı yapılmıştır. bk. Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, "İlim" 18, *Câmi'u't-Tirmizî. Mevsûatü'l-hadîsi's-şerîf: el-Kütübü's-Sitte* içinde, nşr. Salih b. Abdülaziz b. Muhammed vd. (Riyad: Dâru's-Selâm, 1429/2008).

ettiği görüşündedir.²⁹⁹ Nitekim Tirmizî (öl. 279/892) de ilim bölümünde yer alan “Medine âlimi” şeklindeki bab başlığı ile Medine’nin bu açıdan bir merkez olacağını belirtmiş olmaktadır.³⁰⁰ Her ne kadar babın altında farklı görüşler serdetse de rivayette ve babın başlığında yer alan Medine ve âlim vurgusu, Nâfi’ ve benzerlerinin de bu gruba dâhil edilmesine imkân vermektedir.

Ebû Ca’fer en-Nehhâs’ın meşhur Endülüslü talebelerinden bazıları Ebû Muhammed Abdü’l-Kebîr b. Muhammed el-Cezerî el-Endelüsî, Abdüsselâm b. Semh b. Nâbil el-Hevvârî, Münzir b. Saîd b. Abdillâh el-Bellûtî, Muhammed b. İshâk b. Münzir b. İbrâhim b. Selîm b. Ebî İkrime, Fazlullah b. Saîd b. Abdillâh’tır.³⁰¹ Nehhâs-Endülüs ilişkisi bağlamında değinilmesi gereken bir başka nokta da Endülüs kıraat otoritelerinden Mekkî b. Ebû Tâlib’in Mısırlı hocası Üdfüvî kanalıyla Nehhâs’ın kitaplarını rivayet etmesidir.³⁰²

Çalışmanın ilk bölümünde yer alan muhtasar kıraat ilmi tarihinde değinildiği gibi³⁰³ en-Nehhâs, nahivdeki derin vukûfiyetinin de katkısı ile tedvin edilmiş kıraatler arasındaki yakınlık ve ihtilafların ortaya konduğu “ta’lil dönemi”nin tabîi olarak nihayet bulmasında rol oynayan isimlerden olmuştur. Nehhâs’ın kendilerinden en çok istifade ettiği hocalarının Irak coğrafyası âlimleri olması ve tedris hayatının da genel olarak Mısır coğrafyasında geçmiş olması coğrafyalar arası ilmî alışveriş/etkileşim hususunu farklı bir boyuta taşıyarak; daha geniş bir coğrafi sahaya yaymaktadır. O, hicrî 338 yılında vefat etmiştir.³⁰⁴

2.2.2.8. Ebû Bekir el-Meâfirî (ابو بكر المعافري)

el-Meâfirî’nin tam ismi Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh el-Meâfirî, el-Mukrî (öl. 350 sonrası/961 sonrası) şeklindedir. Ondan kıraat ilmi tahsil eden Endülüslü talebeleri arasında Saîd b. Abdülazîz es-Seğrî el-Endelüsî zikredilmiştir. Saîd b. Abdülazîz, hocası Meâfirî’nin öğretim metodunun oldukça

²⁹⁹ Hamîtû, *Kırâetü’l-İmâm Nâfi’*, 1: 158.

³⁰⁰ Tirmizî, “İlim” 18.

³⁰¹ Güney, “Ebû Ca’fer en-Nehhâs, Hayatı Eserleri ve ‘Meâni’l-Kur’ân’ı”, 4: 166.

³⁰² Veled Ebbâh, *Târîhu’l-Kırâât*, 197.

³⁰³ Bu bilgi için bk. çalışmanın “Kıraat İlmi Tarihi” kısmı, 18-25.

³⁰⁴ Eroğlu, “Nehhâs”, 32: 543.

ciddî ve titiz olduğunu söylemiştir.³⁰⁵ Ayrıca o, hocası Meâfirî'nin bizzat kendisinden bahisle, Endülüs'e gidecek olsa bu alanda bölgeye faydalı olacağını söylediğini belirtmiştir. Saîd de benzer şekilde hocasına, “orada kıraat alanında önde gelen bir isim olurdunuz”, şeklinde cevap verdiğini aktarmıştır. İbnü'l-Cezerî'nin kaydettiğine göre de Ebû Amr ed-Dânî, *Câmiü'l-Beyân* adlı eserinde Meâfirî'yi rivayet silsilesi içinde zikretmiştir. Nitekim Dâni'nin hocası Halef b. Hâkân da kendisinden arz yoluyla kıraat rivayetinde bulunmuştur.³⁰⁶ Meâfirî, hicrî dördüncü asrın ortalarında 350 yılından sonra vefat etmiştir.³⁰⁷

2.2.2.9. İbn Eşte (ابن أشتة)

İbn Eşte'nin tam ismi Ebû Bekir Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed b. Eşte el-İsfahânî (öl. 360/971) şeklindedir. Ebû Bekir Muhammed b. Eşte, yedi kıraat hususunda *Kitâbü's-Seb'a* adlı meşhur eseri telif eden İbn Mücâhid'e talebe olmuştur. Endülüslü birçok âlime üstadlık yapmış olan İbn Galbûn, Halef b. İbrâhim gibi meşhur isimler de ona talebe olmuşlardır. Talebeleri arasında Ebü'l-Kâsım İbnü'd-Debbâğ (öl. 393/1003) gibi Endülüslü isimler de bulunmaktadır.³⁰⁸ Endülüslü bir diğer talebesi, Abdullah b. Muhammed b. Esed'dir (öl. 387/997-998). İbn Eşte, Dâni'nin hocası Halef b. İbrâhim'in de kendisinden faydalanması sebebiyle³⁰⁹ Mısır etkisinde önemli bir yere sahiptir. Mısır'a sonradan yerleşen Ebû Bekir b. Eşte 27 Şaban 360'ta burada vefat etmiştir.³¹⁰

2.2.2.10. Ebû Adiy (ابو عدي)

İbnü'l-İmam olarak da tanınan Ebû Adiy'in tam ismi Abdülazîz b. Ali b. Muhammed b. İshak b. el-Ferec'dir (öl. 381/991). Ebû Adiy yaşadığı dönemde, Mısır bölgesinde âli isnada sahip bir âlim olarak tanınmaktadır. Bundan dolayı kurrâ arasında yerini tefrik için kendisinden “müsnedü'l-kurrâ fî zemânih”

³⁰⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 624-625; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 251.

³⁰⁶ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 251.

³⁰⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 624-625; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 251.

³⁰⁸ Tayyar Altıkulaç, “İbn Eşte”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1999), 19: 477.

³⁰⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 617; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 246.

³¹⁰ Altıkulaç, “İbn Eşte”, 477.

şeklinde bahsedilmiştir.³¹¹ Onun, Nâfi‘ kıraatinin Verş rivayetinin güvenilir kaynaklarından biri olduğu belirtilmiştir. Bu rivayeti Ebû Bekir b. Seyf > Ezrak kanalıyla almıştır.³¹²

Dânî'nin hocalarından Tâhir b. Galbûn ondan kıraat okumuştur. Ayrıca Endülüs'e kıraat ilmini getiren kurrâ olarak kabul edilen Ebû Ömer et-Talemenkî ve kıraatın Endülüs coğrafyasında sistemleşmesinde büyük rolü bulunan Mekkî b. Ebû Tâlib de Ebû Adiy'den kıraat konusunda faydalanan Endülüslüler olarak öne çıkmaktadır.³¹³ Hatta o, Mekkî b. Ebû Tâlib üzerinde etkisi olan üç önemli hocadan biri olarak ifade edilmektedir.³¹⁴

Bazı çalışmalarda Endülüslü olan meşhur kıraat âlimi Dâni de, Ebû Adiy'den kıraat okuyan talebeler arasında zikredilmiştir.³¹⁵ Aslında Dâni'nin Mısır başta olmak üzere çeşitli bölgelere ilmî yolculuklarda bulunduğu bilinen bir husustur.³¹⁶ Ancak Dâni'nin, onun 'doğrudan' mı yoksa 'dolaylı' yoldan mı talebesi olduğu hususunda kesin bir kanaat belirtmek zor görünmektedir. Zira Dâni'nin Ebû Adiy ile doğrudan bir hoca-talebe münasebeti olabileceği gibi, hocası Tâhir b. Galbûn vasıtasıyla dolaylı bir irtibatının olması da mümkündür.³¹⁷ Ancak her hâlükârda iki ihtimal de Ebû Adiy'in Endülüs'e bir şekilde tesir ettiğini göstermektedir.

Ebû Adiy'in 10 Rebûlevvel 381 yılında vefat ettiği zikredilmiştir.³¹⁸ Zehebî, onun doksan yıl veya daha fazla yaşadığını nakletmiş, kendisinin aldığı kıraat nakilleri içinde isnad olarak en âli olanını Ebû Adiy kanalıyla aldığını rivayet etmiştir.³¹⁹

Ebû Adiy'in yaşadığı dönemde Mısır'ın kıraat ilminde merkez olduğunu göstermesi açısından "Mısır'ın kurrânın kiblesi olduğu" şeklindeki ifade dikkat

³¹¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 661.

³¹² Veled Ebbâh, *Târihu'l-Kirâât*, 198.

³¹³ Veled Ebbâh, *Târihu'l-Kirâât*, 156.

³¹⁴ Veled Ebbâh, *Târihu'l-Kirâât*, 197-198.

³¹⁵ Bu bilgi için bk. Veled Ebbâh, *Târihu'l-Kirâât*, 156.

³¹⁶ Abdurrahman Çetin, "Dâni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1993), 8: 459.

³¹⁷ Veled Ebbâh, *Târihu'l-Kirâât*, 156.

³¹⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 661-662; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 490.

³¹⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 662.

çekicidir. Zira bu sözün bir sonucu olarak ondan istifade etmek için İslâm dünyasının farklı bölgelerinden birçok talebe gelmiştir.³²⁰

2.2.2.11. es-Sâmirî (السامري)

Tam adı, Ebû Ahmed Abdullah b. Hüseyin b. Hasnûn es-Sâmirî el-Bağdâdî (öl. 386/996) olan es-Sâmirî Mısır'ın meşhur kurrâsındandır. Hicrî 295 veya 296 yılında doğmuştur. İbn Mücâhid ve İbn Şenebûz gibi meşhur kıraat üstadlarından istifade etmiştir. Dâni'nin hocası Fâris b. Ahmed, et-Tarsûsî, İbnü'n-Nefîs gibi meşhur kıraatçilere hocalık yapmıştır. Zikredilen talebelerinin her birinin Endülüs'ün kıraat âlimlerinin hocaları olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu sahadaki önemi daha da belirginleşecektir. Endülüs'ün meşhur kârîlerinden İsmâil b. Halef, Kisâî rivayetini Tarsûsî < Ebû Ahmed es-Sâmirî < Muhammed b. Yahyâ el-Kisâî es-Sağîr kanalıyla aldığını zikretmiştir. Fakat bu hususta Zehebî'nin tabakâtında Kisâî es-Sağîr öldüğünde Ebû Ahmed es-Sâmirî'nin henüz doğmamış olduğunu ifade eden aktarımlar mevcuttur. Aynı eserde kendisinin ömrünün sonuna doğru hafıza kuvvetini yitirip karıştırdığını hatta bundan önce de zayıf addedilmesini gerektiren durumların söz konusu olduğunu ifade eden ibareler de mevcuttur. Sâmirî, hicrî 386 yılı Muharrem ayında vefat etmiştir.³²¹

İleride değinileceği gibi Endülüslü âlim İşbîlî, *Fehrese* adlı eserinde zikrettiği onaltıncı eseri Şüreyh < babası Muhammed b. Şüreyh < İbnü'n-Nefîs < müellif Ebû Ahmed es-Sâmirî kanalıyla almıştır.³²² Bu da Sâmirî'nin eserinin Endülüs coğrafyasında bu sahada okunan eserler arasında olduğunu gösteren bir delil mesabesindedir.

³²⁰ Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâât*, 156.

³²¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 634-639. Hakkında bilgi için ayrıca bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 579-582; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 489.

³²² İşbîlî, *Fehrese*, 27.

2.2.2.12. el-Üdfüvî (الأدفي)

Mısırlı kıraat âlimi olan Üdfüvî'nin künyesi, ismi, nesebi ve nisbesi Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Üdfüvî'dir (öl. 388/998).³²³ Kıraat ilmi dışında nahiv ve tefsirle de ilgilenen Üdfüvî, hadis rivayetinde de sika bir kimse olarak kabul edilmiştir. Hicrî dördüncü asrın başında doğan Üdfüvî, Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın (öl. 338/949-950) uzun süre talebeliğini yaparak onun eserlerinin intikaline katkıda bulunmuştur.³²⁴

Dânî'nin, Üdfüvî'nin ilminin çok geniş olduğunu söylediği ve Nâfi kıraatinin Verş rivayetini nakilde bir benzerinin olmadığını belirttiği aktarılmıştır.³²⁵ Zehebî de onun Kur'an ilimleri sahasında çok mahir olduğunu, Mısır'da bu alanda döneminin önde gelen ismi olarak temayüz ettiğini ve yüz yirmi cüzden oluşan bir tefsir telif ettiğini kaydetmiştir. Ayrıca Zehebî bu eserin Kahire'de bulunduğunu belirtmiştir.³²⁶

Hicrî dördüncü asrın sonlarına doğru 388 yılında Mısır'da vefat eden³²⁷ Üdfüvî'nin yetişmesine katkıda bulunduğu Endülüslü öğrencilerinden bazıları şöyle sıralanabilir: Mekkî b. Ebû Tâlib,³²⁸ Ebû Ömer et-Talemenkî,³²⁹ Osmânî,³³⁰

³²³ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 264-265. 'Üdfü' ismi Zehebî'nin eserinde 'ذ' ile 'Üzfü' olarak zaptedilmiş ve neşreden tarafından İbnü'l-Cezerî'nin eserinde noktalı şekilde yer aldığına dair bir dipnot eklenmiştir. Fakat İbnü'l-Cezerî'nin eserinin kullandığımız baskısında 'noktasız dâl' şeklinde tam tersi bir manayı ifade eden ibareler yer almaktadır. Karşılaştırmak için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 675.

³²⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 675-676; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 265. Doğum yılı Zehebî'nin eserinde '303 veya 304' şeklinde zikredilmiştir.

³²⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 675-676; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 265; Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, 1: 189.

³²⁶ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 265. Eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. M. Suat Mertoğlu, "Üdfüvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2012), 42: 281-282.

³²⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 676; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 265; Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, 1: 189.

³²⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 751; Kenûnî, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, 74.

³²⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 733.

³³⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 781.

Abdurrahman b. Hasan,³³¹ Saîd b. İdris,³³² İbnü'l-Ğammâz,³³³ Verrâk³³⁴ ve Muhammed b. Yahya b. Vehb.³³⁵

Ayrıca Ebû Adiy gibi Üdfüvî de Mekkî b. Ebû Tâlib'e en çok tesir eden üç hocadan biri olarak zikredilmiştir. Mekkî, Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın eserlerini kendisinden rivayet etmiştir. Ayrıca Verş kıraatini de Ebû Ğânim el-Muzaffer < İbn Hilâl < İsmâil b. Abdullah en-Nehhâs < Ezrak kanalıyla kendisinden rivayet etmiştir.³³⁶

2.2.2.13. Ömer b. Muhammed b. Arrâk (عمر بن محمد بن عَرَاق)

Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Arrâk b. Muhammed el-Hadramî el-Mısırî (öl. 388/998), Verş kıraatinde üstad kabul edilen bir kimsedir. İlgili başlıkta kendilerinden bahsedilecek olan Tâcü'l-Eimme ve Fâris b. Ahmed gibi meşhur Mısır kıraat âlimlerinin hocasıdır. Utbe b. Abdülmelik, Ömer b. Muhammed b. Arrâk'ın Endülüslü talebelerindendir. Hicrî dördüncü asrın sonlarına doğru 388 yılında vefat eden³³⁷ Ömer b. Muhammed, bazı kaynaklarda Endülüs'ün meşhur kıraat âlimlerinden Ebû Ömer et-Talemenkî'nin hocaları arasında zikredilmiştir.³³⁸ Bunlardan hareketle onun Endülüs kıraat ilmine doğrudan etkisinin olduğu söylenebilir.

2.2.2.14. Ebü't-Tayyib İbn Galbûn (أبو الطيب ابن غلبون)

Ebü't-Tayyib İbn Galbûn'un tam adı, Ebü't-Tayyib Abdülmün'im b. Ubeydullah b. Galbûn b. Mübârek el-Halebî el-Mukrî'dir (öl. 389/999). Süyûtî, onun doğumunun h. 359 yılı olduğunu kaydetmiştir.³³⁹ Zehebî ise, Dâni'nin

³³¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 782.

³³² Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 765.

³³³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 718.

³³⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 784.

³³⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 2: 129-130.

³³⁶ Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâât*, 197.

³³⁷ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 827.

³³⁸ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 158.

³³⁹ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 491.

hocası Fâris b. Ahmed'den nakille h. 309 yılının Recep ayında doğduğunu kaydeder.³⁴⁰

Kıraatlar mevzuunda yazılmış *Kitâbu'l-İrşâd* (كتاب الإرشاد) adlı eserin müellifi olan İbn Galbûn, *et-Tezkire fi'l-Kırâ'âti's-Semân* (التذكرة في القراءات الثمان) isimli telifi ile tanınan Tâhir b. Galbûn'un da babasıdır. Aslen Halepli olan İbn Galbûn Mısır'da ikameti sebebiyle Mısırlı sayılmıştır.³⁴¹ Yapılan çalışmalarda, bu ikâmetin sebebinin Mısır'ın kıraat ilmi hususundaki şöhreti olduğu belirtilmiştir.³⁴² Zehebî'nin h. 389 yılı Cemâziyelevvel ayında Mısır'da vefat ettiğini naklettiği³⁴³ İbn Galbûn'un meşhur Endülüslü talebelerinin başında Ebû Ömer et-Talemenkî ve Mekkî b. Ebû Tâlib gelmektedir.³⁴⁴ Onun kıraat birikimini Endülüse taşıyan diğer talebeleri arasında ise Osmânî,³⁴⁵ Abdurrahman b. Hasan,³⁴⁶ Saîd b. İdris,³⁴⁷ İbnü'l-Ğammâz³⁴⁸ gibi isimleri zikretmek mümkündür. Bunların yanı sıra Dâni'nin hocalarından olan Ebû Mervân Ubeydullah b. Seleme el-Yahsubî (öl. 405/1014-1015) İbn Galbûn'dan arz yoluyla kıraat okumuştur.³⁴⁹ Mekkî b. Ebû Talib'e etki eden üç önemli üstad arasında İbn Galbûn da zikredilmiştir. Nitekim Mekkî b. Ebû Tâlib, *et-Tabsıra* (التبصرة في القراءات السبع) adlı eserinde yedi meşhur kıraatin rivayetini de İbn Galbûn'a dayandırmış ve İbn Galbûn'un *Kitâbü'l-İrşâd* isimli eserini de kendisinden rivayet etmiştir. Şu durumda kendilerinden bahsedilmiş olunan ve Mekkî b. Ebû Talib'e etki eden üç Mısırlı kıraat üstadı da netleşmiş olmaktadır: İbn Galbûn, Ebû Adiy ve Üdfüvî.³⁵⁰

³⁴⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 678.

³⁴¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 677. Eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Galbûn, Ebü't-Tayyib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayımları, 1999), 19: 500-501.

³⁴² Veled Ebbâh, *Târihu'l-Kırâât*, 156; Karaarslan, "İbn Galbûn, Ebü't-Tayyib", 500.

³⁴³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 678.

³⁴⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 678; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 656; Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, 1: 491. Mekkî b. Ebû Tâlib'in talebesi olduğuna dair bilgi için ayrıca bk. Kenûnî, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, 74.

³⁴⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 781.

³⁴⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 782.

³⁴⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 765.

³⁴⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 718.

³⁴⁹ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 678.

³⁵⁰ Veled Ebbâh, *Târihu'l-Kırâât*, 197-198.

İbn Galbûn'un Halep'te doğup kıraat, dil, hadis ve fıkıh gibi ilimlerde burada dersler aldıktan sonra Mısır'a yerleşmiş olması³⁵¹ birbirinden uzak da olsalar İslâm coğrafyaları arası sürekli bir etkileşimin var olduğunun ispatı mahiyetindedir.

2.2.2.15. Ebü'l-Hasan İbn Galbûn (أبو الحسن ابن غلبون)

Ebü't-Tayyib İbn Galbûn'un oğlu olan, Ebü'l-Hasan İbn Galbûn'un tam adı Tâhir b. Abdilmün'im b. Ubeydullâh b. Galbûn el-Mukrî el-Halebî el-Mısırî (öl. 399/1009) şeklindedir. *et-Tezkire fi'l-Kırâ'âti's-Semân* (التذكرة في القراءات الثمان) adlı eserin müellifidir.³⁵²

Kıraat ilmini, bir üst başlıkta zikredilmiş olan babası Abdülmün'im b. Ubeydullah b. Galbûn ve el-Hırtekî gibi âlimlerden almıştır. Döneminin Mısır kıraat âlimlerinin önde gelenlerindedir.³⁵³ Ayrıca yedi kıraate dair meşhur eserin sahibi İbn Mücâhid'in öğrencileri Ali b. Muhammed el-Muaddel el-Halebî ve İbn Büdhün'e de talebelik etmiştir.³⁵⁴ Mısır-Endülüs etkisi açısından en çok dikkat çeken yönü, Endülüs'te kıraat ilminin otoritelerinden olan Ebû Amr ed-Dânî'nin onun talebesi olmasıdır.³⁵⁵ Dânî kendi döneminde kavrayış, ilim, fazilet ve lehçesinin güzelliği hususunda onun gibisini görmediğini ve kendisinden birçok şey yazdığını söylemiştir.³⁵⁶ Endülüs'ün meşhur kıraat üstadlarından olan Mekki b. Ebû Tâlib de onun talebeleri arasında yer almaktadır.³⁵⁷

Hicrî dördüncü asrın sonlarında (h. 399) Mısır'da vefat eden³⁵⁸ Ebü'l-Hasan İbn Galbûn'un sekiz kıraat hususunda erken dönemde telif edilmiş eserlerden günümüze ulaşabilen tek kitap niteliğindeki eseri; *et-Tezkira* alanının ana kaynaklarından birisidir. Bunların yanı sıra İbn Galbûn, Âsım kıraatinin Hafs

³⁵¹ Karaarslan, "İbn Galbûn, Ebü't-Tayyib", 500.

³⁵² Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 698; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 491; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 473-474.

³⁵³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 698-699.

³⁵⁴ Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâât*, 157; Tayyar Altıkulaç, "İbn Galbûn, Ebü'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1999), 19: 499-500.

³⁵⁵ Kenûnî, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, 80; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 491; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 473.

³⁵⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 699; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 474.

³⁵⁷ Kenûnî, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, 74.

³⁵⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 699; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 474; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 491.

rivayetini Şâtıbî'nin meşhur eseri *Hirzû'l-Emânî*'ye (حرز الأمانى ووجه التهاني في القراءات السبع) bağlayan silsilenin halkalarından biri olarak kıraat sahasında ayrı bir öneme sahiptir. Bu silsilenin İbn Galbûn'a kadar olan kısmı ayrıca Dâni'nin *et-Teysîr* adlı eserinin de rivayet zincirini teşkil etmektedir.³⁵⁹

2.2.2.16. Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed b. Ali

(أبو مسلم محمد بن أحمد بن علي بن الحسين البغدادي)

Hicrî 305 yılında doğan Ebû Müslim el-Bağdâdî'nin tam adı Ebû Müslim Muhammed b. Hasan b. Ahmed b. Ali b. Hüseyin el-Bağdâdî'dir (öl. 399/1009). Mısır'a yerleşerek Vezir Ebü'l-Fazl b. Hinzâbe'nin kâtipliğini yapmıştır. Meşhur kıraat üstadı İbn Mücâhid'den *Kıraât-ı Seb'a*'yı rivayet eden son kişi olduğu nakledilmiştir. Aynı zamanda bölgede İbn Mücâhid'den hadis rivayetinde bulunan son talebelerindendir. Endülüs coğrafyasına tesiri, Endülüslü talebesi Ebû Amr ed-Dâni vasıtasıyla olmuştur.³⁶⁰ Kendisi Dâni'nin en yaşlı hocasıdır. Dâni, *Câmiü'l-Beyân* adlı eserindeki yaklaşık kırk rivayeti kendisinden almıştır. Ayrıca Dâni, Mısır'da İbn Mücâhid'in *Kitâbü's-Seb'a*'sı başta olmak üzere çeşitli eserleri kendisinden tahsil etmiş olup; okuduğu eserleri zikrettiği *Urcûzetü'l-Münebbihe* (الأرجوزة المنببهة) adlı eserinde Ebû Müslim el-Bağdâdî'den de bahsetmiştir.³⁶¹ Ebû Müslim el-Bağdâdî, hicrî 399 yılı Zilkade ayında vefat etmiştir.³⁶²

2.2.2.17. Fâris b. Ahmed (فارس بن احمد)

Fâris b. Ahmed'in tam adı, Ebü'l-Feth Fâris b. Ahmed b. Mûsâ b. 'İmrân el-Hımsî'dir (öl. 401/1010-1011). Fâris b. Ahmed, Mısır'a yerleşip tâlim ve tedris faaliyetlerini burada gerçekleştirmesi ve burada vefat etmesi sebebiyle bu kısımda zikredilmiştir. Esasında o, hicrî 333 yılında Humus'ta doğmuştur. İlmi öğrenmek için buradan ayrılıp birçok hocadan ders okumuştur. Endülüslü Ebû Amr ed-Dâni

³⁵⁹ Altıkulaç, "İbn Galbûn, Ebü'l-Hasan", 500. İbn Galbûn'un sekiz kıraati rivayet ettiği silsilelerin detayları için ayrıca bk. Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâât*, 158-160.

³⁶⁰ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 103-104; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 491.

³⁶¹ Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâât*, 253.

³⁶² Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 491.

onun meşhur talebelerindendir. Dâni'nin, hıfz ve zabt bakımından onun gibisini görmediğini söylediği Fâris b. Ahmed, hicrî 401 yılında Mısır'da vefat etmiştir.³⁶³

Fâris b. Ahmed'in kıraat alanında telif etmiş olduğu ve sahadaki birikimini yansıtan eseri *el-Müneşşe' fi'l-Kırâati's-Semân* (المنشأ في القراءات الثمان) adlı telifidir. Ayrıca *Hirzû'l-Emânî* adlı eseri tüm İslâm coğrafyasında büyük şöhret kazanmış Şâtıbî'nin mezkûr eserinin tekbir bâbında Ebü'l-Feth olarak zikrettiği kişinin Fâris b. Ahmed olduğu zikredilmiştir.³⁶⁴

2.2.2.18. Halef b. İbrâhim (خلف بن ابراهيم)

Halef'in tam ismi, Ebü'l-Kâsım Halef b. İbrâhim b. Muhammed b. Ca'fer b. Hamdân b. Hâkân el-Mısırî el-Hâkânî (öl. 402/1012) şeklindedir. Kıraatlerde, özellikle de Verş kıraatinde otorite olarak kabul edilmiştir. Endülüs'ün meşhur kıraat âlimlerinden Ebû Amr ed-Dâni önde gelen öğrencilerinden olup başta *Teyisîr* adlı eseri olmak üzere eserlerinde Verş kıraatini kendisinden rivayetle nakletmiştir. Ayrıca Dâni, hocasını, Verş kıraati hususunda zâbit ve itkan sahibi olarak vasıflandırmış ve kendisinden kıraatler, hadis ve fıkıh alanında çok şey yazdığını söylemiştir.³⁶⁵

Halef b. İbrâhim'in otuz yıl boyunca telif ile meşgul olduğu bundan dolayı görme melekesini kaybettiği söylenmiştir. Ancak sonrasında gözlerinin iyileştiği ve bir mescitte namaz kıldığı kaydedilmiştir.³⁶⁶ Halef b. İbrâhim, hicrî 402 yılında Mısır'da vefat etmiştir.³⁶⁷

2.2.2.19. et-Tarsûsî (الطرسوسي)

Tavîl diye de bilinen et-Tarsûsî'nin tam adı Ebü'l-Kâsım Abdülcebbâr b. Ahmed b. Ömer b. el-Hasan et-Tarsûsî el-Mısırî'dir (öl. 420/1029-1030). Döneminin Mısır kıraat otoritelerinden biridir. Ayrıca *el-Müctebâ* (المجتبي) adlı eserin müellifi de olan et-Tarsûsî, Endülüs'e etkisi olan Mısırlı kıraat üstadları

³⁶³ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 9.

³⁶⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 717. Ayrıca bk. Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 492.

³⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 371.

³⁶⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 690.

³⁶⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 690; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 371; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 492.

arasında ismi geçen Üdfüvî, Ebû Adiy ve kıraat-i seb'a'yı meşhur etmiş olan İbn Mücâhid'in talebesi Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed gibi isimlerden kıraat okumuştur. Endülüslü talebeleri arasında şu isimler zikredilebilir: Abdullah b. Sehl ve Ahmed b. Yahyâ et-Tücîbî ve *Kitâbu'l-'Unvân fi'l-Kırâât* adlı eserin müellifi Ebü't-Tâhir İsmâil b. Halef.³⁶⁸ Endülüslü meşhur kıraat üstadı Ebû Amr ed-Dânî de hocası Fâris b. Ahmed'in yanına girdiği birçok defa kendisini Tarsûsî ile müzakere ederken bulduğunu söylemiştir. Hicrî 331 yılında doğan Tarsûsî, 420 yılında vefat etmiştir.³⁶⁹

2.2.2.20. İsmâil b. Amr el-Haddâd (اسماعيل بن عمرو الحداد)

İsmâil b. Amr'ın tam adı, Ebû Muhammed İsmâil b. Amr b. İsmâil b. Râşid el-Haddâd el-Mısrî'dir (öl. 429/1037-1038). İsmâil b. Amr, meşhur kıraat üstadı Ebû Adiy'e talebelik etmiştir. Endülüslü Hüseyin b. Muhammed b. Mübeşşir de ona talebelik yapanlar arasındadır. İsmâil b. Amr, hicrî 429 yılında vefat etmiştir.³⁷⁰

2.2.2.21. Hasan b. Muhammed b. İbrâhim (حسن بن محمد بن ابراهيم)

Hasan b. Muhammed'in tam adı, Ebü'l-Ali Hasan b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdâdî el-Mâlikî el-Mukrî'dir (438/1047). Kıraatler konusunda *er-Ravda fi'l-Kırââti'l-İhdâ Aşera* (الروضة في القراءات الإحدى عشرة) adlı eseri telif etmiştir. Mısır'a yerleşerek bu beldenin önde gelen kıraat otoritelerinden olmuş ve çok sayıda talebe yetiştirmiştir. *El-Kâfî* adlı eserin müellifi İbn Şüreyh, Endülüslü talebelerindedir. Hicrî 438 yılı Ramazan ayında vefat etmiştir.³⁷¹

³⁶⁸ İsmail b. Halef'in, Tarsûsî'nin talebesi olduğu bilgisi için bk. Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, 1: 492.

³⁶⁹ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 499-500. Ayrıca bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 728; Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, 1: 492.

³⁷⁰ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 219. Hakkında bilgi bulunan diğer kaynaklar Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 731-732; Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, 1: 493.

³⁷¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 755-756; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 313; Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, 1: 493.

2.2.2.22. Tâcü'l-Eimme (تاج الائمة)

Tâcü'l-Eimme Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Hâşim el-Mısrî'nin (öl. 445/1054) Mısırlı hocaları arasında Ömer b. Arrâk, Ebü't-Tayyib b. Ğalbûn ve Ebû Adiy bulunmaktadır.³⁷² Mısır'da uzun bir süre tedris faaliyetleri ile meşgul olmuştur.³⁷³ Hicrî 420 senesinde Endülüs'e giden Tâcü'l-Eimme'nin Endülüslü talebeleri arasında öne çıkan isimler Ebû Ömer et-Talemenkî ve Muhammed b. Şüreyh'tir.³⁷⁴ Ebû Amr b. Hizâ' el-Endelüsî de onun kurrâ arasındaki ihtilaflar konusunda tanıdığı en yetkin kişi olduğunu söylemiştir.³⁷⁵ Tâcü'l-Eimme, hicrî 445 yılı Şevval ayında vefat etmiştir.³⁷⁶

2.2.2.23. Abdülbâkî b. Fâris b. Ahmed (عبد الباقي بن فارس بن احمد)

Abdülbâkî b. Fâris'in tam adı, Abdülbâkî b. Fâris b. Ahmed b. el-Hasan el-Hımsî el-Mısrî'dir (öl. 450'ler/1058 sonrası). Abdülbâkî b. Fâris b. Ahmed kıraat rivayetlerini babası Fâris b. Ahmed'den arz yoluyla nakletmiştir. Verş kıraatini Ömer b. Arrâk ve Kuseym ez-Zahrâvî'den okumuştur. Onun Endülüslü coğrafyasına etkisi, Endülüslü talebesi Abdullah b. Sehl vasıtasıyla olmuştur. İbn Fâris, hicrî beşinci asrın ortalarında (450'lerde) vefat etmiştir.³⁷⁷

2.2.2.24. İbnü'n-Nefîs (ابن النفيس)

İbnü'n-Nefîs'in tam adı Ebü'l-Abbas Ahmed b. Saîd b. Ahmed b. Nefîs el-Mısrî (öl. 453/1061) şeklindedir.³⁷⁸ O, dönemindeki bazı üstadlar gibi kıraat alanında âlî isnada sahip ve birçok kıraat isnadının kendisinde toplandığı bir isimdir.³⁷⁹ Ayrıca onun hakkında kaydedilen "inteha ileyhi riâsetü'l-kurrâ"

³⁷² Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 771-772; İbnü'l-Cezerî, *Ĝâyetü'n-Nihâye*, 1: 115-116; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 493.

³⁷³ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 492.

³⁷⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 771-772; İbnü'l-Cezerî, *Ĝâyetü'n-Nihâye*, 1: 116. İbn Şüreyh'in talebesi olduğuna dair bilgi için ayrıca bk. Ahmet Madazlı, "İbn Şüreyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1999), 20: 383.

³⁷⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 771.

³⁷⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 772; İbnü'l-Cezerî, *Ĝâyetü'n-Nihâye*, 1: 116; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 493.

³⁷⁷ İbnü'l-Cezerî, *Ĝâyetü'n-Nihâye*, 1: 499; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 492.

³⁷⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 794; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 494.

³⁷⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 794; İbnü'l-Cezerî, *Ĝâyetü'n-Nihâye*, 1: 72; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 494.

ifadesi, İbnü'n-Nefis'in Mısır reisülkurrâsı arasında ayrı bir konuma sahip olduğunu göstermektedir.³⁸⁰ Mısır'ın meşhur kıraat üstadları Abdülmün'im b. Galbûn,³⁸¹ Ebû Tâhir el-Antâkî ve Ebû Adiy'³⁸² hocaları arasında yer alır. Ayrıca hocası İbn Galbûn'un kendisinin terbiye ve tâlimini üstlendiği de kaynaklarda zikredilmiştir.³⁸³

İbnü'n-Nefis'in Endülüs'lü talebeleri arasında Abdülvehhâb b. Muhammed el-Kurtubî ve Muhammed b. Şüreyh zikredilebilir. Ebû Amr ed-Dânî'nin de İbnü'n-Nefis'in talebesi olduğu söylenmiştir.³⁸⁴ Hicrî 453 yılı Recep ayında vefat ettiği söylenen³⁸⁵ İbnü'n-Nefis'in vefat tarihinin h. 445 senesi olduğu da kaydedilmiştir.³⁸⁶

2.2.2.25. Nasr b. Abdülazîz (نصر بن عبد العزيز)

Nasr b. Abdülazîz'in tam adı, Ebü'l-Hüseyn Nasr b. Abdülazîz b. Ahmed b. Nûh el-Fârisî eş-Şîrâzî'dir (öl. 461/1068-1069). Daha önce zikri geçen *er-Ravda* (الروضة) adlı eserin müellifi Hasan b. Muhammed b. İbrâhîm'in (öl. 438/1047) bu eserde yer alan tüm hocalarından istifade ettiği aktarılmıştır. Talebeleri arasında İbnü'l-Fahhâm gibi Mısırlı âlimlerin yanı sıra, Ebü'l-Kâsım Halef b. İbrâhîm b. Nehhâs gibi Endülüslüler de vardır. Mısırda uzun süre kalarak talebe okutan Ebü'l-Hasan Nasr b. Abdülazîz, h. 461 yılında vefat etmiştir.³⁸⁷

2.2.2.26. İbn Bellîme (ابن بليمة)

İbn Bellîme'nin tam adı, Ebû Ali Hasan b. Halef b. Abdullah b. Bellîme el-Kayrevânî el-Mukrî (öl. 514/1120) şeklindedir. Hicrî 427 veya 428'de doğduğu

³⁸⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 794.

³⁸¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 794; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 72; Süyûtî, *Hüsnu'l-Muhâdara*, 1: 494.

³⁸² Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 794; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 72.

³⁸³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 795.

³⁸⁴ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 72.

³⁸⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 795; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 72; Süyûtî, *Hüsnu'l-Muhâdara*, 1: 494.

³⁸⁶ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 72.

³⁸⁷ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 445-446.

nakledilen İbn Bellîme, bir süre İskenderiye’de yaşamıştır.³⁸⁸ O, kıraatlarla ilgilenerek bu alanda derin vukûfiyet elde etmiştir. İbn Bellîme’nin *Telhîsu’l-İbârât fi’l-Kirâât* (تلخيص العبارات بلطيف الإشارات في القراءات السبع) adlı eseri bu vukûfiyetin semeresidir.³⁸⁹ Kayrevan, Mısır ve Mekke’de kıraat alanında birçok hocadan istifade etmiştir.³⁹⁰ Kendisi de kıraat sahasında birçok talebe yetiştirmiştir.³⁹¹

İbn Bellîme’nin Endülüslü talebelerinden bazıları Muhammed b. Abdurrahman el-İşbîlî,³⁹² Yahya b. Sa’dûn el-Kurtubî³⁹³ ve İbn Azîme’dir.³⁹⁴ İbn Bellîme’nin hicrî 514 yılı Recep ayında İskenderiye’de vefat ettiğini³⁹⁵ söyleyen Zehebî kendisi kanalıyla âlî isnadlı bir kıraat rivayetine sahip olduğunu da kaydetmiştir.³⁹⁶

İbn Bellîme özelinde Mısır-Endülüs ilişkisi bağlamında değinilmesi gereken bir başka husus Kayrevan etkisidir. Çünkü o, Kayrevan’da yetişmiş olup hayatının yaklaşık elli yılını Mısır’da geçirmiştir. Bu da daha önce değinildiği gibi Mağrib>Mısır>Endülüs hattında kıraat birikiminin naklinde Kayrevan’a ayrı bir konum kazandırmıştır.³⁹⁷

2.2.2.27. İbnü’l-Fahhâm (ابن الفحاح)

İbnü’l-Fahhâm olarak tanınan Mısırlı kıraat üstadının tam adı, Ebü’l-Kâsım Abdurrahman b. Ebû Bekir Atîk b. Halef el-Kuraşî es-Sıkîllî el-Mukrî’dir (öl. 516/1123). Hicrî 422 veya 425 yılında Sicilya’da doğduğu nakledilen İbnü’l-Fahhâm, 438 yılında ilim tahsil etmek üzere Mısır’a gitmiş; tahsilini

³⁸⁸ Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâ*, 2: 902; İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-Nihâye*, 1: 288; Süyûtî, *Hüsni’l-Muhâdara*, 1: 494.

³⁸⁹ Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâ*, 2: 902; Süyûtî, *Hüsni’l-Muhâdara*, 1: 494. Eserin adını İbnü’l-Cezerî, *Telhîsu’l-İbârât Bilatîfi’l-İşârât* şeklinde nakletmiştir. Bu bilgi için bk. İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-Nihâye*, 1: 288.

³⁹⁰ Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâ*, 2: 902; İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-Nihâye*, 1: 288.

³⁹¹ Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâ*, 2: 902; Süyûtî, *Hüsni’l-Muhâdara*, 1: 494.

³⁹² Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâ*, 2: 902.

³⁹³ Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâ*, 2: 903; İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-Nihâye*, 1: 288.

³⁹⁴ Abdülhamit Birışık, “İbn Azîme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1999), 19: 342.

³⁹⁵ Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâ*, 2: 903; Süyûtî, *Hüsni’l-Muhâdara*, 1: 494-495; İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-Nihâye*, 1: 288.

³⁹⁶ Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâ*, 2: 903.

³⁹⁷ Veled Ebbâh, *Târihu’l-Kirâât*, 235.

tamamlamasının ardından Sicilya'ya dönmüştür. Sonrasında ise İskenderiye'ye yerleşerek burada kıraat alanında birçok talebe yetiştirmiştir.³⁹⁸ İbnü'l-Fahhâm'ın kıraat alanında telif ettiği eseri, *Et-Tecrîd fi's-Seb*'dir (التجريد لبغية المرید في القراءات (السبع)).³⁹⁹ İskenderiye'nin kıraat otoritelerinden sayılan İbnü'l-Fahhâm, âlî isnadları ile bunlar arasında da ayrı bir konuma sahiptir.⁴⁰⁰

İbnü'l-Fahhâm'ın Endülüs bölgesinden öne çıkan talebelerinden bazıları Yahya b. Sa'dûn el-Kurtubî,⁴⁰¹ İbn Azîme⁴⁰² ve Abdullah b. Halef el-Beyyâsî'dir.⁴⁰³ Ayrıca bir diğer talebesi Süleyman b. Abdülazîz el-Endelüsî ise meşrik ve mağribde kıraatları ondan daha iyi bilen birini görmediğini söylemiştir.⁴⁰⁴ Birçok kitaba sahip olan İbnü'l-Fahhâm'ın bunları Sicilya (Sıkille) işgal edilince kaybettiği belirtilmiştir.⁴⁰⁵ Hicrî 516 yılı Zilkade ayında vefat etmiştir.⁴⁰⁶

İbnü'l-Fahhâm'ın Kayrevan ile ilişkisi de daha önce bahsedilen Mısır > Endülüs > Mağrib bağlantısı açısından dikkat çekicidir. Ancak başvurulmuş temel kaynaklarda görüldüğü kadarıyla İbnü'l-Fahhâm'ın Kayrevan'la herhangi bir bağlantısından bahsedilmemektedir. Ne var ki günümüz araştırmacılarından Muhammed Muhtar Veled Ebbâh, kıraat tarihine dair yazdığı araştırmasında İbnü'l-Fahhâm'ı bu coğrafyanın kıraat öncüleri arasında zikretmiştir.⁴⁰⁷ Bunun bölgedeki doğal ilim alışverişi/hoca-talebe bağı ve etkileşim açısından tahmini bir bilgi olduğunu söylemek mümkündür. Ancak İbnü'l-Fahhâm üzerine yapılacak

³⁹⁸ Muhammed Eroğlu, "İbnü'l-Fahhâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayımları, 2000), 21: 37-38.

³⁹⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 909. Eserin adı Süyûtî'nin eserinde *et-Tecrîd fi'l-Kırâât* şeklinde geçmektedir. Bu bilgi için bk. Süyûtî, *Hüsnu'l-Muhâdara*, 1: 495.

⁴⁰⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 910; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 523; Süyûtî, *Hüsnu'l-Muhâdara*, 1: 495.

⁴⁰¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 910; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 523.

⁴⁰² Birışık, "İbn Azîme", 342.

⁴⁰³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 987; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 583.

⁴⁰⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 910; Süyûtî, *Hüsnu'l-Muhâdara*, 1: 495.

⁴⁰⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 911; Eroğlu, "İbnü'l-Fahhâm", 38.

⁴⁰⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 910; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 524; Süyûtî, *Hüsnu'l-Muhâdara*, 1: 495. Eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Eroğlu, "İbnü'l-Fahhâm", 37-38. Mezkûr maddede, İbn Fahhâm'ın 654 yılına kadar Mısır'da kaldığı bilgisi yer almıştır. Oysa bu tarih kendisinin vefatından çok sonraya tekâbülmektedir.

⁴⁰⁷ Bu bilgi için bk. Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâât*, 233.

daha detaylı çalışmalar ve incelenecek farklı kaynaklar meseleyi açıklığa kavuşturacaktır.

2.2.2.28. Şâtıbî (الشاطبي)

Meşhur kıraat âlimi Şâtıbî'nin tam ismi Ebû Muhammed (Ebû'l-Kâsım) Kâsım b. Fîrruh b. Halef b. Ahmed eş-Şâtıbî er-Ruaynî (öl. 590/1194) şeklinde kaydedilmiştir.⁴⁰⁸ Şâtıbî, h. 538 yılında Endülüs'ün doğusunda bulunan Şâtibe şehrinde dünyaya gelmiştir. Kur'an-ı Kerîm'i ezberledikten sonra kıraat-i aşereyi okumuş, bir süre hatiplik vazifesi yürütmesinin ardından Belensiye'ye giderek İbn Hüzeyl'e (öl. 564/1168-1169),⁴⁰⁹ Ebû Amr ed-Dânî'nin *et-Teyşîr* adlı eserini ve diğer kıraatleri arz etmiştir. O, burada İbn Hüzeyl dışında da birçok isimden istifade etmiştir. Şâtıbî h. 572 yılında hacetmek üzere Endülüs'ten ayrılmış, hac görevini yerine getirdikten sonra Kahire'ye yerleşmiş ve vefatına kadar burada yaşamıştır. İkametinin ilk yıllarında Amr b. Âs Camii'nde sonrasında ise Fâzılıyye medresesinde kıraat, nahiv ve hadis dersleri okutmuştur. Endülüs'te yazmaya başladığı meşhur kasidesi *Hirzü'l-Emânî*'yi (جزز الأمانى ووجه التهاني في (القراءات السبع) burada tamamlamış, diğer eserlerini de burada telif etmiştir. Bu kaside, esere ilk şerhi yazan Alemüddîn es-Sehâvî ve eserini Endülüs'ün çeşitli bölgelerine götürerek okutan Ebû Bekir Muhammed b. Vaddâh gibi öğrencileri vesilesiyle İslâm coğrafyasında farklı bölgelerde yayılmıştır. Bu faaliyetler sonucunda *Hirzü'l-Emânî*, kıraat alanının en meşhur kaynakları arasına girmiştir. Bu eser, Endülüslü kıraat âlimi Ebû Amr ed-Dânî'nin yedi kıraat üzerine yazdığı *et-Teyşîr fi'l-Kirâ'âti's-Seb'* adlı telifinin nazma çevrilmiş halidir. Şâtıbî'nin eserleri incelendiğinde bunların üçünün Dânî'nin kıraat ilminin resmü'l-mushaf, ayet ve sûrelerin adedi ('addi âyi'l-Kur'ân) gibi çeşitli alanlarında yazdığı

⁴⁰⁸ Abdurrahman Çetin, "Şâtıbî, Kâsım b. Fîrruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2010), 38: 376.

⁴⁰⁹ Dânî'nin talebesi Süleyman b. Necâh'ın öğrencisi ve üvey oğlu olup; bu ekolün temsilcilerindendir. Şâtıbî kendisinden Nâfi'in Verş rivayetini Hz. Peygambere kadar giden bir senedle tahkik usulü üzere almıştır. Bu bilgi için bk. Hamîtü, *Kirâetü'l-İmâm Nâfi'*, 2: 108-109.

eserlerin nazmedilmiş halleri olduğu görülür.⁴¹⁰ Bu da Endülüs coğrafyası ile Mısır arasında tek taraflı bir etki olmadığını teyit etmektedir.

Şâtıbî'nin Endülüslü talebeleri arasında yer alan Muhammed b. Ömer el-Kurtubî (öl. 631/1233-1234), Şâtıbî'nin eş-Şâtıbiyyetü's-Suğrâ olarak da bilinen *Kasîdetü'r-Râ'iyye* adlı eserini kendisinden tam olarak işittiği bilinen iki talebesinden biridir. Şâtıbî'nin vefatından sonra Fâziliyye Medresesi'ndeki derslerini Muhammed b. Ömer el-Kurtubî devam ettirmiştir.⁴¹¹

Şâtıbî'nin, *Kasîdetü'r-Râ'iyye*'yi kendisinden tam olarak işitmiş diğer talebesi de yine Endülüs coğrafyasından Ali b. Muhammed b. Mûsâ et-Tücîbî'dir (öl. 626/1228-1229). Alemüddîn es-Sehâvî gibi et-Tücîbî de Dimaşk'a yerleşerek orada kıraat dersleri okutmuştur.⁴¹² Şâtıbî'nin önde gelen öğrencilerinden oluşu ve eserlerini ondan bizzat dinlemiş olduğu göz önünde bulundurulduğunda doğu İslâm coğrafyasında Şâtıbî'nin kasidelerinin şöhret bulmasında Alemüddîn es-Sehâvî ile birlikte onun da pay sahibi olduğu söylenebilir. Böylece, talebelerinin eserlerini tedris etmesiyle Şâtıbî, doğu İslâm coğrafyasının kendisinden istifade ettiği Endülüs âlimlerinden sayılmıştır.⁴¹³ Buradan hareketle coğrafyalar arası etkileşimin sadece yakın mesafelerle sınırlı kalmadığı; çeşitli vesilelerle batı ve doğu İslâm coğrafyalarının birbirleri ile sağlam bir alışveriş/etkileşime sahip olduğu söylenebilir.

İlmî faaliyetlerini Mısır'da yürütmesiyle dolaylı olarak bu coğrafyanın da İslâm coğrafyasına katkıda bulunan isimleri arasında yer almıştır. Netice itibariyle onun aynı zamanda Mısır âlimleri arasında sayılmasına engel bir durum yoktur. Çünkü o yukarıda da zikredildiği üzere kıraat ilmine dair temel eserler dendiğinde akla gelen “ilk” ve “en önemli” teliflerden biri olan *Hürzü'l-Emânî* (Şâtıbiyye) adlı eserini Mısır'da tamamlamıştır. Onun, hayatını Endülüs-Mısır ekseninde geçirmiş

⁴¹⁰ Çetin, “Şâtıbî, Kâsım b. Fîrruh”, 376. Hakkında bilgi için ayrıca bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 3: 1110-1115; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 13: 81; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 30-34; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 496-497; Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kirâât*, 283; Hamîtü, *Kirâetü'l-İmâm Nâfi'*, 2: 103-105.

⁴¹¹ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 292.

⁴¹² İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 799.

⁴¹³ Beşîrî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 185. Şâtıbiyye ve bu kaynağa dair yazılmış şerhler, ekler vb. için bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 2: 540-543. Eserin metodu, eser üzerine tasnif edilmiş tâli eserler, eserin şerhleri aracılığıyla doğu İslâm coğrafyasına etkisi hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kirâât*, 345-387.

olması, bu iki coğrafya arası alışverişi net bir şekilde ortaya koyan dikkat çekici örneklerdendir. Nitekim Şâtıbî'nin hocaları incelendiğinde çoğunun doğu Endülüs coğrafyasından olduğu görülür.⁴¹⁴

2.2.2.29. Alemüddîn es-Sehâvî (علم الدين السخاوي)

Alemüddîn es-Sehâvî'nin adı, Ebü'l-Hasan Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdüssamed es-Sehâvî'dir (öl. 643/1245). Hicrî 558 veya 559 yılında Mısır'ın Sehâ beldesinde dünyaya gelmiştir. 572'de İskenderiye'ye geçmiş ardından da bu tarihlerde Mısır'da bulunan Kâsım b. Firrûh eş-Şâtıbî'den kıraat okumuş ve uzun süre kendisinin talebeliğini yapmıştır. Şâtıbî'nin meşhur kasidesi *Hirzü'l-Emânî*'yi bizzat kendisinden okumuştur. Sonrasında ise Dımaşk'a giderek buraya yerleşmiştir. Dımaşk Camii ve Türbetü's-Sâlihiyye'de kırk yılı aşkın bir süre talebe yetiştirmiştir. Ele alınan çalışma açısından dikkat çeken husûsiyeti -diğer isimlere göre biraz daha muahhar olmasına rağmen- hem Endülüslü hem de Mısırlı bir kıraat âlimi olarak değerlendirilebilecek olan Şâtıbî'nin talebesi olması ve Şâtıbî'nin meşhur kasidesine yazılmış ilk şerhin kendisine ait olmasıdır. Nitekim *Şâtıbiyye*, Alemüddin es-Sehâvî'nin bu şerhi sayesinde, uzak beldelerdeki şöhretini elde edebilmiştir.⁴¹⁵ Dolayısıyla o, Mısırlı bir kıraat âlimi olarak Endülüs'te telifine başlanmış, Mısır'da tamamlanmış olan *Şâtıbiyye* adlı meşhur eserin şöhrete kavuşmasında katkı sunmuştur. Hocası Şâtıbî ile olan bu bağı sebebiyle o, Mısır>Endülüs bağlantısı açısından önemli bir isimdir.

2.2.2.30. Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Ca'fer b. Ahmed el-Ğâfikî

(ابو القاسم احمد بن جعفر بن احمد الغافقي)

Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Ca'fer b. Ahmed b. İdrîs el-Ğâfikî (öl. 569/1174), hicrî 500 yılında doğmuştur. Safrâvî (öl. 636/1238) kendisinden kıraat alanında okumuş Mısırlı talebelerindendir. Hicrî 569 yılında İskenderiye'de vefat

⁴¹⁴ Şâtıbî'nin hocaları hakkında detaylı bilgi için bk. Hamîtu, 2: 105-114.

⁴¹⁵ Altıkulaç, "Sehâvî, Alemüddin", 311. Hakkında bilgi için ayrıca bk. İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-Mukriîn*, 177-178; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 789-792; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 412-413.

etmiştir.⁴¹⁶ Aslen Endülüslü olup Mısırlı âlimlere hocalık etmiş olması, çalışma açısından dikkat çekicidir.

2.2.3. Mısır'dan Kıraatin İntikali Noktasında Öne Çıkan Endülüslü Âlimler

İlk kısımda Mısırlı üstadlar ve onların Endülüslü talebeleri üzerinden ele alınan mesele burada ise yukarıda zikredilenlere tekrar değinmeksizin Endülüs'te üstad olanların yani Endülüs ilmî muhitlerinde otorite kabul edilenlerin Mısır ile irtibatı üzerinden ele alınacaktır. Yani ilk kısımda Mısırlı bazı üstadların Endülüs'e etkisi ele alınmışken, burada Endülüslü bazı üstadların Mısır'la ilgisi üzerinde durulacaktır.

2.2.3.1. Muhammed b. Abdullah (محمد بن عبد الله)

Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah (öl. 3. asrın ilk yarısı [?]), aslen Kurtubalıdır. O, doğuya seyahat ederek imam Verş'e kıraat okumuştur. Hatta Muhammed b. Abdullah, görebildiğimiz kadarıyla Verş'e talebe olarak kaynaklara girmiş tek Endülüslü kıraat öğrencisidir. Aynı zamanda o, Halife Hakem b. Hişam'ın (hilafeti: 796-822) çocuklarının eğitimi ile vazifelendirilmiştir.⁴¹⁷

2.2.3.2. Muhammed b. Vaddâh (محمد بن وضاح)

Muhammed b. Vaddâh'ın tam adı, Ebû Abdullah Muhammed b. Vaddâh b. Bezî' el-Kurtubî'dir (öl. 287/900). İbn Vaddâh hicrî 199'da Kurtuba'da dünyaya gelmiş ve Endülüs'te birçok hocadan faydalandıktan sonra doğu İslâm coğrafyasına iki kez seyahatte bulunmuştur. Bu seyahatlerinde birçok âlimden istifade etmiştir. Mısır, ilim elde etmek için uğradığı merkezlerden biri olmuştur. Burada, Nâfi' kıraatinin Verş rivayetini bizzat Verş'in talebesi olan Abdüssamed b. Abdurrahman'dan öğrenmiş ve bu kıraatin Endülüs'te yayılmasına öncülük

⁴¹⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 3: 1063; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 54; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 496. Doğum ve ölüm tarihleri Süyûtî'nin eserinde 555-665 şeklinde zikredilmiştir.

⁴¹⁷ İbnü'l-Farâdî, *Târîh*, 2: 11; Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, 1: 151.

etmiştir. ⁴¹⁸ Nitekim çeşitli kaynaklarda Ebû Amr ed-Dânî'den nakille, kendisinden önce Endülüs'te Nâfi'in Gâzî b. Kays rivayetine itimad edildiği; onun burada Verş rivayetine şöhret kazandırdığı kaydedilmiştir. ⁴¹⁹

Ayrıca İbn Vaddâh, Endülüs'te hadis öğretimini başlatarak burayı bir hadis merkezi yapmasıyla da şöhret bulmuştur. Hicrî 287 yılında Kurtuba'da vefat etmiştir. ⁴²⁰ Onun azat edilmiş bir köle olduğu halde hem kıraat hem de hadis sahasında böyle büyük bir şöhrete sahip olabilmesi, Endülüs toplumunda ilme verilen kıymeti ve kökeni ne olursa olsun ilmin kişiyi getirdiği mevki gösterir mahiyettedir. ⁴²¹

2.2.3.3. İbrâhim b. Muhammed b. Bâzî (إبراهيم بن محمد بن بازي)

İbrâhim b. Muhammed'in tam adı, İbn Kazzâz Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed b. Bâzî el-Endelüsî'dir (öl. 294/906-907). ⁴²² İbrâhim b. Muhammed, Verş'in talebesi Abdüssamed b. Abdurrahmân'a talebelik ederek, onun Nâfi' ve Hamza kıraatlerine dair telif ettiği eserini bizzat kendisinden dinlemiştir. İbrâhim b. Muhammed, Endülüs'te murâbit olarak görev yapmış; dönüşte hicrî 294 yılında Tuleytula'da vefat etmiştir. Esbeğ b. Mâlik (öl. 304/916-917) ⁴²³ onun Endülüslü talebelerindendir. ⁴²⁴

2.2.3.4. İbn Hayrûn el-Endelüsî (ابن خيرون الاندلسي)

İbn Hayrûn'un isim, neseb ve nisbesi Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Hayrûn el-Me'âfirî el-Mağribî (öl. Şaban 306/919) şeklindedir. İbn Hayrûn el-Endelüsî, Mısırlı meşhur kıraat hocaları Nehhâs, İbn Seyf ve Enmâtî gibi

⁴¹⁸ M. Yaşar Kandemir, "İbn Vaddâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1999), 20: 435.

⁴¹⁹ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 361; Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kirâât*, 249; Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kirâât*, 308.

⁴²⁰ Kandemir, "İbn Vaddâh", 435.

⁴²¹ Muhammed b. Vaddâh hakkında bilgi için ayrıca bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 2: 25-27.

⁴²² İbare, İbn Faradî'nin eserinde 'Bâz' şeklinde yer almıştır. Karşılaştırmak için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 29; İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 131.

⁴²³ Hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 131-132; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 225.

⁴²⁴ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 29.

üstadlardan faydalanmıştır. Ayrıca o, Verş kıraatinde üstad olup Kayrevan'da bu kıraati okutmuştur.⁴²⁵

İbn Hayrûn el-Endelüsî, Mekî b. Ebû Tâlib ile birlikte Tunus bölgesinde Zîrîler döneminin önde gelen âlimlerinden biri olarak zikredilmektedir.⁴²⁶ Bazı kaynaklarda kendisinden önce Afrika'da Hamza kıraati yaygın olup sadece havas Nâfi kıraati okuyorken; onunla bu kıraatin şöhret bulup halk arasında yayıldığı kaydedilmiştir.⁴²⁷

Nâfi' kıraatinin Mağrib coğrafyasına girişini çok detaylı bir şekilde ele alan araştırmacı Abdülhâdî Hamîtû ise Afrika'da Nâfi' kıraatinin yayılmasının bu kadar geç bir döneme kalmadığını; coğrafyanın meşhur Mâlikî fakîhi Sahnun'un (öl. 240/854)⁴²⁸ kendi döneminde Mâlikî mezhebini coğrafyada resmîleştirdiği gibi; teşvikleriyle Nâfi' kıraatini de yaygınlaştırdığını iddia etmiştir.⁴²⁹ Araştırmaya göre bu kıraati bizzat İmam Nâfi'e arz ederek tam manasıyla Afrika'ya taşımış iki kişiden biri Vakkâr olarak bilinen Ebû Yahyâ Zekeriyya b. Yahyâ'dır. Bu kişinin aslen Mısırlı oluşu ele alınan çalışma açısından önem arz etmektedir. Vakkâr'ın en önde gelen talebelerinden biri Muhammed b. Bergûs Kayrevan Camii'nde kıraat okuturken dönemin kadısı ve aynı zamanda Sahnun'un da talebesi olan Ebû'l-Abbas Abdullah b. Tâlib kendisine sadece Nâfi' kıraatini okutmasını emretmiştir. Bu bilgilerden hareketle Hamîtû, Muhammed b. Hayrûn'un Afrika'ya girdiği dönemin, coğrafyada Nâfi' kıraatinin resmîyet kazandığı bu devre denk geldiğini zikrederek; onun 'Afrika'ya Nâfi' kıraatini

⁴²⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 561; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 288-289; Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâât*, 189.

⁴²⁶ İsmail Yiğit, "Tunus, Kültür ve Medeniyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2012), 41: 395.

⁴²⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 561; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 289; Tayyar Altıkulaç, "Hamza b. Habîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1997), 15: 512. İbnü'l-Faradî'nin eserinde ise bu kişinin İbn Hayrûn'un oğlu Muhammed b. Muhammed b. Hayrûn olduğu bilgisi mevcuttur. Bu bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 2: 144-145.

⁴²⁸ Hakkında bilgi için bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, "Sahnûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2008), 35: 534-538.

⁴²⁹ Ali Hakan Çavuşoğlu da şu cümlelerle bu durumu teyit edici bir tespitte bulunmuştur: "Sahnûn'dan önce Medine'ye giderek Mâlik ile görüşen otuza yakın İfrikiyeli âlim, Mâlik'in temsil ettiği Medine hadis ve fıkıh birikiminin Kuzey Afrika'ya taşınmasında rol oynamış olmakla birlikte, gerek Tunus gerekse Kayrevan şehirlerinde Mâlik ve halkasının fikhî görüş ve fetvalarını esas alan güçlü bir fıkıh anlayışı ve düzenli bir eğitim geleneği oluşmuş değildi. Çoğu Sahnûn'un hocası olan bu âlimler arasında fikhî görüş ve fetvalarıyla öne çıkanların ya da fıkıh eğitimi verenlerin sayısı sınırlıydı." Bk. Çavuşoğlu, "Sahnûn", 536.

sokan kişi' olarak şöhret bulmasını zaman içinde kendisinden ilim almak için çok çeşitli beldelerden bölgeye rihleler yapılan bir âlim olarak meşhur olmasına bağlamıştır.⁴³⁰

İbn Hayrûn, ele alınan Mısır > Endülüs bağı açısından son derece önemli bir isimdir. Zira onun, Endülüs asıllı, tahsil ve istifâde süreci açısından Mısırlı ve vatan edindiği/ikamet ettiği coğrafya açısından da Afrikalı oluşu bu üç bölgenin birbiri ile irtibatını ve etkileşimini göstermektedir. Kaynaklarda hayatının Endülüs'te geçirdiği kısmı ve buradaki eğitimine dair bilgi bulunmamakta, daha ziyade tedris faaliyetini yürüttüğü dönem hakkında tafsilat yer almaktadır. Bu da kuvvetle muhtemel Endülüslü ilim talebelerinin tahsil sürecini benzer şekilde geçirmeleri veya tedris faaliyetinin daha fazla önem arzemesi/kayda değer olması ile açıklanabilir.

Kaynaklarda İbn Hayrûn'un, Sûse şehrinde 306 yılı Şaban ayında vefat ettiği söylenmiştir.⁴³¹ Öte yandan bu dönemle ilgili İbn Haldun'un kaydettiği bir noktaya da temas edilmelidir. Buna göre, Hıristiyanların Endülüs'ün doğusuna hâkim olmasıyla buradan Afrika'ya geçen ve Tunus'a yerleşen Endülüslü üstadlar bölgenin ilim ve eğitim metoduna şekil vermişlerdir.⁴³² Bunlar arasında da kıraat üstadlarının ayrı bir konumu vardır.

Burada Muhammed b. Hayrûn'un oğlu Muhammed b. Muhammed b. Hayrûn'u (öl. 301/914) da kıraat alanının temayüz etmiş âlimleri arasında zikretmek yerinde olacaktır. İbn Faradî'ye göre Afrika topraklarında Nâfi' kıraatinin yayılmasına sebep olan Muhammed b. Hayrûn değil; kendisinin oğludur. O da Mısır'da Antâkî'ye ve Verş'in talebesi olarak zikredilmiş Ebû Ya'kup el-Ezrak'ın oğlu İsmâil'e talebelik etmiştir. Bir süre Kayrevan'da yaşamış; sonrasında ise Endülüs'e intikal etmiştir. Burada çok sayıda insan kendisine talebelik etmiştir. Daha sonra ise vefatına kadar ikamet edeceği Kayrevan'a dönmüştür.⁴³³ Kendisi de babası gibi aslen Endülüslü olup; Mısırlı

⁴³⁰ Hamâtû, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 1: 135-142.

⁴³¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 561; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 289.

⁴³² İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, 2: 791.

⁴³³ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 2: 144-145. Hakkında detaylı bilgi ve eserleri için bk. Muhammed Mahfûz, *Terâcimü'l-Müellifîne't-Tûnusiyîn* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'-İslâmî, 1982), 2: 264-266.

hocalardan kıraat tahsil etmiş ve Kuzey Afrika’da bu sahada oldukça önemli bir vazife icra etmiştir.

2.2.3.5 Muhammed b. Süleyman el-Ensârî (محمد بن سليمان الانصاري)

Hırakî lakabıyla tanınan⁴³⁴ Ebû Abdullah’ın isim ve neseb bilgisi Muhammed b. Süleymân el-Ensârî el-Endelüsî (öl. 326/938) şeklindedir. Hırakî, kıraat ilmini İsmâil b. İshak kanalıyla İmam Nâfi’in râvisi Kâlûn’dan rivayet etmiştir. Endülüslü birçok talebesi bulunan kıraat üstadı İbn Galbûn ve Ali b. Muhammed b. İshak kendisinden kıraat rivayetinde bulunan Mısırlı talebeleridir.⁴³⁵ Hicrî 326 yılında vefat etmiştir.⁴³⁶ Endülüslü olup Mısırlı üstaplara hocalık yapan Hırakî, bu konumuyla Endülüs-Mısır arası ilmî etkileşimin karşılıklı olduğunu ispat eder mahiyettedir.

2.2.3.6. Ubeydullah b. Ömer b. Ahmed (عبيد الله بن عمر بن احمد)

Ubeydullah b. Ömer’in ismi kaynaklarda, Ebü’l-Kâsım Ubeydullah b. Ömer b. Ahmed b. Muhammed b. Ca’fer el-Kaysî eş-Şâfiî (öl. 360/971) şeklinde kaydedilmiştir. Ebü’l-Kâsım Ubeydullah, hicrî 295 yılında Bağdat’ta doğmuş ve birçok ilim merkezini dolaşarak birçok hocadan istifade etmiştir. Kıraat alanında istifade ettiği meşhur hocaları İbn Mücâhid ve İbn Şenebûz’dur. Rihle yaparak ilim elde ettiği merkezlerden biri de Mısır’dır. Hicrî 347 yılı Muharrem ayında Endülüs’e gelen Ebü’l-Kâsım, İslâmî ilimlerin birçoğunda olduğu gibi kıraat ilminde de otoritedir. Daha önce ulemâya verdiği destek sebebiyle kendisinden bahsedilen II. Hakem ona da büyük ikram ve ihsanda bulunmuştur. O, vefatına kadar emîrin isteğiyle eser telif etmeye devam etmiştir. Fıkıh, ferâiz, kıraat gibi birçok alanda eserleri mevcuttur. Hicrî 360 yılında Kurtuba’da vefat etmiştir.⁴³⁷

⁴³⁴ Bu ibare İbn Faradî’nin eserinde ‘Cürfi’ şeklinde zikredilmiştir. Karşılaştırmak için bk. İbnü’l-Faradî, *Târîh*, 2: 62-63; İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-Nihâye*, 2: 202.

⁴³⁵ İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-Nihâye*, 2: 202.

⁴³⁶ İbnü’l-Faradî, *Târîh*, 2: 63.

⁴³⁷ İbnü’l-Faradî, *Târîh*, 1: 340-341.

2.2.3.7. Abdülkebîr b. Muhammed (عبد الكبير بن محمد)

Künyesi, ismi, nesebi ve nisbesi Ebû Muhammed Abdülkebîr b. Muhammed b. Ğufeyr⁴³⁸ b. Abdülkebîr b. Abdüla‘lâ b. Safvân b. Saîd el-Hakemî el-Cezerî el-Endelüsî'dir (öl. 360/970-971). Ebû Muhammed Abdülkebîr b. Muhammed'in, kıraat alanında istifade ettiği Mısırlı hocaları Üdfüvî, Ebû Ğânîm Muzaffer b. Ahmed (öl. 333/944), Ebû Ca'fer en-Nehhâs, İbn Eşte (öl. 360/971) gibi Mısır kurrâsının önde gelenleridir. Hicrî 360 yılında vefat edinceye dek Kurtuba'da Zehrâ Camii'nde talebe yetiştirmiştir.⁴³⁹

2.2.3.8. Yahyâ b. Mücâhid b. Avâne (يحيى بن مجاهد بن عوانة)

Yahyâ b. Mücâhid'in tam adı, Ebû Bekir Yahyâ b. Mücâhid b. Avâne el-Fezârî'dir (öl. 366/977). Kurtubalı olan Ebû Bekir Yahyâ b. Mücâhid, özellikle Kur'an kıraati ve tefsir sahaslarında öne çıkmış bir isim olarak Mısır'da birçok hocadan istifade etmiş ve hicrî 366 yılında vefat etmiştir.⁴⁴⁰ Onun kıraat birikimi hakkında doğrudan bilgilerimiz sınırlı olmakla birlikte, kaynaklarda kıraat sahasında öne çıktığının belirtilmesi ve Mısır ve Endülüs'te bulunması en azından dolaylı bir katkıya işaret etmektedir.

2.2.3.9. Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed (محمد بن حسين بن محمد)

Ebû Abdullah Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. İbrâhim b. Nu'mân (öl. 368/978), aslen Kayrevanlıdır. Onun, Mısır'da kendisinden istifade ettiği hocaları İbn Bûdhün ve Ebû Ahmed es-Sâmirî gibi isimlerdir.⁴⁴¹ Üdfüvî de Mısırlı hocaları arasında zikredilmiş olup; Endülüs kıraat öncülerinden Ebû Ömer et-Talemenkî talebesidir.⁴⁴²

Endülüs'e 360 yılından sonra gelmiş ve ilim elde etmek isteyenlere ders okutmuştur. Ebû Abdullah Muhammed b. Hüseyin'in Endülüs'e geldiğinde yanında İbn Mücâhid'in eserinden başka bir kitap bulunmadığı belirtilmiştir.

⁴³⁸ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 559'da bu şekilde yer alan ibare, İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 386'da 'Afr şeklinde geçmektedir.

⁴³⁹ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 559.

⁴⁴⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 2: 238.

⁴⁴¹ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 2: 148.

⁴⁴² İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 179.

Onun hicrî 368 yılında vefat ettiği söylenmiştir.⁴⁴³ Ancak kaynaklarda hakkında yer alan tarihî verilerde ufak ihtilaflar söz konusu olup Endülüs'e geliş tarihinin 357 yılı olduğu ve vefat yılının 378 yılı olduğu da kaydedilmiştir.⁴⁴⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Hüseyin'in, aslen Kayrevanlı olup, Mısır'da ilim tahsil ederek Endülüs'e gelip talebe yetiştirmesi, bölgeler arası etkileşimi teyit eden önemli örneklerdendir.

2.2.3.10. Hakem b. Muhammed b. Hişam (حكيم بن محمد بن هشام)

Ebü'l-Kâsım Hakem b. Muhammed b. Hişâm el-Kuraşî (öl. 370/980), aslen Kayrevanlı olup kıraat eğitimini burada Muhammed b. Hayrûn'un talebesi Hevvârî'den almıştır. O, on yedi yaşında ilim tahsili için yolculuğa çıkarak Mısır'da birçok üstaddan okumuştur. Sonrasında ise haccederek Irak'a gelmiş, burada da çeşitli hocalardan kıraat dersleri almıştır. II. Hakem'in emirliği döneminde Endülüs'e gelmiş ve emîrden büyük ikram ve ihsan görmüştür. Ancak bir süre sonra o, memleketi Kayrevan'a dönmek üzere emirden müsaade istemiş; Kayrevan'da sünnet-bid'at konusundaki fikirleri sebebiyle sıkıntılara maruz kalınca ikinci kez Endülüs'e geçmek zorunda kalmıştır. Ebü'l-Kâsım Hakem b. Muhammed'e burada II. Hakem tarafından vefat edinceye dek maaş bağlanmıştır. O, hicrî 370 senesinde seksen iki yaşında iken vefat etmiştir. İbn Faradî, onun Kur'ân-ı Kerim'i hem okuyup hem okuttuğunu nakletmiştir.⁴⁴⁵

2.2.3.11. Ali b. Mûsâ b. Ziyâd (علي بن موسى بن زياد)

Ebü'l-Hasan Ali b. Mûsâ b. Ziyâd el-Lahmî (öl. 370 sonrası), aynı zamanda İbn Şezûnî olarak da şöhret kazanmıştır. Kurtubalı olan İbn Şezûnî, eğitim hayatına Endülüs'te başlayıp buradaki öğrenimini tamamladıktan sonra doğu İslâm coğrafyasına ilim elde etmek için yolculuğa çıkmıştır. Onun, Mısır'da kendisinden istifade ettiği meşhur hocası Ebü't-Tayyib b. Ğalbûn'dur. İbn Ğalbûn

⁴⁴³ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 2: 149.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *Ĝâyetü'n-Nihâye*, 2: 179.

⁴⁴⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 178.

dışında Mısır'da başka hocalardan da istifade ettiği söylenebilecek Ali b. Mûsâ, h. 370 yılı sonrasında burada vefat etmiştir.⁴⁴⁶

2.2.3.12. Antâkî (الأنطاكي)

Antakya'da dünyaya gelen ve bu yüzden Antâkî nisbesiyle tanınan Ebü'l-Hasan Alî b. Muhammed b. İsmâîl el-Antâkî et-Temîmî (öl. 377/987), hicrî 299 yılında doğmuştur. Hicrî 338 yılında annesiyle hac yolculuğuna çıkmış, ancak dönüşte Antakya'ya dönmekten vazgeçerek Kahire'ye gitmiştir. Kahire'de kısa bir süre kalmayıp buraya yerleşen Antâkî uzun bir süre burada kıraat okutmuştur. Antâkî, Endülüs Emevî halifesi (halifeliği: h. 350 -366/ m. 961-976) Müstansır Billah'ın (Hakem II) (öl. 366/976) ricası üzerine 352 yılında Endülüs'e giderek Kurtuba'ya yerleşmiş ve vefatına kadar burada kıraat okutmuştur. Endülüslü ünlü tarihçi İbnü'l-Faradî (öl. 403/1013), kıraat konusunda onun talebesi olmuştur. Antâkî'nin önde gelen bir diğer öğrencisi olan Ubeydullah b. Seleme b. Hazm (öl. 405/1014-1015), Ebû Amr ed-Dânî'nin hocasıdır.⁴⁴⁷ Ebû Amr ed-Dânî'nin hocalarından olan bir diğer talebesi Muhammed b. Yûsuf en-Neccâr'dır.⁴⁴⁸ İbnü'l-Cezerî, Antâkî'nin Mısır'a girdiğinde ünlü kıraat âlimi Nehhâs'ın hayatta bulunan talebelerinden ders okumasının muhtemel olduğunu zikretmiştir.⁴⁴⁹

Ayrıca Antâkî, Endülüs'e yerleşmeden önce on üç yıl kadar uzun bir zaman Mısır'da bulunması ile iki coğrafya arasındaki etkileşimde büyük rol oynamıştır. Ebû Ömer et-Talemenki'nin kendisine doğu seyahati esnasında okumuş olması bu etkileşimi ortaya koyan bir diğer örnektir.⁴⁵⁰ Özellikle Endülüs kıraat önderlerinden Dâni'nin kaynakları arasında olması bu rolünü daha da önemli hale getirmektedir.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 409-410.

⁴⁴⁷ Emin Işık, "Antâkî, Ali b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1991), 3: 227. Hayatı hakkında bilgi bulunan diğer eserler İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 411-412; Zehebî, *Ma'rîfetü'l-Kurrâ*, 2: 656; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 784-785; Makkarî, *Nefh*, 3: 144; Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kırâât*, 309.

⁴⁴⁸ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 785. Bu eserde Neccâr olarak yer alan nisbe, farklı kaynaklarda en-Neccâd şeklinde yer almıştır. Bu bilgi için bk. Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâât*, 249.

⁴⁴⁹ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 785.

⁴⁵⁰ Beşîrî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri'l-Hilâfe*, 185.

Antâkî, kıraat tarihine dair telif edilmiş eserlerde de Endülüs kıraatinde Gâzî b. Kays ve Muhammed b. Vaddâh gibi meşhur kıraat öncülerinin hemen ardından üçüncü önemli kıraat âlimi olarak zikredilmiştir.⁴⁵¹ Antâkî'nin, Mısır < Endülüs etkileşimi noktasında önemli bir isim haline gelmesinde haricî bazı unsurların da katkısından bahsedilmesi gerekmektedir. Çünkü Endülüs Emevî hilafeti hâkimiyetinde -beylikler devri de dâhil olmak üzere- ulemâya büyük ilgi gösterilmesi ve ilmî gelişimin sürekli desteklenmesi, bazı âlimlerin çalışmalarının seyrinin farklı olmasına sebep olmuştur. Bu anlamda Halife Müstansır Billâh II. Hakem'in, Antâkî'yi Mısır'dan davet etmesi hem kendi idarî döneminde hem de sonrasında ilim talebelerinin kıraat alanında ondan istifadesi için zemin hazırlamıştır.⁴⁵² Halife, sadece ilim adamlarını memleketine davetle kalmayıp, dersleri esnasında kendilerini ziyaret ederek ilim meclislerinin ve talebelerinin durumunu da müşahede etmiştir. Bu ziyaretlerinden birini de dersi esnasında Antâkî'nin ilim meclisine gerçekleştirmiş; Antâkî de hükümdar huzurunda Kur'an kıraat etmek için bazı talebelerini vazifelendirmiştir. Bu talebelerden birinin tarihçi İbn Hayyân'ın babası Halef b. Hüseyin İbn Mervân (öl. 427/1036) olduğu da kaynaklarda zikredilmiştir.⁴⁵³ Bu da ümerânın da Endülüs'te kıraat ilminin gelişimine dolaylı veya doğrudan katkısı olduğunu, onların da bu katkıyı "en yakın" ve kısmen "en yetkin" coğrafya olan Mısır üzerinden sağladıklarını göstermektedir. Endülüs > Mısır dendiğinde coğrafi faktörler, Endülüslü-Mısırlı talebe ve hocaların etkisi yanında ümerâ faktörü de göz önünde tutulmalıdır.

2.2.3.13. İbnü'n-Nu'mân (ابن النعمان)

İbnü'n-Nu'mân'ın tam adı, Ebû Abdullah Muhammed b. Hüseyin b. İbrâhim b.Nu'mân el-Kuraşî el-Fihri el-Kayrevânî'dir (öl. 378/988). Endülüs'e yerleşerek burada yaşamıştır. Meşhur kıraat âlimi Ebû Ömer et-Talemenkî kendisinden kıraat ilmini tahsil etmiştir.⁴⁵⁴ Kıraat alanında kendisinden istifade ettiği Mısırlı hocası ise Üdfüvî'dir. Ebû Amr ed-Dânî, İbnü'n-Nu'mân'ın h. 329

⁴⁵¹ Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâât*, 249.

⁴⁵² Beşîrî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 266.

⁴⁵³ İsa, *Târîhu't-Ta'lim*, 131.

⁴⁵⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 713.

yılında Kayrevan'da doğduğunu, 357 yılında Endülüs'e yerleştiğini ve 378 yılında Kurtuba'da vefat ettiğini kaydetmiştir.⁴⁵⁵

İbnü'n-Nu'mân'ın Kayrevanlı oluşu, Mısırlı hocalardan istifade edişi ve Endülüs'e yerleşerek burada uzun süre talebe okutması, bu üç bölgenin birbiri ile etkileşimini gösteren bir başka örnektir.

2.2.3.14. Abdullah b. Muhammed el-Kudâî el-Endelüsî

(عبد الله بن محمد القضاء الاندلسي)

Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Kudâî el-Endelüsî (öl. 378/988-989), Endülüs'ün çeşitli şehirlerinde bulunmuş ve hicrî 350 yılı dolaylarında⁴⁵⁶ Halife II. Hakem'in daveti üzerine Kurtuba'ya gelerek buraya yerleşmiştir. Ebû Amr ed-Dânî'nin nakline göre, Kudâî burada kıraat talebelerine Verş kıraatini okutmuştur. Onun kıraat konusunda Kayrevan ve Mısır coğrafyalarının usulünü takip etmiş olması, ele alınan konu açısından oldukça önemli bir bilgidir. Kudâî, hicrî 378 yılında Kurtuba'da vefat etmiştir.⁴⁵⁷

Abdullah b. Muhammed el-Kudâî'nin, kıraat tedrisinde Mısır ve Kayrevan ekolünü takip etmesinin temel sebebi, hicrî 300'den sonra kendisinden kıraat rivayetinde bulunduğu hocası Ebü'l-Fazl Abdülhakem b. İbrâhim'in hocalarının İbn Seyf ve Enmâtî gibi meşhur Mısır kurrâsından olmasıdır.⁴⁵⁸ Kudâî'nin bu hocasının Kayrevanlı olup Endülüs'ün Bicâye şehrine yerleşmiş olması ve bir de hocalarının Mısırlı oluşu, üç coğrafya arasındaki etkileşim açısından dikkate değerdir. Bu tedrisin hicrî 300'ler gibi erken bir dönemde gerçekleşmesi de bu etkileşimin teşekkül sürecine etkisini ayrıca arttırmıştır.

⁴⁵⁵ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 179.

⁴⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, bu tarihin 347 yılı olduğunu nakletmiştir. Bu bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 635.

⁴⁵⁷ Zehebî, *Ma'rîfetü'l-Kurrâ*, 2: 655. Hakkında bilgi için ayrıca bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 635.

⁴⁵⁸ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 502-503.

2.2.3.15. Abdüsselam b. Semh b. Nâbil el-Hevvârî

(عبد السلام بن سمح بن نابل الهوّاري)

Ebû Süleyman Abdüsselâm b. Semh b. Nâbil b. Abdullah b. Yahyûn b. Hâris (öl. 387/997), hicrî 303 yılında doğmuştur. El-Hevvârî, ilim öğrenmek üzere doğuya seyahate çıkarak çeşitli ilim merkezlerinde uzun süre kalmıştır. O, Mısır'da Kur'an kıraati ve tecvid ilmi tahsil etmiş, Ebû Ca'fer en-Nehhâs ve birçok hocaya talebelik etmiştir. Sonrasında Endülüs'e dönerek 387 yılında vefat edinceye kadar Zehrâ şehrinde yaşamıştır.⁴⁵⁹

2.2.3.16. Îsâ b. Saîd (عيسى بن سعيد)

Îsâ b. Saîd'in künyesi, ismi ve nesebi, Ebü'l-Esbeğ Îsâ b. Saîd b. Sa'dân el-Kelbî'dir (öl. 390/1000). Kurtubalı olan Îsâ b. Saîd, hicrî 342 yılında doğmuş, Endülüs'te birçok hocadan istifade ettikten sonra 371 yılında doğu İslâm coğrafyasına yolculuk etmiştir. Bağdat, Basra, Mısır gibi ilim merkezlerinde meşhur hocalardan istifade etmiştir. Kıraat eğitimini Mısır'da alarak Endülüs'e dönmüş ve çocuk eğitimi alanında çalışmıştır. Bu vazifesiyle aynı vakitte kıraat da okutmuştur. Hicrî 390 yılında vefat etmiştir.⁴⁶⁰

2.2.3.17. İbnü'd-Debbâğ (ابن الدبّاغ)

İbnü'Debbâğ'ın adı, Ebü'l-Kâsım Halef b. el-Kâsım b. Sehl (Sehlûn) el-Ezdî el-Endelüsî (öl. 393/1003) şeklinde kaydedilmiştir. O, hicrî 325 yılında Kurtuba'da doğmuş ve 345 yılında ilim tahsil etmek için seyahate çıkmıştır. İbnü'Debbâğ'ın, on beş yıl süren ilim yolculuğunda uğradığı merkezlerden biri de Mısır olmuştur. O daha ziyade hadisçi kimliği ile ön plana çıkmakla birlikte kıraat alanında da temayüz etmiştir. Ayrıca İbnü'Debbâğ'ın Mısır'da kendisinden kıraat tahsil ettiği hocası İbn Eşte'dir. İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Amr ed-Dânî ve

⁴⁵⁹ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 378-379.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 432-434. Hakkında bilgi için ayrıca bk. Dabbî, *Buğyetü'l-Mültemis fî Târîhi Ricâli Ehli'l-Endelüs*, nşr. İbrâhim Ebyârî (Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1410/1989), 2: 525-526.

İbnü'l-Faradî kendisinden hadis yazmış Endülüslü talebeleridir. O, hicrî 393 yılında vefat etmiştir.⁴⁶¹

2.2.3.18. İbnü'l-Ğammâz (ابن الغماز)

İbnü'l-Ğammâz'ın tam adı, Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Hişam b. Velîd b. Küleyb el-Kurtubî'dir (öl. 400/1009-1010). Kendilerinden kıraat tahsil ettiği meşhur Mısırlı hocaları İbn Galbûn ve Üdfüvî'dir. Ayrıca Antâkî'den de rivayette bulunmuştur. Endülüslü talebelerinin en meşhuru ise Dâni'dir. Hicrî 400 yılında vefat etmiştir.⁴⁶²

2.2.3.19. Ubeydullah b. Seleme b. Hazm (عبيدالله بن سلمة بن حزم)

Ubeydullah'ın künyesi, ismi ve nisbesi Ebû Mervân Ubeydullah b. Seleme b. Hazm el-Yahsubî el-Endelüsî (öl. 405/1014-1015) şeklindedir. Ebû Amr ed-Dâni, Kur'an'ın tamamını kendisine okumuştur. Mısırlı hocası İbn Galbûn'dur.⁴⁶³ Antâkî'ye okuduğu da bilinmekle beraber⁴⁶⁴ Antâkî'nin hem Mısır hem de Endülüs'te uzun süre talebe okutması sebebiyle mekân tam olarak tespit edilememektedir. O, hicrî 405 yılında vefat etmiştir.⁴⁶⁵

2.2.3.20. Muhammed b. Yûsuf b. Yûsuf (محمد بن يوسف بن يوسف)

Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf b. Yûsuf b. Ahmed b. Muâz el-Cühenî el-Endelüsî el-Kurtubî (öl. 407/1016-1017), Ebû Amr ed-Dâni'nin annesinin

⁴⁶¹ Nuri Topaloğlu, "İbnü'd-Debbâğ, Ebü'l-Kâsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayımları, 2000), 21: 8; İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 197-198; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 372.

⁴⁶² Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 718; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 440.

⁴⁶³ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 678; Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâât*, 249. Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâât*, 249'da Ubeydullah b. Seleme'nin başka bir Mısırlı hocasını Muzaffer b. Ahmed b. Hamdân el-Mısri olarak tespit etmiştir. Fakat bu bilgi İbnü'l-Cezerî'nin tabakâtındaki bilgi ile örtüşmemekte ve vefat tarihlerinin birbirinden uzak olması sebebiyle hoca-talebe ilişkisi zor görünmektedir. Ayrıca bu durum, İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 393'te zikredilmiş olan Muzaffer b. Ahmed b. İbrâhim ed-Dımaşkî'nin talebesi olarak Ubeydullah b. Seleme'nin zikredilmiş olmasıyla beraber değerlendirildiğinde Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâât*, 249'da yer alan bilgi iki aynı isimde âlimin sehven karışmasıyla böyle yer almıştır, denilebilir. Burada söz konusu olan bir diğer ihtimal Ubeydullah b. Seleme'nin çok uzun süre yaşamış olması ve çok gençken Muzaffer b. Ahmed b. Hamdân el-Mısri'ye okumuş olduğudur.

⁴⁶⁴ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 678; Işık, "Antâkî", 227; Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâât*, 249.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 678.

dayısının oğludur. Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf kıraati, Mısır'da Ebû Ahmed es-Sâmîrî'nin talebesi Abdülcebbâr b. Ahmed'den almıştır. Yedi kıraati de Dâni'ye ve İbn Galbûn'un talebesi Süleyman b. Hişâm b. Velîd'e arzetmiştir. Mısır'da beş yıl kalmış olan Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf'un doğum tarihi kaynaklarda hicrî 379 yılı olarak kaydedilmiştir.⁴⁶⁶ Vefatı ise hicrî 407 yılında Mısır'da gerçekleşmiştir.⁴⁶⁷

2.2.3.21. Atıyye b. Saîd (عطية بن سعيد)

Ebû Muhammed Atıyye b. Sa'îd el-Endelüsî el-Kafsî (öl. 409/1018-1019), daha çok sûfî kimliği ile ön plana çıkmıştır. Endülüs'te Antâkî'ye, Mısır'da ise Ebû Ahmed es-Sâmîrî'ye okumuştur. Ayrıca o, doğu İslâm coğrafyasında birçok merkezde bulunmuştur.⁴⁶⁸

2.2.3.22. el-Kanâzi'î (القنازعي)

Abdurrahman b. Mervân'ın ismi kaynaklarda Ebû'l-Mutarrif Abdurrahman b. Mervân b. Abdurrahman el-Kanâzi'î el-Kurtubî el-Ensârî el-Mâlikî (öl. 413/1022) şeklinde kaydedilmiştir. O, hicrî 341 yılında doğmuş, Mısır'da bulunarak birçok hocadan istifade etmiştir. O, tedris faaliyetlerini Kur'an tâlimine tahsis ederek uzun süre talebe yetiştirmiştir. Hicrî 413 yılında vefat eden⁴⁶⁹ Abdurrahman b. Mervân, bazı çalışmalarda mülûkû't-tavâif devrinde Endülüs'te Kur'an ilimleri sahasında meşhur sayılan âlimler arasında zikredilmiştir.⁴⁷⁰

2.2.3.23. Saîd b. İdris (سعيد بن إدريس)

Saîd b. İdris'in tam adı, Ebû Osman Saîd b.İdris es-Sülemî el-İşbîlî'dir (öl. 429/1037-1038). Mısırlı hocaları İbn Galbûn ve Üdfüvî'dir. II. Hişam döneminde Kurtuba'da imamlık vazifesinde iken sonrasında meydana gelen karışıklıklar

⁴⁶⁶ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 378.

⁴⁶⁷ Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, 1: 287.

⁴⁶⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 725-726. Hakkında bilgi için ayrıca bk. Dabbî, *Buğyetü'l-Mültemis*, 2: 566-569.

⁴⁶⁹ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1: 293-294.

⁴⁷⁰ Beşîrî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 113.

sebebiyle İşbîliye'ye giderek vefatına kadar orada ikamet etmiştir. Hicrî 429 yılında vefat etmiştir.⁴⁷¹

2.2.3.24. Ebû Ömer et-Talemenkî (الطلمنكي)

et-Talemenkî'nin tam adı, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Ebû İsâ Lüb b. Yahyâ el-Meâfirî el-Endelüsî et-Talemenkî'dir (öl. 429/1038). Ebû Ömer et-Talemenkî hicrî 340 yılında doğmuş, 362 yılında ilim öğrenmeye başlamıştır. Akabinde Kurtuba'ya yerleşerek; Halife II. Hakem tarafından Mısır'dan kıraat okutmak üzere davet edilmiş Ali b. Muhammed el-Antâkî'ye bu alanda talebelik etmiştir.⁴⁷² Ebû Ömer et-Talemenkî'nin ilim tahsil etmek üzere çıktığı doğu seyahatinde Mısır'da kendilerinden kıraat tahsil ettiği hocaları İbn Galbûn, Ömer b. Muhammed b. Arrâk ve Üdfüvî'dir. Gerçekleştirdiği rihlelerden birçok malumat ile Endülüs'e dönmüştür. Hicrî 429 yılı Zilhicce ayında vefat etmiştir.⁴⁷³

Muhtelif kaynaklarda Ebû Ömer et-Talemenkî'nin kıraatları Endülüs'e sokan kişi olduğu nakledilmiştir. Kıraat sahasında *er-Ravda* (الروضة) adlı bir eser telif etmiştir.⁴⁷⁴ Daha önce de değinildiği gibi, Talemenkî öncesi yedi kıraatin bir kısmı Endülüs'te biliniyor ve yaygın şekilde okunuyordu. Kıraat sahasında, bölgede yedi meşhur kıraati de kapsayan ilk eserin kendisine ait olması müellifin bu alandaki şöhretini arttırmıştır. Bu etkiye sahip bir otoritenin hocalarının büyük bir kısmının Mısırlı oluşu ele alınan çalışma açısından son derece önemlidir.

2.2.3.25. en-Neccâd (النجداد)

Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf b. Muhammed en-Neccâd el-Ümevî el-Kurtubî (öl. 429/1038), Endülüs'ün meşhur kıraat ustası Ebû Amr ed-Dânî'nin dayısı ve hocasıdır. Neccâd, kıraati Mısır'ın ünlü kârii Ebû Ahmed es-Sâmirî ve

⁴⁷¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 765-766. Hakkında bilgi için ayrıca bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 423.

⁴⁷² Bu talebeliğin doğu seyahati esnasında olduğu da zikredilmiştir. Bu bilgi için bk. Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri'l-Hilâfe*, 185.

⁴⁷³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 733-734; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 157-158; Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kırâât*, 309-310. Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Erdoğan Baş, "Meâfirî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV yayımları, 2003), 28: 200-201.

⁴⁷⁴ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 158; Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kırâât*, 310.

uzun süre Mısır'da bulunmuş olan Antâkî'den almıştır. O, Kurtuba'da 382 yılından sonra kıraat dersleri vermiş; siyâsi-sosyal karışıklıklar baş gösterince Seğr'e geçerek orada talebe okutmaya devam etmiştir. Neccâd, daha sonra tekrar Kurtuba'ya dönerek h. 429 yılında burada vefat etmiştir.⁴⁷⁵

Muhammed b. Yûsuf b. Yûsuf örneğinde ve burada da görüldüğü gibi, Ebû Amr ed-Dânî'nin yakın çevresinden ve aile fertlerinden olan bazı isimler genel olarak ilmin ve özel olarak da kıraat ilminin aktarımı noktasında aile yakınlıklarının ilmî çalışmalarındaki etkisini göstermektedir. Şu durumda bölgenin ilmî atmosferi, ulemânın ümerâ tarafından desteklenmesi gibi bazı ailelerin ilme yatkınlığı ve bu manada birbirini desteklemesi de kıraat ilminin gelişimine katkı sunmuştur.

2.2.3.26. Mekkî b. Ebû Tâlib (مكي بن أبي طالب)

Ebû Muhammed Mekkî b. Ebû Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî (öl. 437/1045), hicrî 355 yılında Kayrevan'da doğmuştur. On üç yaşında Mısır'a giderek matematik ve dil derslerine devam ettiği sırada Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiştir. Mısırlı İbn Galbûn'dan ilk kıraat tahsilini h. 376 yılında aldığı muhtelif kaynaklarda zikredilmiştir.⁴⁷⁶

Hicrî 378 yılında Mısır'da Ebû't-Tayyib İbn Galbûn'dan⁴⁷⁷ ikinci kez kıraat tahsil etmeye başlamış fakat tamamlayamamış; h. 382 yılında ise tekrar Mısır'a giderek kıraat eğitimini tamamlamıştır. Bu esnada yine Mısır'ın kıraat otoritelerinden Ebû Adiy ve Üdfüvî'den de ders okumuştur. Hicrî 383'te memleketine dönerek ders okutmaya başlamıştır. Daha sonra Mekke, Kudüs ve Mısır gibi beldelere gittikten sonra tekrar Kayrevan'a dönmüştür. Hicrî 393 yılında hayatının kalan kısmında ikamet edeceği Endülüs'e geçmiştir. Kurtuba ve Zâhire gibi şehirlerde ders okutup; imamlık, vaizlik gibi vazifelerde bulunmuştur. 2 Muharrem 437'de vefat ederek Kurtuba'ya defnedilmiştir.⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 736-737; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 375-376.

⁴⁷⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 751-752; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 405.

⁴⁷⁷ Mekkî'nin bir diğer kıraat hocası da Ebû't-Tayyib İbn Galbûn'un oğlu Tâhir b. Galbûn'dur. Bu bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 751; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 405; Kenûnî, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, 74.

⁴⁷⁸ Tayyar Altıkulaç, "Mekkî b. Ebû Tâlib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV yayınları, 2003), 28: 575-576. Mekkî b. Ebû Tâlib'in hayatı, eserleri, kıraat alanında

Bu bağlamda değinilmesi gereken bir başka husus da şudur: Endülüs'ün doğu kısmının kıraat alanında son derece öne çıkmasını temin etmiş Âmirî ailesi, Mekkî'nin bu alandaki hizmetinin de önünü açmıştır. Kıraat ilminin Endülüs'teki seyri bağlamında bahsi geçen Mücâhid el-Âmirî'nin kıraat sahasında uzmanlaşması için büyük gayret sarfetmiş olan Hâcip Mansûr b. Ebû Âmir, Mekkî b. Ebû Tâlib'e Endülüs'e geldiğinde büyük ikram ve ihsanda bulunmuştur. Ayrıca Mekkî b. Ebû Tâlib'i kurmuş olduğu Zehrâ şehrinde kıraat öğretmek üzere vazifelendirmiştir. Mekkî b. Ebû Tâlib burada ilminden istifade etmek isteyen talebelerin akınına uğramış ve Endülüs'te bu sahadaki şöhreti oldukça yayılmıştır.⁴⁷⁹ Babasının ardından vazifesini üstlenen Hâcip Abdülmelik b. Mansûr da Mekkî b. Ebû Tâlib'i Zâhire Camii'ne nakletmiştir. O, Âmirî hükümlerine son buluncaya kadar buradaki derslerine devam etmiştir.⁴⁸⁰ Mekkî b. Ebû Tâlib, Âmirîler devri kapanınca da Kurtuba emirliğine davet edilerek burada büyük ikram ve ihsan görmüş; çeşitli vazifelerde istihdam edilmiştir.⁴⁸¹

Kıraat ve tefsir sahasında telif edilmiş 80 civarında eseri olmakla birlikte birçoğu günümüze ulaşmamıştır.⁴⁸² Ele alınan konu bağlamında özellikle Endülüs'te telif edilmiş birçok eser hakkında kendisinden bilgi edindiğimiz İşbilî (öl. 575), *Fehrese* adlı eserinde Mekkî b. Ebû Tâlib'in birkaç eserini hocası ve aynı zamanda Mekkî'nin torunu olan Ebû Abdullah Ca'fer b. Muhammed b. Mekkî'den rivayet etmiştir.⁴⁸³

Kayrevan kıraat mektebine mensup olan Mekkî b. Ebû Tâlib'in kıraat alanındaki eğitimini Mısırlı âlimler öncülüğünde tamamlaması⁴⁸⁴ ve ilmî hayatının eser telifi ve talebe yetiştirme hususunda en verimli olduğu son 44 yılını

çeşitli hususlardaki görüşleri ve bu alandaki tesiri hakkında detaylı bilgi için bk. Veled Ebbâh, *Târihu'l-Kırâât*, 197-216.

⁴⁷⁹ Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kırâât*, 305.

⁴⁸⁰ Altıkulaç, "Mekkî b. Ebû Tâlib", 575.

⁴⁸¹ Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 268; Kenûnî, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, 74.

⁴⁸² Kenûnî, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, 75.

⁴⁸³ İşbilî, *Fehrese*, 38-39, 40-41.

⁴⁸⁴ Çeşitli eserlerde, kendisinin kıraat alanında en çok istifade ettiği hocalar olarak zikredilen Üdfüvî, İbn Galbûn ve Ebû Adiy'in her birinin Mısırlı oluşu bu durumu ispat eder mahiyettedir. Bu bilgi için bk. Veled Ebbâh, *Târihu'l-Kırâât*, 197-198.

Endülüs'te geçirmesi,⁴⁸⁵ bu üç coğrafya arasındaki etkileşimi net şekilde ortaya koymaktadır. Mekkî b. Ebû Tâlib -muâsırı olan diğer Endülüs âlimleri de dâhil edilerek- ve eserlerinin hem Mağrib hem de Meşrik İslâm coğrafyasında bu alandaki konumları dikkate alındığında, Endülüs-Mısır-Afrika coğrafyasının kıraat alanındaki ağırlığı da net şekilde ortaya çıkmaktadır.

2.2.3.27. Verrâk (وزّاق)

Tam adı Ebü'l-Kâsım Halef b. Mervan et-Temîmî el-Kurtubî (öl. 439/1047-1048) olan Verrâk, Mısır'da Ebû Ahmed es-Sâmirî ve Üdfüvî'ye kıraat okumuştur. Seksen altı yıl yaşamış ve uzun yıllar kıraat tedrisatı ile meşgul olmuştur.⁴⁸⁶

2.2.3.28. Süleyman b. Ahmed et-Tancî (سليمان بن أحمد الطنجي)

Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Ahmed et-Tancî (öl. 440 öncesi), Mısır'a seyahat ederek kıraat alanında ihtisas sahibi olmuş bir kimsedir. O, Mısır'da başta Ebü't-Tayyib b. Galbûn olmak üzere birçok Mısırlı üstaddan faydalanmıştır. Sonrasında ise Meriye'ye dönerek uzun bir süre burada talebe yetiştiren et-Tancî, hicrî 440 yılından önce yüzyılı aşkın bir ömür sürmüş bir âlim olarak burada vefat etmiştir.⁴⁸⁷

2.2.3.29. Ebû Amr ed-Dânî (ابو عمرو الداني)

Ebü Amr ed-Dânî'nin tam adı, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân b. Saîd b. Ömer ed-Dânî'dir (öl. 444/1053). Kendi döneminde İbn Sayrafî olarak tanınıyorken sonrasında Dâniye'de ikameti sebebiyle Ebû Amr ed-Dânî olarak şöhret kazanmıştır. Hicrî 371 yılında doğmuş, 386 yılında on beş yaşında bir gençken ilim öğrenmeye merak salmış, 397 yılında bu sebeple doğuya yolculuk ederek dört ay Kayrevan'da bir yıl ise Mısır'da ikamet etmiştir. Sonrasında haccederek 399 yılında Endülüs'e dönmüş; 403 yılında Seğr'e gelmiş sonrasında

⁴⁸⁵ İbnü'l-Cezerî, müellifin eserlerini nerelerde telif etmiş olduğunu bizzat müellifin ağzından naklederek; birkaçı hariç tüm eserlerinin Kurtuba'da telif edilmiş olduğunu zikretmiştir. Bu bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 406.

⁴⁸⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 784; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 373.

⁴⁸⁷ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 432-433.

ise yedi yıl Sarakusta'da kalarak Kurtuba'ya dönmüştür. 417 yılında Dâniye'ye yerleşerek burayı vatan edinmiş ve vefat yılı olan h. 444'e kadar burada yaşamıştır.⁴⁸⁸

Ebû Amr ed-Dânî'nin eliyle Endülüs kıraati oluşum döneminden ilmî üretim dönemine geçmiş ve doğu İslâm coğrafyasının kıraat birikimiyle yarışır hale gelmiştir. Kıraate dair telif ettiği eserlerde bu ilmi ve kaidelerini talebe için mümkün olduğunca kolay anlaşılır halde dile getirmiştir. Kendisinden sonra gelen müellifler kıraat sahasında kimsenin onunla yarışamayacağını ve bu alanda kendisinden sonra gelen herkesin onun kitap ve görüşlerine başvurmak durumunda olduğunu söylemişlerdir. *et-Teysîr fi'l-Kırâ'âti's-Seb'* (التيسير في القراءات السبع) adlı eseri yedi kıraatin ve âlî isnadlarının yayılmasında en büyük paya sahip olup kendisinden sonra gelen kıraat üstadlarının isnad zincirleri de genellikle kendisinde son bulmuştur.⁴⁸⁹ Mısırlı meşhur hocaları Halef b. İbrâhim b. Hâkân, Tâhir b. Galbûn ve Fâris b. Ahmed'dir.⁴⁹⁰ Bu âlimlerin, Dânî'nin *el-Ürcûzetü'l-Münebbihe* (الأرجوزة المنبهاة) adlı eserinde sayılarının 90 olduğunu söylediği hocalarının en önde gelenleri olarak zikredilmesi⁴⁹¹ Mısır âlimlerinin kendisinin ilmî birikimine katkısını net şekilde ortaya koymaktadır. Mısır'da bir araya gelerek kendisinden kıraat tahsil ettiği diğer hocaları Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed b. Ali (öl. 399/1009),⁴⁹² Ebû Muhammed b. Nehhâs ve Ebü'l-Kâsım Abdülvehhâb b. Ahmed b. Münîr'dir.⁴⁹³ Dânî'nin başta kıraat olmak üzere hadis usulü, akâid ve tabakât alanlarında yaklaşık 120 eseri mevcut olup bunların birçoğu günümüze ulaşamamıştır.⁴⁹⁴

⁴⁸⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 773-774; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 700; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1: 379; Makkarî, *Nefh*, 2: 135; Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kırâât*, 311. Dânî'nin hayatı, eserleri ve kıraat ilmindeki yeri hakkında detaylı bilgi için bk. Abdurrahman Çetin, *Ebû Amr ed-Dânî ve Kıraat İlmindeki Yeri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015).

⁴⁸⁹ Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kırâât*, 305.

⁴⁹⁰ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 1: 592; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 700; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1: 380; Makkarî, *Nefh*, 2: 135; Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kırâât*, 312; Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâât*, 252-253.

⁴⁹¹ Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâât*, 252-253.

⁴⁹² Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 683; Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kırâât*, 253.

⁴⁹³ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 1: 592.

⁴⁹⁴ Eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Çetin, "Dânî", 460-461; Abdülhâdî Hamîtû, *Mu'cemü Müellefâti'l-Hâfız Ebî Amr ed-Dânî* (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1432/2011).

2.2.3.30. Ebü'l-Velîd el-Osmânî (ابو الوليد العثماني)

Ebü'l-Velîd Utbe b. Abdülmelik b. Âsım el-Osmânî el-Ümevî el-Endelüsî (öl. 445/1053), hicrî 380 yılında ilim elde etmek için yolculuğa çıkmıştır. Kıraat alanında meşhur Mısırlı hocaları Ömer b. Muhammed b. Arrâk, Ebû Ahmed es-Sâmirî, Üdfüvî ve İbn Galbûn'dur. Ayrıca Endülüs coğrafyasının meşhur kıraat üstadlarından Antâkî'ye de okumuştur. Antâkî'nin Endülüs'e yerleşmeden önce uzun süre Mısır'da bulunup kıraat alanında temayüz etmesi sebebiyle bu kanalla da Mısır coğrafyasıyla bağlantısı mevcuttur.⁴⁹⁵ Hicrî 445 yılında vefat etmiştir.⁴⁹⁶

2.2.3.31. İbn Ebî Rebî' (ابن ابي ربيع)

İbn Ebî Rebî'in ismi ve nesebi, Ebû Ca'fer Ahmed b. Süleyman el-Kinânî el-Endelüsî et-Tancî (öl. 446/1054-1055) şeklinde kaydedilmiştir. O, babası Ebû Rebî' ile birlikte ilim tahsil etmek üzere rihleye çıkmış, babası gibi Mısır'ın ünlü kâripleri Ebü't-Tayyib b. Galbûn, Üdfüvî ve Ebû Ahmed es-Sâmirî (öl. 386/996)⁴⁹⁷ gibi üstaplara talebelik yapmıştır. İbn Ebî Rebî, Endülüs'te Beccâne, Meriyye gibi merkezlerde uzun süre talebe okutmuş ve hicrî 446 yılında Meriyye'de vefat etmiştir.⁴⁹⁸

2.2.3.32. Abdurrahman b. Hasan el-Hazrecî

(عبد الرحمن بن حسن الخزرجي)

Abdurrahman b. Hasan'ın tam adı, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Hasan b. Saîd el-Hazrecî el-Kurtubî'dir (öl. 446/1054-1055). Hicrî 380'de ilim elde etmek üzere yolculuğa çıkmış; dört kez haccetme imkânı bulmuştur. Mısırlı kıraat hocaları İbn Galbûn, Üdfüvî, Sâmirî ve Nehhâs gibi isimlerdir. Antâkî'ye ise Endülüs'te bulunduğu vakitte okumuştur. Abdurrahman b. Hasan el-Hazrecî, uzun bir süre Kurtuba'da kıraat sahasında talebe yetiştirmiş ve 446 yılında ileri bir

⁴⁹⁵ Zehebî ve İbnü'l-Cezerî'nin eserlerinde, bu kanalla aldığı kıraat isnadında yer alan Antâkî ve Nehhâs'ın çağdaş olmadıkları gerekçesiyle bu rivayette inkıta olduğu belirtilmiştir. Bu bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 782; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 694-695.

⁴⁹⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 781-782.

⁴⁹⁷ Hakkında bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 634-639.

⁴⁹⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 759-760; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 74.

yaşında aniden vefat etmiştir.⁴⁹⁹ Kıraat ilminin Endülüs'e girişi bağlamında, Abdurrahman b. Hasan el-Hazrecî'nin Kurtuba'ya yerleşip *el-Kâsîd* adlı eserini okutarak coğrafyada bu alanda etkili kişilerden olduğu da tekrar belirtilmelidir.⁵⁰⁰

2.2.3.33. İbnü's-Sannâ' (ابن الصنّاع)

İbnü's-Sannâ'ın ismi, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Kurtubî (öl. 448/1056) şeklinde kaydedilmiştir. O, Antâkî'nin son talebelerinden sayılmıştır. Ayrıca İbnü's-Sannâ', *Kırâetü Verş* adlı eseri ondan rivayet etmiştir. İbnü's-Sannâ' hicrî 448 yılında 91 yaşında iken vefat etmiştir.⁵⁰¹

Ancak, Antâkî'nin hem Mısır'da hem de Endülüs'te bulunmasına bakarak onun istifadesinin hangi bölgede olduğunu kesin bir şekilde tespit etmek oldukça zordur. Antâkî'nin Mısır birikimi dikkate alındığında her hâlükârda İbnü's-Sannâ'ın Mısırlı hocaları arasında en azından dolaylı da olsa onun sayılmasına engel bir durum bulunmamaktadır.

2.2.3.34. İsmâîl b. Halef (اسماعيل بن خلف)

İsmâîl b. Halef'in künyesi, ismi ve nesebi, Ebû Tâhir İsmâîl b. Halef b. Saîd b. İmrân el-Ensârî el-Endelüsî el-Mısırî (öl. 455/1063) şeklindedir. Ebû Tâhir İsmâîl b. Halef'in kıraat alanında istifa ettiği Mısırlı hocası Tarsûsî'dir. *el-Ünvân fi'l-Kirâât* (العنوان في القراءات) adlı eserin müellifi olan Ebû Tâhir, hicrî 455 yılı Muharrem ayında vefat etmiştir.⁵⁰²

Ebû Tâhir İsmâîl b. Halef, Mısır'da Amr b. Âs Câmîi'nde uzun süre talebe yetiştirmiş,⁵⁰³ Endülüs kıraat sahasının da altı öncüsünden biri sayılmıştır.⁵⁰⁴ Bu konumu ile Mısır'da kıraat tahsil edip, uzun süre burada talebe yetiştirmiş olması çalışma açısından oldukça önemlidir.

⁴⁹⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 782-783; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 512.

⁵⁰⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 783.

⁵⁰¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 783-784; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 252.

⁵⁰² Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 805; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 494. Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Emin Maşalı, "Sarakustî, İsmâîl b. Halef", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2009), 36: 115. *El-Ünvân fi'l-Kirâât* adlı eseri hakkında detaylı bilgi için bk. Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kirâât*, 295-302.

⁵⁰³ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 214.

⁵⁰⁴ Hamîtu, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 2: 97.

2.2.3.35. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Kurtubî

(عبد الوهاب بن محمد القرطبي)

Abdülvehhâb b. Muhammed'in tam ismi, Ebü'l-Kâsım Abdülvehhâb b. Muhammed b. Abdülvehhâb b. Abdülkuddûs el-Kurtubî'dir (öl. 461/1069). O, hicrî 403 yılında dünyaya gelmiştir. Sonrasında ise doğuya seyahat ederek Mısır'da İbnü'n-Nefis'ten kıraat tahsil etmiştir. Yaşadığı dönemde kendisinden ilim tahsil etmek için seyahatlerde bulunulan bir otoriteye sahipti. *Kitâbü'l-Miftâh fi'l-Kırâât* (كتاب المفتاح في القراءات) adlı eserin de müellifi olan Abdülvehhâb el-Kurtubî, h. 461 yılı Zilkade ayında vefat etmiştir.⁵⁰⁵ Kaynaklarda Endülüs'ün şöhretiyle temayüz etmiş altı kurrâsından biri olarak zikredilmiştir.⁵⁰⁶

2.2.3.36. İbn Abdülber en-Nemerî (ابن عبد البر النمري)

Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed b. Abdülber en-Nemerî (öl. 463/1071), 368/978 yılında Kurtuba'da doğmuştur. İlim tahsili için Endülüs sınırları dışına çıkmamasına rağmen çeşitli ilim merkezlerinden buraya gelen âlimlerden istifâde etmiştir. Bunlar arasında Mısır'dan gelenler Abdülğani el-Ezdî ve Ebû Muhammed İbnü'n-Nehhâs'tır.⁵⁰⁷ Âmirîler döneminde Mücâhid el-Âmirî'nin davetiyle Dâniye'ye yerleşerek kıraat ilmine dair eserlerini burada telif etmiştir. Mücâhid'in vefatıyla Eftasîlerin hâkimiyetinde bulunan Batalyevs'e geçmiş; burada bir takım sıkıntılar yaşamasının ardından Âmirî emîri Abdülaziz b. Abdurrahman el-Mansûr'un himayesinde bulunan Belensiye'ye yerleşerek burada öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür. Emîrin vefatı ile Şâtibe'ye geçerek hayatının son on yılını evinde talebe okutarak geçirmiştir. Hicrî 463 yılında burada vefat etmiştir.⁵⁰⁸

İbn Abdülber, birçok alanda eser telif etmiştir. Bunlardan kıraate dair olanlar *Kitâbü'l-Kırâât*, *Kitâbü'l-İktifâ fi Kırâeti Nâfi'* ve *Ebî Amr b. 'Alâ'*,⁵⁰⁹ et-

⁵⁰⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 866; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 671. Eserinin içeriği hakkında detaylı bilgi için bk. Veled Ebbâh, *Târihu'l-Kırâât*, 302-316.

⁵⁰⁶ Hamîtu, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 2: 97.

⁵⁰⁷ Yapılan taramada bu iki âlimin de daha ziyade hadis alanında temayüz ettikleri görülmüştür.

⁵⁰⁸ Leys Suûd Câsim, "İbn Abdülber en-Nemerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayımları, 1999), 19: 269-272.

⁵⁰⁹ Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kırâât*, 318.

Tecvîd ve'l-Medhal ilâ 'İlmi'l-Kur'ân bi't-Tahdîd, el-Beyân 'an Tilâveti'l-Kur'ân'dır.⁵¹⁰

2.2.3.37. Ebü'l-Hasan el-Husarî (ابو الحسن الحصري)

el-Husarî'nin isim, neseb ve nisbe bilgisi, Ebü'l-Hasan Ali b. Abdülganî el-Fihri el-Kayrevânî el-Husarî (öl. 468/1075-1076) şeklindedir.⁵¹¹ Husarî, Kayrevan'da yetişmiş olmakla beraber Mısır ve Endülüs'te bulunması sebebiyle bu üç bölge arası kıraat ilmi etkileşimini ortaya koyan önemli isimlerdendir. Mekkî b. Ebû Tâlib ve Mehdevî'nin Kayrevan'da yetişerek birikimlerini Endülüs'e taşımaları gibi Husarî de burada edindiği birikimi Sebte, Tanca gibi merkezlerde talebe yetiştirerek Mağrib'e intikal ettirmiştir.⁵¹²

Ebü'l-Hasan el-Husarî, kıraat sahasında Kayrevan'ın meşhur hocalarından ders okuduktan sonra Mısır'a intikal etmiş ve buranın kıraat üstadlarının derslerine devam etmiştir. O, ilmî seyahatinin ardından, Kayrevan bölgesinde döneminde var olan siyasî-sosyal sıkıntılar sebebiyle burada faaliyetlerini sürdürmemiş ve Endülüs'e geçmek durumunda kalmıştır. el-Husarî, burada muhtelif şehirlerde talebe yetiştirmiş, sonrasında Sebte'ye giderek buraya yerleşmiştir. Hayatının sonuna doğru ise, buradan ayrılarak Tanca'ya intikal etmiş ve h. 468 yılında burada vefat etmiştir.⁵¹³ Ayrıca Nâfi' kıraatine dair ikiyüz dokuz beyitlik bir eser de telif etmiştir.⁵¹⁴

2.2.3.38. Muhammed b. Şüreyh (محمد بن شريح)

388 yılında İsbiliye'de dünyaya gelen İbn Şüreyh'in künyesi, ismi, nesebi ve nisbesi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Şüreyh b. Yûsuf b. Abdullah er-Ruaynî el-İşbîlî (öl. 476/1084) şeklindedir.⁵¹⁵ Muhammed b. Şüreyh, hicrî 433 yılında doğuya seyahat etmiş ve Mısır'da İbnü'n-Nefis'ten

⁵¹⁰ Câsim, "İbn Abdülber en-Nemerî", 271.

⁵¹¹ Vefat tarihi hususu kaynaklarda ihtilafli olup 468, 484, 488 yılları zikredilmiştir. Karşılaştırmak için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 870; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 764; Veled Ebbâh, *Târihu'l-Kirâât*, 225.

⁵¹² Veled Ebbâh, *Târihu'l-Kirâât*, 235.

⁵¹³ Veled Ebbâh, *Târihu'l-Kirâât*, 226.

⁵¹⁴ Beşîrî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 273.

⁵¹⁵ Doğum yılı olarak 392 yılı da verilmiştir. Bu bilgi için bk. Madazlı, "İbn Şüreyh", 383.

kıraat okumuştur. Meşhur kıraat âlimi Mekkî b. Ebû Tâlib de kendisine icazet vermiştir. Muhammed b. Şüreyh, Endülüs kurrâsının ileri gelenlerinden sayılmıştır.⁵¹⁶ Bu alanda telif ettiği bilinen eserleri, *el-Kâfi*, *Kitâbü't-Tezkira*, *Kitâbü Kırâeti Ya'kûb ve Kitâbü Rivâyeti'l-İdğâmi'l-Kebîr li'bni Ömer b. 'Alâ'*dir.⁵¹⁷

Ayrıca İşbîlî'nin *Fehrese* adlı eserinde Muhammed b. Şüreyh'in oğlu aynı zamanda talebesi olan Şüreyh b. Muhammed'den nakille *Kitâbü'l-Mekkî ve'l-Medenî mine'l-Kur'ân* adlı bir eserinden de bahsedilmektedir.⁵¹⁸ Mısır'dan gelerek Endülüs'e yerleşen Ebü'l-Abbas Tâcü'l-Eimme Ahmed b. Ali, Mısırlı kıraat hocalarındandır. Doğu seyahati esnasında Mısır'da kendisinden kıraat tahsil ettiği bir diğer hocası da Ebû Ali Hasan b. Muhammed el-Bağdâdî'dir.⁵¹⁹ Bu seyahat dönüşünde Endülüs'ün batısında Benî Abbâd emirliği himayesinde kıraat dersleri okutarak; bu alandaki hâkimiyeti sebebiyle 'İmâm (otorite)' lakabı ile anılmıştır.⁵²⁰ Hicrî 476 yılında vefat etmiştir.⁵²¹

Burada kıraat alanında telif edilmiş eserleri bizzat babasından okuyarak Mısır etkisinin devamlılığında bir zincir vazifesi gören Şüreyh b. Muhammed b. Şüreyh'ten (ö. 539/1144-1145)⁵²² bahsedilmesi yerinde olacaktır. Kendisi *Fehrese* sahibi İşbîlî'nin hocası olup; eserde kıraat alanında yer alan birçok telif kendisinden nakledilmiştir.⁵²³ Yaşadığı dönemin kıraat âlimleri arasında seçkin

⁵¹⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 824-825.

⁵¹⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 824; Kenûnî, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye*, 77; Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kirâât*, 318; Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 270.

⁵¹⁸ İşbîlî, *Fehrese*, 37. Kaynaklarda kıraat alanında 30'dan fazla eser telif ettiği zikredilmiştir. Bu bilgi için bk. Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kirâât*, 318.

⁵¹⁹ Madazlı, "İbn Şüreyh", 383.

⁵²⁰ Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kirâât*, 317. Hayatı, eserleri, talebeleri, metodu ve görüşleri hakkında detaylı bilgi için bk. Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kirâât*, 317-321. Mısır'da bulunduğu vakitte Ebû Ca'fer en-Nahvî'den ve Ebü'l-Kâsım İbnü't-Tayyib el-Bağdâdî'den ders okuduğu da kaynaklarda zikredilmiştir. Bu bilgi için bk. Makkarî, *Nefh*, 2: 141. Fakat yapılan araştırmada Ebû Ca'fer en-Nahvî ve Ebü'l-Kâsım el-Bağdâdî künye ve nisbesine sahip âlim sayısının çok oluşu ve ilgili tarihlerde Mısır'da bulunduğu bilinen bu künye ve nisbeye sahip bir âlime ulaşılamaması sebebiyle bu bilgi tahkik edilememiştir. Bunun yanında ifade etmek gerekir ki İbn Hayr el-İşbîlî başlığında da geleceği üzere; Muhammed b. Şüreyh, Ebû Ca'fer en-Nahvî kanalıyla birçok eser okumuştur.

⁵²¹ Madazlı, "İbn Şüreyh", 383.

⁵²² Zehebî'nin eserinde bu şekilde yer alan vefat tarihi farklı kaynaklarda 537 yılı olarak yer almıştır. Karşılaştırmak için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 954; Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 270; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1: 452.

⁵²³ Bu durumun örneklerine İşbîlî başlığında yer verilecektir.

bir konuma sahip olan Şüreyh b. Muhammed bu alanda birçok eser de telif etmiştir.⁵²⁴ Bu konumu ile babası kanalı ile Endülüs-Mısır etkileşiminde önemli bir örnek olarak zikredilebilir.

2.2.3.39. Abdullah b. Sehl (عبد الله بن سهل)

Ebû Muhammed Abdullah b. Sehl b. Yûsuf el-Ensârî el-Endelüsî el-Mürsî (öl. 480/1087-1088), Endülüs'ün kıraat alanında en meşhurları olan Ebû Amr ed-Dânî, Mekkî b. Ebû Tâlib ve Ebû Ömer et-Talemenkî'nin her birine talebelik yapmıştır. Abdullah b. Sehl'in Mısır'da kendisinden kıraat okuduğu hocası da Tarsûsî'dir. O, yaşadığı dönemde bu sahanın önderlerinden sayılmıştır. Ebû Amr ed-Dânî'nin 18 yıl talebeliğini yapan Abdullah b. Sehl, h. 480 senesinde 90 yaşına yakın vefat etmiştir.⁵²⁵

Ayrıca Şâtübî'nin icazetlerindeki isnadının bir halkası olan Ebü'l-Hasan Abdülazîz b. Abdümelik b. Şefî' kendisine kıraat rivayetlerini arzetmiştir.⁵²⁶ Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılması ile ortaya çıkan mülûkû't-tavâiflerden Benî Abbâd'ın hâkimiyetinde ilmî faaliyetlerini devam ettirmiştir.⁵²⁷ Bu alanda hizmet etmiş birçok meşhur âlimin beylikler döneminde emirlerin teşviki ile talebe yetiştirip; çok sayıda eser telif etmeleri bu devrin siyasî açıdan çalkantılı da olsa ilmî açıdan oldukça verimli olduğunu göstermektedir.

2.2.3.40. es-Sarakustî (السرقسطي)

Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed b. Mübeşşir el-Ensârî es-Sarakustî (öl. 480'ler/1087-1088'den sonra), İbnü'l-İmâm lakabı ile şöhret kazanmıştır. O, Ebû Amr ed-Dânî'nin talebesi olmuş ve Mısır'da *er-Ravda* müellifi Hasan b. Muhammed el-Bağdâdî'den istifade etmiştir. Kendisinden kıraat alanında istifade ettiği bir diğer Mısırlı hocası İsmâil b. Amr el-Haddâd⁵²⁸ olan es-Sarakustî,

⁵²⁴ Eserleri için bk. Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 270-271. İşbîlî'nin *Fehrese*'sinde Kur'an ilimlerine dair eserlerin yer aldığı bölümün 51, 52, 53, 56, 57, 58, 59. eserleri de Şüreyh b. Muhammed'e aittir.

⁵²⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 830-832; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 588-589.

⁵²⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 832.

⁵²⁷ Beşirî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Asri Mülûki't-Tevâif*, 273.

⁵²⁸ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 342.

memleketi Sarakusta'da yaklaşık kırk yıl kıraat alanında dersler vermiş ve hicrî 480 yılı sonrasında vefat etmiştir.⁵²⁹

2.2.3.41. Halef b. Mervân (خلف بن مروان)

Halef b. Mervân'ın tam adı, Ebü'l-Kâsım Halef b. Mervân⁵³⁰ el-Ümevî el-Kurtubî'dir (öl. 485/1093). Endülüslü meşhur kârî Mekkî b. Ebû Tâlib hocasıdır. O, hac yolculuğuna çıkmış, bu esnada Mısır'da Ebû Muhammed el-Velîd'den okumuştur. Halef b. Mervân'ın, kıraat alanında talebe yetiştirdiği de nakledilmiştir. O, hicrî 485 yılında, 78 yaşında iken vefat etmiştir.⁵³¹

Daha önce Endülüs-Hicaz güzergâhı üzerinde yani hac yolu üzerinde bulunan Mısır'ın, bu konumunun önemine dikkat çekilmişti. Halef b. Mervân örneğinde gözlenen 'hac yolculuğuna çıktı ve Mısır'da şunlardan istifade etti.' benzeri cümleler birçok kıraatçi için kaydedilmektedir. Mısır, şu durumda sadece Endülüs'e yakın bir coğrafi bölge değil, Hicaz ile Endülüs'ün ilmî ve fizikî olarak da bağlantısını temin eden bir beldedir.

2.2.3.42. Batalyevsî (البطليوسي)

Ebû Bekir/Ebû Abdullah Muhammed b. Müferrec b. İbrâhim b. Muhammed el-Batalyevsî (öl. 494/1100-1101), Ebû Amr ed-Dânî ve Mekkî b. Ebû Tâlib gibi Endülüs'ün ileri gelen kurrâsının talebesi olmuştur. Fakat Ebû Amr ed-Dânî'nin kendisinin hocalarından olduğu hususunda aksi görüşler de öne sürülmüştür. İlim tahsili için seyahat ederek Mısır'da İbnü'n-Nefîs'ten istifade etmiştir. Hicrî 494 yılında vefat etmiştir.⁵³² Batalyevsî'nin kaynaklarda kıraat alanında zikredilmiş eserinin ismi *et-Tabsıra ve't-Tizkâr li Hıfzi Mezâhibi'l-Kurrâi's-Seb'ati bi'l-Emsâr*'dir (التبصرة والتذكار لحفظ مذاهب القراء السبعة بالأمصار).⁵³³

⁵²⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 878; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 342.

⁵³⁰ İbare, bazı kaynaklarda Halef b. Merzûk şeklinde de yer almıştır. Bu bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 373.

⁵³¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 873-874; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 373.

⁵³² İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 347-348. Hakkında bilgi için ayrıca bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 868-869.

⁵³³ Hamîtu, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi'*, 2: 98.

2.2.3.43. İbnü'l-Beyyâz (ابن البياز)

İbnü'l-Beyyâz'ın tam adı, İbnü'l-Beyyâz Ebü'l-Hüseyin Yahyâ b. İbrâhim b. Ebû Zeyd el-Levâtî el-Mürsî'dir (496/1102). İbnü'l-Beyyâz yaşadığı dönemde Endülüs'ün önde gelen kıraat üstadlarındandır. O, Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Ömer et-Talemenkî, Ebû Amr ed-Dânî ve Hazrecî gibi dönemin en önde gelen hocalarına talebelik etmiştir.⁵³⁴

Mısır'a seyahat ederek burada Tarsûsî'den kıraat okumuştur. Üstadlarından elde ettiği kıraat birikimini *en-Nebzü'n-Nâmiye fi'l-Kırâati's-Semâniye* (النَّبذُ النَّامِيَّةُ فِي الْقِرَاءَاتِ الثَّمَانِيَّةِ) adlı eserinde zikretmiştir. Doksan yıllık uzun bir hayat süren İbnü'l-Beyyâz, uzun süre kıraat alanında dersler vermiştir. Hicrî 496 yılında vefat etmiştir.⁵³⁵

2.2.3.44. el-Absî (العبيسي)

Kurtuba'nın şeyhü'l-kurrâsından olan Ebü'l-Hasan el-Absî'nin tam adı, Ali b. Halef b. Zinnûn b. Ahmed el-Absî el-Endelüsî el-İşbîlî el-Kurtubî (öl. 498/1105) şeklindedir. Hicrî 417 yılında doğan el-Absî, ilim elde etmek için seyahate çıkmış⁵³⁶ ve Mısır'da İbnü'n-Nefîs ve daha birçok hocadan ders okumuştur. Kurtuba Camii'nde uzun zaman talebe yetiştiren el-Absî, hicrî 498 yılında Kurtuba'da vefat etmiştir.⁵³⁷

2.2.3.45. İbn Müzâhim (ابن مزاحم)

İbn Müzâhim'in tam adı, Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ b. Müzâhim el-Ensârî el-Üşbûnî et-Tuleytulî'dir (öl. 502/1108). Mısır'a seyahat ederek İbnü'n-

⁵³⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 860; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 488.

⁵³⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 860-861; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 488-489. Eserinin adı bazı kaynaklarda *en-Nebzü'n-Nâmiye fi Esânîdi'l-Kur'âni'l-Âliye* şeklinde yer almaktadır. Bu bilgi için bk. Hamîtü, *Kırâetü'l-İmâm Nâfi*, 2: 98.

⁵³⁶ Kaynaklarda bu seyahatinin hicrî 444 yılında, ikinci seyahatinin ise 480'lerde olduğu zikredilmiştir. Bu bilgi için bk. Dabbî, *Buğyetü'l-Mültemis*, 2: 550.

⁵³⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 885-886; Dabbî, *Buğyetü'l-Mültemis*, 2: 172; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 751. Dabbî'nin eserinde vefat tarihi 499 yılı, İbnü'l-Cezerî'nin eserinde ise 478 yılı olarak zikredilmiştir.

Nefîs'e okumuştur. Ayrıca o, Ebû Amr ed-Dânî'nin de talebesidir. İbn Müzâhim, hicrî 502 yılında vefat etmiştir.⁵³⁸

2.2.3.46. İbn Kûta (ابن قوطة)

İbn Kûta'nın tam ismi, İbn Kûta Ebü'l-Hasan Saîd b. Muhammed b. Saîd el-Cümeihî el-Endelüsî el-Ferecî (öl. 508-509/1115-1116) şeklindedir. O, Mısır'da Abdülbâkî b. Fâris b. Ahmed'e talebelik etmiştir. Ebû Amr ed-Dânî de onun Endülüslü hocalarındandır. İbn Kûta, memleketi Ferec'de muallimlik yapmış, hicrî 508 veya 509 yılında vefat etmiştir.⁵³⁹

2.2.3.47. İbnü'n-Nehhâs Halef b. İbrâhim

(ابن النخاس خلف بن ابراهيم)

İbnü'n-Nehhâs Ebü'l-Kâsım Halef b. İbrâhim b. Halef b. Saîd el-Kurtubî (öl. 511/1117), hicrî 427 yılında doğmuş ve hacetmek için yolculuğa çıkarak Mekke'de Ebû Ma'ser et-Taberî'den kıraat okumuştur. O, Mısır'da ise Nasr b. Abdülazîz eş-Şîrâzî'ye okumuştur.⁵⁴⁰ Kaynaklarda Kurtuba, Mekke ve Mısır'ın ünlü âlimlerinin ders halkalarında yetiştiği zikredilmiştir.⁵⁴¹

İbnü'n-Nehhâs, uzun yıllar yaşamış ve Kurtuba'da kıraat sahasında birçok talebe yetiştirmiştir.⁵⁴² Kendisi meşhur Endülüs kârii Muhammed b. Şüreyh'in ekolünü devam ettiren talebelerinden sayılmıştır. Benzer şekilde yine kıraat sahasında Endülüs'ün meşhurlarından olan İbn Bâziş'in (öl. 540/1145) de hocalığını yapmıştır.⁵⁴³ Endülüs-Mısır etkileşimini gösteren önemli isimlerden biri olan İbnü'n-Nehhâs hicrî 511 yılında vefat etmiştir.⁵⁴⁴

⁵³⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 900. Hakkında bilgi için ayrıca bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 364; Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, 1: 267.

⁵³⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 890; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 427.

⁵⁴⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 894-895; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 370-371.

⁵⁴¹ Mustafa Çetin, "İbn Sa'dûn el-Kurtubî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayımları, 1999), 20: 299.

⁵⁴² Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 894; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 371.

⁵⁴³ Veled Ebbâh, *Târîhu'l-Kirâât*, 320. İbn Nehhâs künyesinde yer alan خ harfi Zehebî ve İbnü'l-Cezerî'nin eserlerinde noktalı; Veled Ebbâh'ın eserinde ise noktasız ح şeklinde yer almıştır.

⁵⁴⁴ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 895; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 371.

2.2.3.48. İbrâhim b. Ali (ابراهيم بن علي)

Ebû İshak İbrâhim b. Ali el-Feyyûmî (öl. ?),⁵⁴⁵ Ebû Amr ed-Dânî'nin son talebelerinden olup İskenderiye'ye yerleşerek burada yaşamıştır.⁵⁴⁶ İncelenen kaynaklarda hakkında detaylı bilgi yer almamaktadır. Ebû Amr ed-Dânî'nin son talebelerinden olup, Mısır'a yerleşmiş olması Endülüs'ten Mısır tarafına olan etkinin örneklerinden olduğu için burada zikredilmeye değer görülmüştür.

2.2.3.49. en-Nakkâş (النقّاش)

en-Nakkâş'ın ismi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Sehl el-Ümevî et-Tuleytulî (öl. 529/1134-1135) şeklinde kaydedilmiştir. Nakkâş, Ebû Amr ed-Dânî'nin talebesi Ebû Dâvud Süleyman b. Necâh'a öğrenci olmuştur. Ayrıca o, Mısır'da Atîk Camii'nde kıraat dersleri vermiştir. Hicrî 529 yılında Mısır'da vefat eden⁵⁴⁷ Nakkâş, Endülüs'te yetişmiş bir kıraat üstadı olması ve Mısır'da ders okutması sebebiyle bölgeler arası etkileşimi teyit eden isimlerden birisidir.

2.2.3.50. İbnü'l-Bâziş (ابن الباذش)

Ebû Ca'fer Ahmed b. Alî b. Ahmed b. Halef el-Ensârî el-Gırnâtî (öl. 540/1145), hicrî 491 yılında Gırnata'da doğmuştur. Yetişme döneminde çeşitli ilim merkezlerine tahsil amacıyla yolculuk etmiştir. Kıraat alanında istifade ettiği ilk hocası, babası Ebü'l-Hasan İbnü'l-Bâziş'tir. Ebû Ca'fer İbnü'l-Bâziş, Endülüs'ün meşhur kıraat âlimi Şüreyh b. Muhammed'in talebeliğini yapmış ve hocasının kıraat ekolünü devam ettirmiştir.⁵⁴⁸ Mısır'da kendisinden kıraat ilmi tahsil ettiği bir diğer hocası Nasr b. Abdülazîz'dir.⁵⁴⁹ Ebû Ca'fer İbnü'l-Bâziş, Endülüs bölgesinin meşhur kıraat âlimleri arasında sayılmıştır ve bu alanda *el-*

⁵⁴⁵ Bu ibare Zehebî'nin tabakâtında Kaşkûlî şeklinde yer almıştır. Bu bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 906.

⁵⁴⁶ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 25.

⁵⁴⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 975.

⁵⁴⁸ Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1999), 20: 527-528. Hakkında bilgi için ayrıca bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 3: 1045-1046; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 107; Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kırâât*, 313-314. İbnü'l-Bâziş, *İlmü'l-Kırâât* adlı eserde, Endülüs kıraatinin meşhurları olan Gâzî b. Kays, Antâkî, Talemenkî, Mekkî b. Ebû Tâlib ve Dâni gibi öncülerin ardından ikinci meşhur kuşak olarak zikredilmiş üç kişiden biridir.

⁵⁴⁹ Veled Ebbâh, *Târihu'l-Kırâât*, 321.

İknâ' fi'l-Kırââti's-seb' (الإقناع في القراءات السبع) adlı bir eser telif etmiştir.⁵⁵⁰ Hicrî 540 yılında vefat etmiştir.⁵⁵¹

2.2.3.51. Beyyâsî (البياسي)

Tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. Halef b. Bakî el-Kaysî el-Endelüsî el-Kurtubî (öl. 540 sonrası/1145-1146 sonrası) şeklinde kaydedilen Beyyâsî kıraat tahsiline Endülüs'te başlamıştır. O, hacetmek üzere yolculuğa çıkmış, bu esnada Mısır'da İbn Fahhâm, Ebû Bekir b. Abdülcelîl⁵⁵² ve İbn Arcâ (öl. 547/1152-1153)⁵⁵³ gibi üstadlardan kıraat ilmi tahsil etmiştir. Ayrıca onun Beyyâse'ye nisbet edilmesinin sebebi, burada talebe yetiştirmiş olmasıdır. Beyyâsî, hicrî 540 yılından sonra vefat etmiştir.⁵⁵⁴

2.2.3.52. İbn Azîme (ابن عزيمة)

İbn Azîme'nin tam adı Ebü'l-Hasan Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Abdurrahman b. Tufeyl el-Abdî el-İşbîlî'dir (öl. 543/1148). İbn Azîme tahsil hayatına Endülüs'te başlamıştır. Diğer Endülüslü talebelerde de görüldüğü gibi hac yolculuğuna çıkarak, bu esnada Kuzey Afrika, Mısır ve Hicaz'da birçok hocadan ilim tahsil etme fırsatı elde etmiştir. İbn Azîme, İskenderiye'de kıraat sahasında İbn Bellîme ve İbnü'l-Fahhâm gibi isimlerden ders almıştır.⁵⁵⁵ Mısır'da kendisinden kıraat ilmi tahsil ettiği bir diğer hocası, Ebü'l-Hüseyin b. Haşşâb'dır.⁵⁵⁶ Ayrıca o, İşbîliye'de uzun süre imamlık yaparak çok sayıda talebe yetiştirmiştir. *Fehrese* sahibi İbn Hayr el-İşbîlî talebelerinden olup eserinde kendisinden yaptığı rivayetlere yer vermiştir. İbn Azîme'nin vefat

⁵⁵⁰ Eser hakkında detaylı bilgi için bk. Veled Ebbâh, *Târihu'l-Kırâât*, 321-324.

⁵⁵¹ Altıkulaç, "İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer", 20: 528.

⁵⁵² İsim, Zehebî ve İbnü'l-Cezerî'nin eserlerinde bu şekilde yer almış olup; bu haliyle tabakât türü eserlerde vefat tarihine ulaşılamamıştır.

⁵⁵³ Hakkında detaylı bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 943-944; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 296.

⁵⁵⁴ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 583. Hakkında bilgi için ayrıca bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 987-988.

⁵⁵⁵ Birışık, "İbn Azîme", 341-342.

⁵⁵⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 978.

tarihi 540 veya 543 olarak kaydedilmiş olup kıraat sahasında eserlerinin mevcut olduğu da bilinmektedir.⁵⁵⁷

2.2.3.53. İbn Ğulâmü'l-Feras (ابن غلام الفرس)

İbn Ğulâmü'l-Feras'ın künye, isim ve nisbe bilgileri, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan b. Muhammed b. Saîd ed-Dânî (öl. 547/1152) şeklindedir. İbn Ğulâmü'l-Feras, hicrî 472 yılında doğmuş, Ebû Amr ed-Dânî'nin talebesi Ebû Dâvud ve İbnü'l-Beyyâz gibi meşhur Endülüslü kurrâdan istifade etmiştir. Onun hicrî 520'li yıllarda ilmî seyahate çıkarak Silefi'den okuduğu kaydedilmiştir. Silefi'nin bu tarihlerde Mısır'da olduğu bilgisinden yola çıkılırsa;⁵⁵⁸ ilmî alışverişlerinin bu coğrafyada olduğu sonucuna ulaşılabilir. Ayrıca Ebû Abdullah İbn Ğulâmü'l-Feras, bu seyahati esnasında birçok ilim merkezinde kıraat üstadlarından okuma imkânı elde etmiştir. Sonrasında Endülüs'e dönerek başta kıraat olmak üzere çeşitli sahalarda dersler okutmuştur. O, hayatının sonuna doğru Dâniye'nin hatipliği vazifesini de yürütmüş ve vefatından bir yıl kadar önce felç geçirerek; 547 yılında vefat etmiştir.⁵⁵⁹

2.2.3.54. İbn Muâz (ابن معاذ)

İbn Muâz'ın tam adı, Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Muâz el-Lahmî el-İşbîlî (öl. 553/1158) şeklindedir. O, Mısırlı meşhur kârî İbnü'n-Nefis'in talebesi Atîk b. Muhammed'e ve Şüreyh b. Muhammed'e talebelik etmiştir. İbn Muâz'ın kıraat alanında telif ettiği eseri *Kitâbü'l-îmâ' ilâ Mezâhibi's-Seb'ati'l-Kurrâ*'dır (الإيماء إلى مذاهب السبعة القراءة). Fas'a yerleşerek hicrî 553 yılında vefat edene kadar burada kıraat dersleri vermiştir.⁵⁶⁰ Zikredilmiş iki hocasının kaynaklarının Mısırlı oluşu ve Fas'a yerleşerek kıraat okutması, Endülüs-Mısır-Kuzey Afrika etkileşimi açısından önemli olduğu için zikre değer görülmüştür.

⁵⁵⁷ Birışık, "İbn Azîme", 341-342. Hakkında bilgi için ayrıca bk. Makkarî, *Nefh*, 2: 155-156; Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 977-978; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 224.

⁵⁵⁸ Mehmet Efendioğlu, "Silefi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2009), 37: 198.

⁵⁵⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 980-982; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 167.

⁵⁶⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 1009; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 322.

2.2.3.55. İbn Sa'dûn el-Kurtubî (ابن سعدون القرطبي)

İbn Sa'dûn'un ismi kaynaklarda Ebû Bekr Sâinüddîn (Sâbikuddîn, Ziyâüddîn) Yahyâ b. Sa'dûn b. Temmâm el-Ezdî el-Kurtubî (öl. 567/1172) şeklinde kaydedilmiştir.⁵⁶¹ İbn Sa'dûn, hicrî 486 yılında Kurtuba'da doğmuş ve tahsil hayatına Endülüs'te başlamıştır. Buradaki eğitiminin ardından o, doğu İslâm coğrafyasına ilim tahsili için yolculuğa çıkmış, İskenderiye'de İbnü'l-Fahhâm'dan kırâat-i seb'a'yı okumuştur.⁵⁶² İskenderiye'de kırâat alanında istifade ettiği bir diğer hocası Ebû Bekir et-Tartûşî'dir.⁵⁶³

İbn Sa'dûn, Kahire'de de bazı âlimlerin ders halkalarına iştirak etmiş, h. 517 yılında Bağdat'a giderek Hârizm, Dimaşk, Azerbaycan, Halep, Musul gibi birçok İslâm beldesinde bulunmuştur. İbn Sa'dun uğrama imkânı bulduğu İslâm beldelerinde, hem bir araya geldiği âlimlerden istifade etmiş; hem de kırâat ve hadis ilimleri okutmuştur. 1 Şevval 567'de Musul'da vefat eden İbn Sa'dûn el-Kurtubî'nin kırâat alanında telif etmiş olduğu eseri de *el-Kurtubiyye fi'l-Kırâ'at*'tir.⁵⁶⁴

2.2.3.56. el-Kinânî (الكناني)

Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Huneyn el-Kinânî el-Kurtubî (öl. 569), hicrî 476 yılında doğmuştur. Kırâat alanında kendisinden istifade ettiği hocası Mısırlı kırâat âlimi İbnü'n-Nefis'in talebesi Ebü'l-Hasan el-Absî'dir. Fas'a yerleşerek çok uzun süre burada ikamet etmiştir.⁵⁶⁵ 66 yıl boyunca bir mescidde Kur'an öğrettiği nakledilen Kinânî,⁵⁶⁶ kırâat alanında Endülüs'te kendisinden istifade ettiği kaynağın Mısır bağlantılı oluşu ve Fas'a yerleşerek burada uzun yıllar kırâat alanında talebe yetiştirmiş olması sebebiyle, coğrafyalar arası etkileşimin önemli örneklerindedir.

⁵⁶¹ Çetin, "İbn Sa'dûn el-Kurtubî", 299.

⁵⁶² Çetin, "İbn Sa'dûn el-Kurtubî", 299. Hakkında bilgi için ayrıca bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 3: 1024-1025; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 500; Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, 2: 334; Makkarî, *Nefh*, 2: 116-118; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 2: 369-371.

⁵⁶³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 3: 1024.

⁵⁶⁴ Çetin, "İbn Sa'dûn el-Kurtubî", 299.

⁵⁶⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 3: 1047.

⁵⁶⁶ İsa, *Târihu't-Ta'lim*, 270.

2.2.3.57. Ebû Muhammed ed-Dânî (ابومحمد الداني)

Ebû Muhammed ed-Dânî'nin ismi kaynaklarda Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Halef b. Sa'âde el-Esbehî ed-Dânî (öl. 570'ler) şeklinde kaydedilmiştir. Ebû Muhammed ed-Dânî, İskenderiye'ye seyahat ederek Silefi'nin de aralarında bulunduğu bazı âlimlerden ders okumuştur. O, memleketine yaptığı bir seyahat dönüşünde, ileri bir yaşta⁵⁶⁷ boğularak vefat etmiştir. ⁵⁶⁸ İlmî yolculuklarını Mısır coğrafyasında sürdürmesi, tedris faaliyetlerini de hem Mısır hem de kısmen Endülüs bölgesinde yürütmesi iki bölge arasında etkileşimin sürekliliğini göstermektedir.

2.2.3.58. İbn Hayr el-İşbîlî (ابن خير الإشبيلي)

Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî (öl. 575/1179), hicrî 502 yılında İşbîliye'de⁵⁶⁹ dünyaya gelmiştir. İşbîlî'nin ilme yönelmesinde kıraat âlimi Ebü'l-Hasan Şüreyh b. Muhammed'in etkili olması, ele alınan çalışma açısından oldukça önemlidir. İbn Hayr, İşbîliye'deki âlimlerden aldığı derslerin ardından Endülüs'ün çeşitli şehirlerine seyahat ederek birçok hocadan istifade etmiştir. Hicrî 573 yılında Kurtuba Ulucamii imamlığına tayin edilmiş ve 4 Rebûlevvel 575'te vefat etmiştir.⁵⁷⁰

Kendisinin Mısır'da bulunduğu dair kesin bir bilgiye sahip olmamakla beraber⁵⁷¹ burada kendisine yer verilmesinin temel sebebi şöyle izah edilebilir: İbn Hayr'a ait olan *Fehrese* adlı eser, Endülüs'te kıraat alanında tedavülde bulunan eserlerin Mısır coğrafyası ile bağlantılı olanlarını tespit imkânı

⁵⁶⁷ İbnü'l-Cezerî eserinde, ileri bir yaşta vefat ettiğini Zehebî'den nakille aktarmaktadır fakat Zehebî'nin tabakatında yer alan ibare "yaşlılığından önce" şeklindedir. Karşılaştırmak için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 3: 1036; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 624.

⁵⁶⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 3: 1036; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 624.

⁵⁶⁹ Mağrib'in kuzeyinde bulunan Fas şehrinde dünyaya gelip hayatının erken dönemlerinde İşbîliye'ye gelerek yerleştiği için bu nisbe ile anıldığı da söylenmiştir. Bu bilgi için bk. Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, "Endülüslü Bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr el-İşbîlî ve Fehrese'si", *Milel ve Nihal* 1/12 (Ocak-Haziran 2015): 37.

⁵⁷⁰ Ali Yardım, "İbn Hayr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1999), 20: 36-37.

⁵⁷¹ *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* "Silefi" maddesinde yer alan İbn Hayr'ın kendisinin talebeliğini yaptığı bilgisi ve Silefi'nin de Mısır'da bulunduğu vakit boyunca 515-517 yılları arasında Kahire'de bulunduğu zaman dilimi dışında İskenderiye'den ayrılmadığı bilgileri bir arada değerlendirildiğinde İbn Hayr'ın İskenderiye'de kendisinden okuduğu yani Mısır'da bulunduğu sonucuna varılabilir. Bu bilgi için bk. Efendioğlu, "Silefi", 198.

sunmaktadır. Nitekim *Fehrese* üzerine yapılmış çalışmalarda, İbn Hayr'ın eserde zikrettiği 1332 eserin 131'inin Kur'an ilimlerine dair olduğu zikredilmiştir.⁵⁷² Bunlar da kıraatle ve tefsirle ilgili olanlar şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Kıraat sahasında zikredilmiş eserler ise muhteva olarak yedi kıraate dair telif edilmiş eserleri ve özellikle coğrafyada yaygın olan Nâfi' kıraatine dair telif edilmiş olanları ihtiva etmektedir. Bunların birçoğu Endülüs'te telif edilmiştir. Bununla birlikte bunlar arasında Mısır, Hicaz ve Irak âlimleri tarafından telif edilmiş olup rihleler aracılığı ile Endülüs'e taşınmış olanlar da eserde yer almaktadır. Zikredilen eserlerin müelliflerine bakıldığında bunların İbn Galbûn (öl. 388/999), Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Amr ed-Dânî (öl. 444/1053), Muhammed b. Şüreyh (öl. 476/1083) ve Şüreyh b. Muhammed gibi kıraat alanında Mısır-Endülüs bağlantısında önemli konumda bulunan ve doğrudan ele alınan çalışma açısından önemli isimler olduğu görülmektedir.⁵⁷³

Genel olarak temas edilen bu malumatın akabinde, eserde kıraat sahasında zikredilmiş çalışmaların bazı örnekleri üzerinden, bu sahadaki Mısır-Endülüs bağlantısı şu şekilde izaha çalışılabilir:

Fehrese'de zikredilmiş ilk eser, yedi kıraati bir araya getirerek yedili tasnifi meşhur eden İbn Mücâhid'e ait *Kitâbü Kırâeti'n-Nebî* olup; İşbilî bu eseri Şüreyh b. Muhammed⁵⁷⁴ < İbnü'n-Nefîs <... kanalı ile elde etmiştir. İbnü'n-Nefîs ise ilgili başlıkta da zikredildiği üzere âlî isnada sahip Mısır kurrâsındandır.⁵⁷⁵

İkincisi ise kıraatlere dair yazılmış ilk eser olarak addedilen Ebû Ubeyd el-Kâsım'a ait *Kitâbü'l-Kirâât* olup; İşbilî < Şüreyh b. Muhammed < babası Muhammed b. Şüreyh < Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nahvî <... kanalı ile alınmıştır. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nahvî ile Muhammed b.

⁵⁷² Adıgüzel, "İbn Hayr el-İşbilî ve Fehrese'si", 41.

⁵⁷³ Adıgüzel, "İbn Hayr el-İşbilî ve Fehrese'si", 43-44.

⁵⁷⁴ Eserde yer alan sened yukarıdaki gibi olup; Şüreyh ve İbnü'n-Nefîs arasında bulunan bir râvî zikredilmemiştir. Nitekim eserde bu semâ'ın 434 yılında gerçekleştiği zikredilmiş olup bu tarih Şüreyh'in doğum tarihi olan 451 yılından önceye tekâbülmektedir. Diğer eserler için zikredilen senedlerle beraber değerlendirildiğinde; 434 yılında Mısır'da bulunup çeşitli eserleri İbnü'n-Nefîs'ten nakleden kişinin Şüreyh'in babası Muhammed b. Şüreyh olması sebebi ile arada zikredilmeyen râvînin kendisi olduğu söylenebilir.

⁵⁷⁵ İşbilî, *Fehrese*, 23.

Şüreyh arasındaki bu tedris hicrî 434 yılında Muhammed b. Şüreyh'in Mısır'da bulunduğu vakitte gerçekleşmiştir.⁵⁷⁶

Üçüncü eser olan *Kitâbü İhtilâfi'l-Kırâât* yine İbn Mücahid'e ait olup; İşbîlî < Şüreyh b. Muhammed < babası Muhammed b. Şüreyh < İbnü'n-Nefîs <... kanalı ile alınmıştır.⁵⁷⁷

Beşinci eser Ebû Abdullah Muhammed b. Süfyan'a aittir. Müellif aslen Kayrevanlı olup Mısırlı kıraat âlimi İbn Ğalbûn'un talebeliğini yapmıştır.⁵⁷⁸

Altıncı eser, Mısır şeyhü'l-kurrâsından et-Tarsûsî'ye ait olup, isnadı İşbîlî < Şüreyh b. Muhammed < babası Muhammed b. Şüreyh < Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nahvî < Tarsûsî şeklindedir.⁵⁷⁹

Yedinci, sekizinci ve dokuzuncu eserler, Endülüslü birçok talebesi bulunan Mısırlı meşhur kıraat âlimi İbn Galbûn'a aittir.⁵⁸⁰

Onuncu ve on birinci eserleri ise İşbîlî, Şüreyh b. Muhammed kanalı ile babası Muhammed b. Şüreyh'ten, o da bizzat müellifinden Fustat'ta bir camide dinlemek sureti ile almıştır.⁵⁸¹

On üçüncü eser Mısır'ın meşhur kıraat âlimlerinden Tâhir b. Galbûn'a ait *Kitâbü't-Tezkira* olup; isnadı İşbîlî < Şüreyh b. Muhammed < babası Muhammed b. Şüreyh < Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nahvî < müellif Tâhir b. Galbûn şeklindedir.⁵⁸²

On dört ve on beşinci eserler de Mısır kıraat âlimi Ebü't-Tayyib İbn Galbûn'a aittir.⁵⁸³

On altıncı eseri müellif, Şüreyh < babası Muhammed b. Şüreyh < İbnü'n-Nefîs < müellif Ebû Ahmed es-Sâmirî kanalıyla almıştır. Sâmirî ise ilgili kısımda da zikredildiği üzere Mısır kıraat âlimlerindedir.⁵⁸⁴

⁵⁷⁶ İşbîlî, *Fehrese*, 23-24. Bu esnada Muhammed b. Şüreyh'in Mısır'da bulunduğu bilgisine ve Mısır'da istifade ettiği hocalarından birinin Ebû Ca'fer en-Nahvî olduğuna ilgili bölümde değinilmişti. Bu bilgi için çalışmanın 124. sayfasında yer alan 520 nolu dipnota müracaat edilebilir.

⁵⁷⁷ İşbîlî, *Fehrese*, 24.

⁵⁷⁸ İşbîlî, *Fehrese*, 24.

⁵⁷⁹ İşbîlî, *Fehrese*, 25.

⁵⁸⁰ İşbîlî, *Fehrese*, 25-26.

⁵⁸¹ İşbîlî, *Fehrese*, 26.

⁵⁸² İşbîlî, *Fehrese*, 27.

⁵⁸³ İşbîlî, *Fehrese*, 27.

Yetmiş birinci eser *Kitâbü'l-Hücce li'htilâfi'l-Kurrâ*' olup, Şüreyh b. Muhammed < babası Muhammed b. Şüreyh < İbnü'n-Nefis <... isnadıyla alınmıştır.⁵⁸⁵

Şaz kıraatlere dair İbn Cinnî'nin (öl. 392/1002) telif etmiş olduğu yetmiş üçüncü eseri müellif, Ebû Tâhir es-Silefi kanalı ile almıştır. Silefi ise eseri Mısır'da arz yoluyla Mürşid b. Yahya el-Medenî'den almıştır.⁵⁸⁶

Yetmiş sekizinci kitap, Ebû Bekir el-Enbârî'nin *Kitâbü'l-Vakf ve'l-İbtidâ'* adlı eseri olup; İşbîlî < Şüreyh < babası Muhammed b. Şüreyh'ten nakille h. 434 yılında Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Abdülazîz el-Yahsubî'den Fustat'taki evinde dinlemek suretiyle alınmıştır.⁵⁸⁷

Yetmiş dokuzuncu eser Mısırlı meşhur âlim Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın *Kitâbü'l-Vakf ve'l-İbtidâ'* adlı kitabıdır.⁵⁸⁸

Sekseninci eser, Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. Selâme el-Bağdâdî'nin *Kitâbü Nâsihi'l-Kur'ân ve Mensûhih* adlı eseri olup isnadında müelliften nakleden kişi Mısır'ın meşhur kurrâsından İbnü'n-Nefis'tir.⁵⁸⁹

Seksen ikinci eser, Ebû Ubeyd el-Kâsım'a ait olup; İşbîlî < Şüreyh b. Muhammed < babası Muhammed b. Şüreyh < Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nahvî < ... kanalı ile olup bu tedris hicrî 434 yılında Muhammed b. Şüreyh'in Mısır'da bulunduğu vakitte gerçekleşmiştir.⁵⁹⁰

Seksen üçüncü eser Mısırlı meşhur âlim Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın *Kitâbü Nâsihi'l-Kur'ân ve Mensûhih* adlı eseri olup; eseri kendisinden tedris eden yine Mısırlı meşhur kıraat âlimi Üdfüvî'dir.⁵⁹¹

⁵⁸⁴ İşbîlî, *Fehrese*, 27.

⁵⁸⁵ İşbîlî, *Fehrese*, 39.

⁵⁸⁶ İşbîlî, *Fehrese*, 40.

⁵⁸⁷ İşbîlî, *Fehrese*, 41. Yetmiş sekizinci eserin rivayetinde 'Cafer Ahmed b. Muhammed' şeklinde yer alan râvînin, diğer eserlerin rivayet zinciriyle kıyaslandığında 'Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed' olması kuvvetle muhtemeldir. Eserde 'Ebû' ibaresinin yer almamasının müellif, müstensih veya neşredenden kaynaklanan bir sehiv olduğu söylenebilir.

⁵⁸⁸ İşbîlî, *Fehrese*, 42.

⁵⁸⁹ İşbîlî, *Fehrese*, 42-43.

⁵⁹⁰ İşbîlî, *Fehrese*, 44.

⁵⁹¹ İşbîlî, *Fehrese*, 45.

Yüz yirmi üçüncü eser ise Hâkânî'nin kıraat ve kurrânın vasıflarına dair yazmış olduğu *Kasîde*'si olup; senesinde ...< Ebû Dâvud Süleyman b. Necah < hocası Dâni < Fâris b. Ahmed ve Tahir b. Ğalbûn < ... bulunmaktadır.⁵⁹²

Yüz yirmi sekizinci eser Kur'an hocası ve talebesinin edebine dair olup Mısırlı meşhur kıraat âlimi Üdfüvî'ye aittir.⁵⁹³

Netice itibariyle bu örneklerden hareketle, İşbîlî'nin eserinde yer alan kıraat alanına dair bazı eserlerin ve isnadlarının incelenmesiyle şu sonuçlar elde edilebilir:

1. İşbîlî'nin kıraate dair eserleri okuduğu hocası çoğunlukla Şüreyh b. Muhammed olup, o da bu eserleri babası Muhammed b. Şüreyh'ten okumuştur. Muhammed b. Şüreyh'in de bu sahada yetişmesinde Mısır bölgesi etkisinin oldukça yoğun olduğuna ilgili başlıkta temas edilmişti. Burada, özellikle kendisine Mısır'da hocalık yapan Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nahvî ve İbnü'n-Nefis'in etkisinden söz edilebilir.

2. Örneklerde İşbîlî'nin doğu İslâm coğrafyasında telif edilmiş birçok eseri Mısır bağlantılı isnadlarla aldığı görülmektedir.

3. İşbîlî, bu alanda Mısır âlimlerinin telif ettiği birçok eseri okumuştur.

4. Endülüs üzerindeki Mısır etkisi sadece bir dönemi kapsayan tarihî bir süreçle sınırlandırılmaz. İki bölge arasındaki etki süreklilik arz etmiştir.

Bu bilgiler ışığında Endülüs coğrafyasında kıraat ilmi özelinde Mısır âlimlerinin telif ettiği eserlerin tedavülde olduğu; başka coğrafyalarda telif edilmiş eserlerin coğrafyaya girişinin de yine Mısır coğrafyası üzerinden olduğu söylenebilir. Şüphe yok ki bu dönemde İşbîlî gibi ilim elde etme merakında olan bir âlimin tedarik ettiği eserler, genel olarak coğrafyada yaygın şekilde okunan ve okutulan eserlerin bir numunesini teşkil edecektir.

2.2.3.59. Elyesa' b. Hazm el-Ĝâfikî (اليسع بن حزم الغافقي)

Ebû Yahya Elyesa' b. İsâ b. Hazm el-Ĝâfikî el-Endelüsî el-Ceyyânî (öl. 575/1179), ilk kıraat eğitimini üç hocası da Ebû Amr Dâni'nin talebesi olan babası Ebü'l-Esbeğ'den almıştır. Daha önce değinilen Şüreyh b. Muhammed de

⁵⁹² İşbîlî, *Fehrese*, 64-65.

⁵⁹³ İşbîlî, *Fehrese*, 66.

onun hocasıdır. Ebû Yahya Elyesa‘ İskenderiye’de ikamet ederek, kıraat alanında talebe yetiştirmiştir.⁵⁹⁴ Ebû Yahya Elyesa‘ın, Endülüs’te yetişmiş olup Mısır’da talebe okutması sebebiyle bölgeler arası etkileşimde rolü söz konusudur.

2.2.3.60. İbnü’l-Hulûf (ابن الخلوف)

Ebü’t-Tayyib Abdülmün‘im b. Yahyâ b. Halef b. Nefîs b. el-Hulûf el-Gırnâtî (öl. 586/1190), Endülüs kökenli olup bir süre Kuzey Afrika toprağı olan Merakeş’te yaşamış sonrasında ise İskenderiye’ye geçmiştir. Ebü’l-Kâsım es-Safrâvî (öl. 636/1238) kendisinden okumuş Mısırlı meşhur kıraat üstadlarından.⁵⁹⁵ O, hicrî 586 yılında vefat etmiştir.⁵⁹⁶

Aslen Endülüslü olup burada çeşitli hocalardan dersler okuyarak Kuzey Afrika ve Mısır’da talebe yetiştirmiş olması, benzer örneklerde olduğu gibi bölgeler arası etkileşimi teyit etmektedir.

2.2.3.61. İbn Kevser (ابن كوثر)

Ebü’l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Kevser el-Gırnâtî (öl. 589/1193), Mısır’da Ebû Abbas Ahmed b. Hutay’e ve Ebü’l-Futûh Nâsır el-Hatîb gibi isimlerden istifade etmiştir. O, ilmî seyahatinden Endülüs’e âlî isnad ve büyük bir ilimle dönmüş; burada kıraat ve hadis ilimleri okutmuştur. İbn Kevser’in kıraat alanında eser telif ettiği de nakledilmiştir. O, hicrî 589 yılında, altmışlı yaşlarda vefat etmiştir.⁵⁹⁷

2.2.3.62. Feth b. Halef (فتح بن خلف)

Feth b. Halef’in tam adı, Ebû Nasr Feth b. Halef el-Belensî’dir (öl. 600/1203-1204). Endülüslü bir kıraat talebesi olarak İskenderiye’de, İbn Fahhâm’a onun *Et-Tecrîd fi’s-Seb’* adlı eserini okumuştur. Feth b. Halef’in vefatının hicrî 600 yılında olduğu rivayet edilmiştir.⁵⁹⁸

⁵⁹⁴ Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâ*, 3: 1043-1045. Hakkında bilgi bulunan diğer eserler İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-Nihâye*, 2: 518-519; Süyûtî, *Hüsnü’l-Muhâdara*, 1: 496.

⁵⁹⁵ Bu bilgi için bk. İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-Nihâye*, 1: 521.

⁵⁹⁶ Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâ*, 3: 1066-1067. Hakkında bilgi için ayrıca bk. İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-Nihâye*, 1: 656-657.

⁵⁹⁷ Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâ*, 3: 1093; İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-Nihâye*, 1: 728-729.

⁵⁹⁸ Zehebî, *Ma’rifetü’l-Kurrâ*, 2: 1014-1015.

2.2.4. İkincil Katkıya Sahip İsimler

Yukarıda Mısır-Endülüs ekseninde talebe ve hoca olarak birbiri ile bağı olan âlimler başlıklar halinde incelenmiştir. Bunların yanı sıra hocaları ve talebeleri hakkında yeterli bilgi bulunmayıp, bu coğrafyalar arasında kıraat alanında söz konusu olan etkileşime katkısı bulunan âlimler de bulunmaktadır. Bunun yanında bölgede teşekkül devresinin akabine tekâbül eden tarihlerde coğrafî bölgeler arası etkileşimde pay sahibi olmuş âlimler de bulunmaktadır. Bu âlimleri ise sadece isimleriyle burada zikretmek uygun olacaktır. Bunlar, bu etkileşimin yoğunluğu ve sürekliliği noktasında teyit edici isimler olarak öne çıkmaktadır. Bu manada ismi zikredilebilecek olan Endülüslü/Mısırlı kıraat talebesi ve hocalarından bazıları şunlardır:

Sa'd b. Câbir (öl. 324/935-936),⁵⁹⁹ Abdullah b. Muhammed b. Esed el-Endelüsî (öl. 387/997-998),⁶⁰⁰ Ebû Osman Saîd b. Hassân b. 'Alâ (öl. 388/998),⁶⁰¹ Halef b. Rızk el-Ümevî (öl. 485/1093),⁶⁰² Muhammed b. Abdullah b. Süleyman b. Hâcer (öl. 598/1201-1202),⁶⁰³ Îsâ b. Abdülazîz eş-Şerîşî (öl. 629/1231-1232),⁶⁰⁴ Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ali (öl. 640/1242-1243),⁶⁰⁵ İsmâil b. Hibetullah b. Ali (öl. 681/1282-1283),⁶⁰⁶ Muhammed b. Ali b. Yûnus (öl. 684/1285-1286),⁶⁰⁷

⁵⁹⁹ Kıraat eğitimini Mısır'da alarak İsbiliye'ye yerleştiği ve her yıl Ramazan ayını Kurtuba'da geçirdiği kaynaklarda zikredilmiştir. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 250.

⁶⁰⁰ Mısırlı kıraat âlimi İbn Eşte'nin Endülüslü talebesi olarak zikredilmiş olup kendisinin de bu alanda ders okuttuğuna dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 2: 617; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 246. Mısır'da yaşamış olup; kıraatlerin Endülüs'e girmesinde büyük pay sahibi olan kıraat âlimi Talemenkî kendisinden rivayette bulunmuştur. Bu bilgi için bk. Osman b. Abdurrahman İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-Fukahâi's-Şâfi'iyye*, nşr. Muhyiddîn Ali Necîb (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992), 1: 509.

⁶⁰¹ İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 246.

⁶⁰² Mekkî b. Ebû Tâlib'in talebesi olup, doğuya seyahat ederek Mısır'da okumuştur. Kurtuba Câmii'nde imam olarak vazifelendirilmiştir. Kur'an ve Arapça muallimliği yapmıştır. Hakkında bilgi için bk. İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 1: 273.

⁶⁰³ Aslen Endülüslü olup, İskenderiye'ye yerleşmiştir. Kıraat sahasında temayüz etmiştir. Hakkında bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-Kurrâ*, 3: 1129; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 239.

⁶⁰⁴ Hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 844-847; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 499.

⁶⁰⁵ Hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 113; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 501.

⁶⁰⁶ Hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 223; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 503.

⁶⁰⁷ Hakkında bilgi için bk. Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 533-534.

Abdünnâsır el-Meryûtî (öl. 680/1281-1282),⁶⁰⁸ Safrâvî (öl. 636/1238),⁶⁰⁹ Ali b. Şücâ' (öl. 661/1263),⁶¹⁰ İbn Vesîk el-İşbîlî (öl. 654/1256),⁶¹¹ Muhammed b. Muhammed b. Vaddâh (öl. 634/1236),⁶¹² Muhammed b. Ömer el-Kurtubî (öl. 631/1233-1234),⁶¹³ Kâsım b. Ahmed b. Muvaffak el-Mürsî (öl. 661/1262),⁶¹⁴ Abdullah b. Muhammed b. et-Tufeyl (öl. 378/988),⁶¹⁵ Ebû Hayyan el-Endelüsî (öl. 745/1344),⁶¹⁶ Süleyman b. Mesrûr (öl. ?),⁶¹⁷ Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Abdülazîz (öl. ?),⁶¹⁸ Abdullah b. Hakem el-Leysî (öl. ?),⁶¹⁹ Halef Mevlâ Ca'fer el-Fetâ (öl.?).⁶²⁰

⁶⁰⁸ Hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 658; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 504. Vefat tarihi Süyûtî'nin eserinde 680 yılı; İbnü'l-Cezerî'nin eserinde ise 680 sonrası olarak zikredilmiştir.

⁶⁰⁹ Hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 521-522.

⁶¹⁰ Hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 756-757.

⁶¹¹ Endülüslü olup; Mısır'ın da içinde bulunduğu birçok bölgede bulunmuş ve İskenderiye'de vefat etmiştir. Hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 1: 30-31; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 501.

⁶¹² Şâtubiyye'yi 580 yılında müellifine okuyarak Endülüs ve Mağrib'e sokan kişi olarak bilinmektedir. Şâtîbî'nin bu tarihte Mısır'da bulunduğu bilgisinden yola çıkılırsa bu tedris Mısır'da gerçekleşmiştir. Bu bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 338-339; Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kırâât*, 314. Kendisi *İlmü'l-Kırâât* adlı eserde, Endülüs kıraatinin meşhurları olan Gâzî b. Kays, Antâkî, Ebû Ömer et-Talemenkî, Mekki b. Ebû Tâlib ve Dâni gibi öncülerin ardından ikinci meşhur kuşak olarak zikredilmiş üç kişiden biridir.

⁶¹³ Şâtîbî'nin eş-Şâtubiyyetü's-Suğrâ olarak da bilinen *Kasîdetü'r-Râ'iyye* adlı eserini kendisinden tam olarak işittiği bilinen iki talebesinden biridir. Şâtîbî'nin vefatından sonra Fâziliyye Medresesi'ndeki derslerini devam ettirmiştir. Hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, 2: 292.

⁶¹⁴ Endülüs'te birçok âlime okumakla beraber Mısır, Dimaşk ve Bağdat gibi birçok ilim merkezinde bulunmuştur. Hakkında bilgi için bk. Zehebî, *Ma'rîfetü'l-Kurrâ*, 3: 1310-1312; İsâ, *Târihu't-Ta'lim*, 293.

⁶¹⁵ Kurrâdan ve Kurtubalı olup; Mısır, Mekke gibi birçok ilim merkezinde bulunmuştur. Hakkında detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 301-302; İsâ, *Târihu't-Ta'lim*, 271.

⁶¹⁶ Hakkında bilgi için bk. Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, 1: 534. Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Mahmut Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1994), 10: 152-153.

⁶¹⁷ Haccetmek üzere yolculuğa çıkmış, sonrasında ise Mısır'ı vatan edinerek orada vefat etmiştir. Kaynaklarda, 'Kıraat ilmi sahasında imam' olarak tavsif edilmiştir. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 256.

⁶¹⁸ Silefî eserinde, Endülüs'ün meşhur kıraat âlimlerinden olduğunu ve hac yolculuğu dönüşü İskenderiye'de kendisini ziyaret ettiğini nakletmiştir. Aynı eserde yer alan 'İskenderiye'de İbn Lü'lüe olarak tanınırdı.' bilgisi Mısır'da da meşhur olduğunu ispat eder niteliktedir. Bu bilgi için bk. Silefî, *Ahbâru ve Terâcimü Endülüsiyye*, 40.

⁶¹⁹ İlim talebiyle yolculuğa çıkarak Mısır'da Verş'in talebesi Yûnus b. Abdüla'lâ, Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem ve daha birçok âlimden istifade etmiştir. Hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîh*, 1: 299.

⁶²⁰ Doğuya seyahat ederek Mısır'da İbn Galbûn'a talebelik etmiştir. Endülüs'te camide ikamet ederek kıraat ilmi okuttuğu nakledilmiştir. Hakkında bilgi için bk. İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 1: 264-265.

SONUÇ

Endülüs ve Mısır, ilmî birikimi ve yetiştirdiği âlimleri ile hâlihazırda da İslâm dünyasına katkı sunan iki ana coğrafi bölgedir. Her iki bölge de birbirini birçok sahada olduğu gibi kıraat ilmi sahasında da etkilemiştir. Özellikle Endülüs kıraatinin oluşumunda Mısırlı âlimlerin ciddi katkısı olmuştur.

Kıraat İlminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi başlıklı yüksek lisans çalışmasından ortaya çıkan sonuçları şöyle sıralayabiliriz:

1. Endülüs coğrafyasına kıraat ilminin girişi, bölgenin fethine kadar uzanmaktadır. Bölgeyi fethedenler eliyle Müslümanlaşan bölge, yine buraya gelen fâtipler eliyle Kur'an-ı Kerim ve kıraat ilmi ile tanışmıştır.

2. Bölgedeki siyasî gelişmeler aynı zamanda kıraat ilminin gelişimine de ciddi katkılarda bulunmuştur. Özellikle ilmî verimliliğin zirvede olduğu, emîrlerin ilmî üretim ve âlimleri teşvikte âdetâ birbirleri ile yarıştıkları mülûku't-tavâif (Endülüs Emevîleri Devleti'nin yıkılışının ardından kurulan küçük devletler) döneminde kıraat ilminde zirveye ulaşılmıştır. Günümüzde istifade edilen birçok temel kaynak da bu dönemde telif edilmiştir.

3. Malikîliğin bölgenin fikhî mezhebi olarak kabul edilmesi sebebiyle İmam Malik'in hocası İmam Nafi'in kıraati bölgede yaygınlık kazanmıştır.

4. Kıraat ilmi tarihi açısından, Endülüs coğrafyasının bu alana katkı sunmaya başladığı dönem, "beyan ve tahsil dönemi" olarak sınıflandırılan hicrî beşinci asrın başları gibi geç sayılabilecek bir zaman dilimine tekâbül etmektedir.

5. Kıraat ilminin geç bir dönemde tekâmül etmesinde, doğu İslâm coğrafyasına olan uzaklık ve ilmî teşekkülün daha çok rihleler yoluyla gerçekleşmesi gibi durumlar etkili olmuştur.

6. Endülüs'te kıraat ilminin gelişimine farklı coğrafyaların büyük katkısı olmuştur. İlim elde etmek üzere en çok yolculuk eden milletlerden olan Endülüslüler başta hacca olmak üzere yaptıkları rihlelerle Mısır kıraatini bölgeye taşımışlardır.

7. Endülüs kıraat öncüleri olan ve bu alanda meşhur eserler telif etmiş olan Ebû Ömer et-Talemenkî, Mekkî b. Ebû Tâlib ve Ebû Amr Dâni gibi âlimlerin istifade ettiği hocaların birçoğu, Mısır coğrafyası ile bağlantılıdır.

8. Mısır-Endülüs etkileşiminde, Mısır'dan Endülüs'e yönelen tek taraflı bir etkiden ziyade Mısır-Endülüs-Kuzey Afrika toprakları arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Bu manada Kayrevan bölgesi de ilmî yolculuklar vesilesiyle Endülüs ve Mısır coğrafyaları üzerinde büyük etki göstermiştir.

9. Mısır'ın Endülüs'ten önce fethedilmesiyle kıraatin burada daha erken bir devirde kökleşmesi, Endülüslü âlimlerin bu ilmî talep etmeye kalktıklarında, ilk çalacakları kapının Mısır coğrafyası olmasını gerekli kılmıştır. Özellikle İmam Mâlik ve Nâfi'den bizzat ders okumuş talebelerinin Mısır coğrafyasında bulunmaları bu etkiyi daha da arttırmıştır.

10. Bazı durumlarda coğrafyalar arası etkileşimin yönü tayin edilememektedir. İncelenen kurrânın ömürlerinin farklı safhalarını bu bölgelerin her birinde bulunarak geçirmeleri, bu sorunun temelini teşkil etmektedir. Bu noktada Endülüs'te yetişmiş, Mısır'da hocalık yapmış olması sebebiyle Şatıbî temsil açısından en önemli isimdir.

11. İlmî alanda, coğrafyalar arası etkileşim Mısır-Kuzey Afrika-Endülüs havzası/bölgesi ile sınırlı kalmamakta, Suriye-Irak coğrafyalarına kadar uzanabilmektedir. Bu manada Irak, Halep gibi bölgelerde yetişip, sonrasında Mısır'a yerleşen bazı önemli isimlere tesadüf edilmektedir.

12. Endülüs'te ilmî gelişimin hızlı seyretmesinde, sosyal yapının etkisi de büyük olmuştur. Bölgede, toplumsal tabakalar arasında dikey hareketliliğe uygun bir sosyal hayat anlayışının hâkim olması, kölelerin dahi büyük saygı gören âlimlerin makamına yükselebilmemesine zemin hazırlamıştır.

13. İlmî-meslekî her sahada olabileceği gibi kıraat ilmi alanında da aile bağı ilmî meraka büyük bir katkı sunmuştur. Bu durumun kıraat sahasında birçok örneği ile karşılaşılmaktadır.

14. Coğrafyalar arası ilmî etkileşim, bazı durumlarda da dolaylı olarak gerçekleşebilmektedir. Bunun kıraat ilmi sahasında zikrebilebilecek örnekleri arasında, ortak Mısırlı hocalara ve aynı zamanda ortak Endülüslü talebelere sahip Kayrevanlı kıraat âlimleri dikkat çekmektedir. Bu âlimler, Mısır-Endülüs

etkileşiminde köprü vazifesi görmüşlerdir. Kendisinin Endülüslü talebesi bulunmadığı halde yetiştirdiği talebelerin Endülüs coğrafyasında kıraat alanında etkin olduğu Mısırlı âlimler de bu dolaylı etkiye örnek teşkil edebilir.

15. Ümerânın Endülüs'te kıraat ilminin gelişimine dolaylı veya doğrudan büyük katkısı olmuştur. Endülüs Emevî emîri II. Hakem'in ve özellikle devletin yıkılışına yakın hâciplik makamında bulunan Âmirî ailesinin, Mısır'dan Endülüs'e davet ettiği birçok kıraat âliminin varlığı bu durumun önemli örneklerindedir.

16. Mısır-Endülüs etkileşiminde pay sahibi, aynı zamanda Endülüs'te kıraat ilminin teşekkül sürecinde yer alan âlimlerin büyük bir çoğunluğu hicrî dördüncü asrın sonu ve beşinci asırda yaşamış âlimlerdir. Çalışmada ilmî etkileşimdeki rolü incelenmiş altmıştan fazla Endülüs âliminin, yaklaşık kırkının hayatı bu zaman dilimine rastlamaktadır. Nitekim tabakât kitapları tarandığında Endülüs'te kıraat sahasında kendilerinden bahsedilen meşhur âlimlerin sayısının bu dönemde oldukça fazla olduğu da görülmektedir. Bu da Endülüs kıraat tarihi özelinde bu zaman dilimine ayrı bir önem kazandırmaktadır. Ayrıca Endülüs'ün genel kıraat tarihi tablosundaki konumunda da yine bu dönemde yaşamış kıraat âlimleri ve eserleri ön plandadır.

Sonuç olarak Mısır coğrafyası Endülüs kıraatının oluşumuna doğrudan katkıda bulunmuş, bu katkı çoğunlukla hoca-talebe münasebeti ve rihleler, bazı emirlerin etkisi ve benzeri durumlar vesilesiyle gerçekleşmiştir.

Bu tezin, kıraat ilmi ve tarihi, bölge merkezli ilmî çalışmalar ile ilgilenenler için yeni çalışma alanları açacağını ümit ediyoruz. En önemli temennimiz ise müstakil olarak Mısır, Endülüs, Dımaşk, Kayrevan gibi bölgelerin kıraat tarihlerinin ortaya konulduğu çalışmaların yapılmasıdır. Bu çalışmaların sonuçlarının ve bölgelerin birbiri ile mukayesesi de birçok açıdan alana katkı sunacaktır. Ayrıca tabakat kitaplarında zikredilen kıraat uzmanları üzerine de müstakil çalışmalar yapılması gerekmektedir. Bu çalışmalar hem bölgesel etkileşimin mahiyetini ortaya koyacak hem de yapılan/yapılacak çalışmalardaki değerlendirmeleri tahkik ve tashih imkânı sağlayacaktır. Bu manada kıraat ilmi açısından detaylı bölgesel çalışmalara duyulan ihtiyacın devamlılığı ortadadır.

KAYNAKLAR

- Adıgüzel, Cumhur Ersin. “Endülüslü Bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr el-İşbîlî ve Fehrese’si”. *Milel ve Nihal* 1/12 (Ocak-Haziran 2015): 35-54.
- Ahatlı, Erdinç. “Ukbe b. Âmir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 62-63. İstanbul: TDV yayınları, 2012.
- Akpınar, Cemil. “Ebü’s-Salt ed-Dânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 340-342. İstanbul: TDV yayınları, 1994.
- Âl-i İsmâil, Nebil b. Muhammed İbrâhim. *İlmü’l-Kırâât: Neş’etuhû Etvâruhû Eseruhû fi’l-Ulûmi’ş-Şer’iyye*. Riyad: Mektebetü’t-Tevbe, 1421/2000.
- Altıkulaç, Tayyar. “Hamza b. Habîb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 511-513. İstanbul: TDV yayınları, 1997.
- Altıkulaç, Tayyar. “İbn Âmir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 308-310. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. “İbn Eşte”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 477. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. “İbnü’l-Bâziş, Ebû Ca’fer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 527-528. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. “İbn Galbûn, Ebü’l-Hasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 499-500. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. “Hüzelî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 69-70. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. “Mehdevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 367-368. Ankara: TDV yayınları, 2003.
- Altıkulaç, Tayyar. “Mekkî b. Ebû Tâlib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 575-576. Ankara: TDV yayınları, 2003.
- Altıkulaç, Tayyar. “Nâfi’ b. Abdurrahman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 287-289. İstanbul: TDV yayınları, 2006.
- Altıkulaç, Tayyar. “Sehâvî, Alemüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 311-313. İstanbul: TDV yayınları, 2009.

- Altıkulaç, Tayyar. “Verş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 63. İstanbul: TDV yayınları, 2013.
- Atçeken, İsmail Hakkı. “Târık b. Ziyâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 24-25. İstanbul: TDV yayınları, 2011.
- Atçeken, İsmail Hakkı. “Tarîf b. Mâlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 29. İstanbul: TDV yayınları, 2011.
- Atçeken, İsmail Hakkı. “Endülüs Fâtihlerinden Mûsâ b. Nusayr’ın Akibeti”. *Milel ve Nihal* 1/12 (Ocak-Haziran 2015): 9-34.
- Atik, M. Kemal. “Endülüs ve Kur’an ilimlerindeki yeri”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1985): 265-288.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1987.
- Aydınlı, Abdullah. “A’rec, Abdurrahman b. Hüzmüz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 350-351. İstanbul: TDV yayınları, 1991.
- A’zami, Mustafa. *Vahyedilişinden Derlenişine Kur’an Tarihi*, çev. Ömer Türker-Fatih Serenli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.
- Baltacı, Ahmet. “İbnü’l-Arabî, Ebû Bekir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 488-491. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Bardakoğlu, Ali. “İbn Rüşd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 254-257. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Baş, Erdoğan. “Meâfir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 200-201. Ankara: TDV yayınları, 2003.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya. *Fütûhu’l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Beşirî, Sa’d Abdullah Sâlih. *el-Hayâtü’l-İlmiyye fî Asri Mülûki’t-Tevâif fi’l-Endülüs*. Riyad: Merkezü’l-Melik Faysal li’l-Buhûsi ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye, 1414/1993.
- Beşirî, Sa’d Abdullah Sâlih. *el-Hayâtü’l-İlmiyye fî Asri’l-Hilâfe fi’l-Endülüs*. Mekke: Câmîatü Ümmi’l-Kurâ, 1417/1997.
- Birişik, Abdülhamit. “İbn Azîme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 341-342. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Birişik, Abdülhamit. “Kıraat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 426-433. Ankara: TDV yayınları, 2002.

- Birişik, Abdülhamit. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 2014.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi' u's-Sahîh. Mevsûatü'l-hadîsi's-şerîf: el-Kütübü's-Sitte* içinde, nşr. Salih b. Abdülaziz b. Muhammed vd. Riyad: Dârü's-Selâm, 1429/2008.
- Câsim, Leys Suûd. "İbn Abdülber en-Nemerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 269-272. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Sahnûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 534-538. İstanbul: TDV yayınları, 2008.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 267-269. İstanbul: TDV yayınları, 2013.
- Çetin, Abdurrahman. "Dânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 459-461. İstanbul: TDV yayınları, 1993.
- Çetin, Abdurrahman. "Şâtıbî, Kâsım b. Firruh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 376-377. İstanbul: TDV yayınları, 2010.
- Çetin, Abdurrahman. *Yedi Harf ve Kıraatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Çetin, Abdurrahman. *Ebû Amr ed-Dânî ve Kıraat İlmindeki Yeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Çetin, Mustafa. "İbn Sa'dûn el-Kurtubî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 299. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Dabbî. *Buğyetü'l-Mültemis fî Târîhi Ricâli Ehli'l-Endelüs*. nşr. İbrâhim Ebyârî. Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısrî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1410/1989.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed. *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. nşr. Lecne mine'l-ulemâ'. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Dursun, Davut. "Afrika, Tarih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 418-426. İstanbul: TDV yayınları, 1988.
- Efendioğlu, Mehmet. "Silefi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 198-200. İstanbul: TDV yayınları, 2009.
- Eroğlu, Muhammed. "İbnü'l-Fahhâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 37-38. İstanbul: TDV yayınları, 2000.
- Eroğlu, Muhammed. "Nehhâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 542-543. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Erünsal, İsmail E. “Verrâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2: 654-660. İstanbul: TDV yayınları, 2016.
- Fayda, Mustafa. “Ömer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 44-51. İstanbul: TDV yayınları, 2007.
- Güney, Fikri. “Ebû Ca‘fer en-Nehhâs, Hayatı Eserleri ve ‘Meâni’l-Kur‘ân’ı”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/4 (2015): 156-176.
- Haccî, Abdurrahman Ali. *Endülüüs Tarihi*, çev. Kadir Kınar. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2017.
- Hamevî, Yâkût. *Mu‘cemü’l-Büldân*. nşr. Ferîd Abdülazîz el-Cündî. Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2011.
- Hamîtû, Abdulhâdî. *Kırâetü’l-İmâm Nâfi‘ inde’l-Meğâribe min Rivâyeti Ebî Saîd Verş*. Mağrib: Menşûratü Vezâratü’l-Evkâf ve’s-Şuûni’l-İslâmiyye, 1424/2003.
- Hamîtû, Abdulhâdî. *Mu‘cemu’l-Müellefâtü’l-Hâfiz Ebî Amr ed-Dânî*. Riyad: Mektebetü’l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1432/2011.
- Harekât, İbrahim. “Mağrib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 314-318. Ankara: TDV yayınları, 2003.
- Hasan, İbrâhim Hasan. *İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit vd. 7 cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985.
- Heyet. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. 14 cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1987-1989.
- Hitti, Philip K. *İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ. 2 cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Işık, Emin. “Antâkî, Ali b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 227. İstanbul: TDV yayınları, 1991.
- İbn Beşkuvâl. *es-Sıla*. nşr. İbrâhim Ebyârî. Kâhire: Dâru’l-Kitâbi’l-Mısri, Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Lübnânî, 1410/1989.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tehzîbü’t-Tehzîb fî Ricâli’l-Hadîs*. nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1425/2004.
- İbn Haldun. *Mukaddime II*, çev. Zakir Kadiri Ugan. İstanbul: MEB Yayınları, 1988.

- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî. *Mukaddime*, çev. Halil Kendir. Ankara: Yeni Şafak, 2004.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*. nşr. Şeyh Zekeriyya Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- İbnü'l-Cezerî. *Ğâyetü'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*. nşr. Ali Muhammed Ömer. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1431/2010.
- İbnü'l-Cezerî. *Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn*. nşr. Ali b. Muhammed el-Umrân. Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1419.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târîh*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed. *Târîhu Ulemâi'l-Endülüüs*. nşr. Beşşar Avvad Ma'ruf. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1429/2008.
- İbnü's-Salâh, Osman b. Abdurrahman. *Tabakâtü'l-Fukahâi's-Şâfi'iyye*. nşr. Muhyiddîn Ali Necîb. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.
- İdris, Süreyyâ Abdullah. "Abdullah b. Ebî İshak el-Hadramî hayâtühû ve ârâ'ühû". Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1400-1401/1980-1981.
- İsâ, Muhammed Abdülhamîd. *Târîhu't-Ta'lim fi'l-Endülüüs*. b.y.: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982.
- İşbilî, Muhammed b. Hayr b. Ömer İbn Halîfe el-Ümevî. *Fehresetü İbn Hayr el-İşbilî*. nşr. Muhammed Fuad Mansur. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Kafes, Mahmut. "Ebû Hayyân el-Endelüsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 152-153. İstanbul: TDV yayınları, 1994.
- Kandemir, M. Yaşar. "İbn Vaddâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 435-436. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "İbn Galbûn, Ebü't-Tayyib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 500-501. İstanbul: TDV yayınları, 1999.

- Karaçam, İsmail. *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1995.
- Karaçam, İsmail. *Kıraat İlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, çev. Rüştü Balcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Kenûnî, Abdüsselâm Ahmed. *el-Medresetü'l-Kur'âniyye fi'l-Mağrib*. Rabat: Mektebetü'l-Me'ârif, 1401/1981.
- Kılıç, Hulusi. "İbn Ebû İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 435. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Madazlı, Ahmet. "İbn Şüreyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 383. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Mahfûz, Muhammed. *Terâcümü'l-Müellifîne't-Tûnusiyyîn*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-Tîb*. nşr. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Kıraatların İntişârında Fikhî Mezheplerin Rolüne Dair Bir Örnek". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1998): 467-470.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Sarakustî, İsmâil b. Halef". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 115. İstanbul: TDV yayınları, 2009.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'an'ın Metin Yapısı*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Mertoğlu, M. Suat. "Üdfüvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 281-282. İstanbul: TDV yayınları, 2012.
- Meşînî, Mustafa İbrâhim. *Medresetü't-Tefsîr fi'l-Endelüs*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1406/1986.
- Öğüt, Salim. "Ezvâî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 546-548. İstanbul: TDV yayınları, 1995.

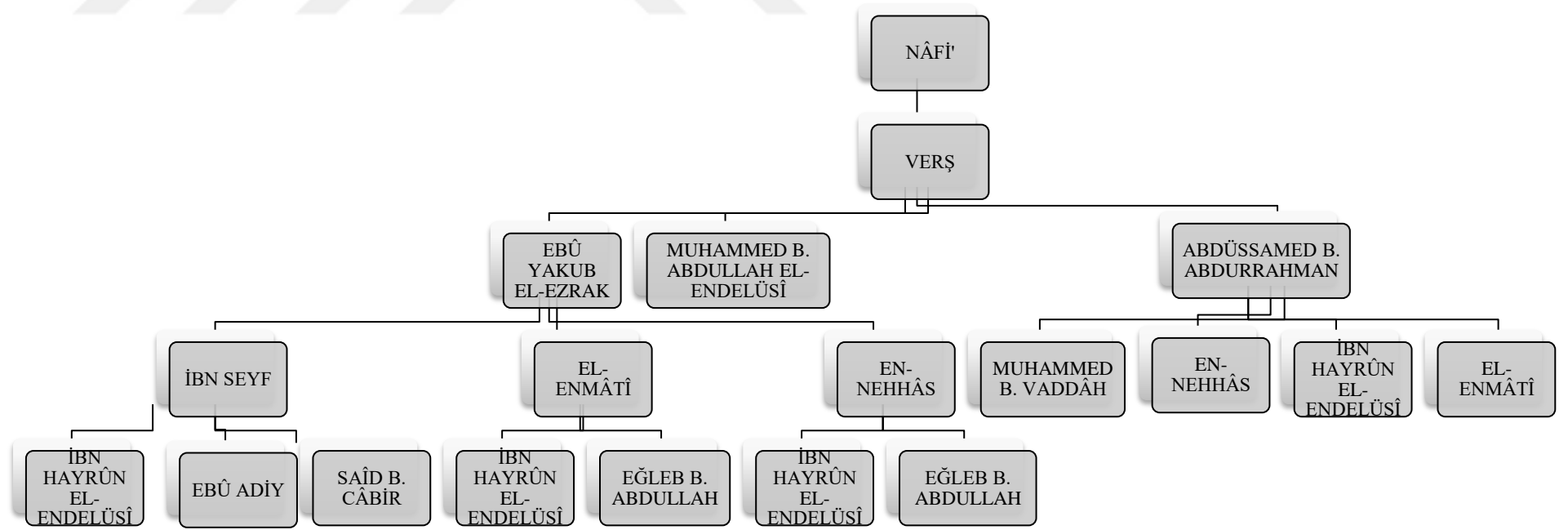
- Önkal, Ahmet. “Amr b. Âs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 79-81. İstanbul: TDV yayınları, 1991.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. “Ebû Ali el-Fârisî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 88-90. İstanbul: TDV yayınları, 1994.
- Özdemir, Mehmet. “Endülüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 211-232. İstanbul: TDV yayınları, 1995.
- Özdemir, Mehmet. “Hakem I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 173-174. İstanbul: TDV yayınları, 1997.
- Özdemir, Mehmet. “Hakem II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 174-175. İstanbul: TDV yayınları, 1997.
- Özdemir, Mehmet. “Endülüs'ün Yıkılış Sürecinde Öne Çıkan Bazı Hususlar”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (1997): 233-254.
- Özdemir, Mehmet. “Hişam I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 145-146. İstanbul: TDV yayınları, 1998.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs*. Ankara: İsam Yayınları, 2016.
- Özdemir, Sevim. “Ebû Ali el-Fârisî ve Nahiv İlmindeki Yeri”. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 1996.
- Özen, Şükrü. “İbnü'l-Kâsım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 103-104. İstanbul: TDV yayınları, 2000.
- Özkan, Halit. “Temîm ed-Dârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 419-421. İstanbul: TDV yayınları, 2011.
- Öztoprak, Sirâceddin. *Kur'an Kıraatı*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- Pedersen, Johannes. *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Seybold, C. F. “Endülüs”. *İslâm Ansiklopedisi*. 4: 270-274. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Silefî, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim. *Ahbâru ve Terâcimü Endülüsiyye Müstahrece min Mu'cemü's-Sefer li's-Silefî*. nşr. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1963.
- Sönmez, M. Ali. “Haneş b. Abdullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 27-28. İstanbul: TDV yayınları, 1997.

- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahman. *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lüğaviyyîn ve'n-Nühât*. nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Matbaatü Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 1384/1964.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahman. *Hüsni'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*. nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1387/1967.
- Şen, Ziya. "Haccac b. Yusuf ve Mushaf Tarihindeki Yeri". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/5 (2014): 1867-1894.
- Şentürk, Mustafa. "Endülüs Tefsîr Kültürü". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/11 (2012): 53-72.
- Şeyban, Lütfî. *Mudejares & Sefarades Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ. *Câmi'u't-Tirmizî. Mevsûatü'l-Hadîsi's-Şerîf: el-Kütübü's-Sitte* içinde, nşr. Salih b. Abdülaziz b. Muhammed vd. Riyad: Mektebetü Dâri's-Selâm, 1429/2008.
- Tomar, Cengiz. "Mısır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 559-563. Ankara: TDV yayınları, 2004.
- Topaloğlu, Nuri. "İbnü'd-Debbâğ, Ebü'l-Kâsım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 8. İstanbul: TDV yayınları, 2000.
- Ubûdî, Câsim. "Mûsâ b. Nusayr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 224-225. İstanbul: TDV yayınları, 2006.
- Veled Ebbâh, Muhammed Muhtar. *Târîhu'l-Kırâât fî'l-Meşrik ve'l-Mağrib*. Mağrib: İSESCO, 1422/2001.
- Watt, Montgomery-Pierre Cachia. *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhur Ersin Adıgüzel-Qiyas Şükürov. İstanbul: Küre Yayınları, 2011.
- Yardım, Ali. "İbn Hayr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 36-37. İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Yavuz, Mehmet. "İbn Cinni: Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996.
- Yavuz, Mehmet. "İbn Cinni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 397-400. İstanbul: TDV yayınları, 1999.

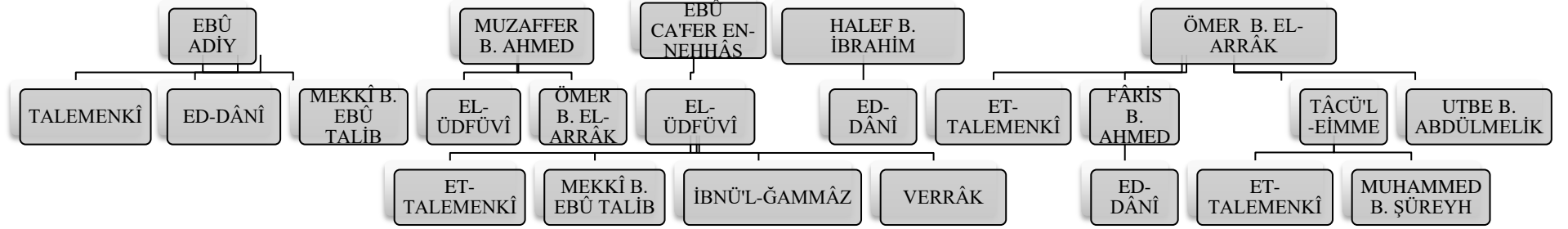
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdurrahman I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 147-150. İstanbul: TDV yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdurrahman II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 150-152. İstanbul: TDV yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdurrahman III”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 152-155. İstanbul: TDV yayınları, 1988.
- Yiğit, İsmail. “Ribat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 76-79. İstanbul: TDV yayınları, 2008.
- Yiğit, İsmail. “Tunus, Kültür ve Medeniyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41: 393-397. İstanbul: TDV yayınları, 2012.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr*. nşr. Tayyar Altıkulaç. İstanbul: İSAM, 1995.
- Zehebî. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. nşr. Beşşar Avvad Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996.
- Zeydân, Corcî. *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012-2015.

EKLER

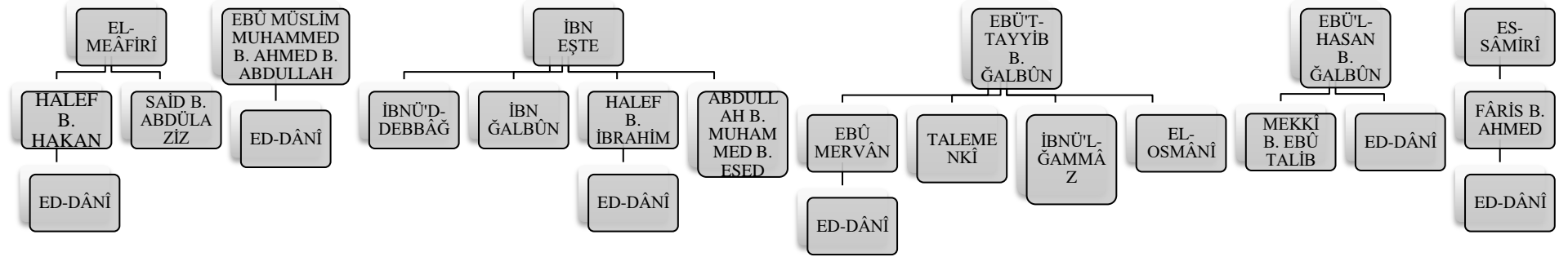
Ek 1. Medine < Mısır < Endülüs Kıraat Akışı

Ek 2. Mısır'da Verş Rivayetini Nakilde Otorite Kabul Edilen Bazı Üstadlar ve Endüslü Talebeleri

Ek 3. Endülüs Kıraatinin Teşekkülünde Etkili Diğer Bazı Otoriteler

ÖZ GEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Nur Kübra Demirci		
Doğum Yeri ve Yılı	Balıkesir/1983		
Medeni Durumu	Evli		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	Arapça-Orta Düzey		
Öğrenim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lisans	2001	2006	Marmara Ün. İlahiyat Fak.
Yüksek Lisans	2015		RTEÜ Sosyal Bilimler Ens.
Doktora			
Çalıştığı Kurum (/lar)		Başlama - Ayrılma Yılı	
1.Diyadin İşleri Başkanlığı		2007	2017
2.Karadeniz Teknik Ün.		2017	2018
3.Trabzon Ün.		2018	Devam ediyor
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar			
Aldığı Ödüller			
Diğer			
İletişim (eposta)	demirel_k@yahoo.com		